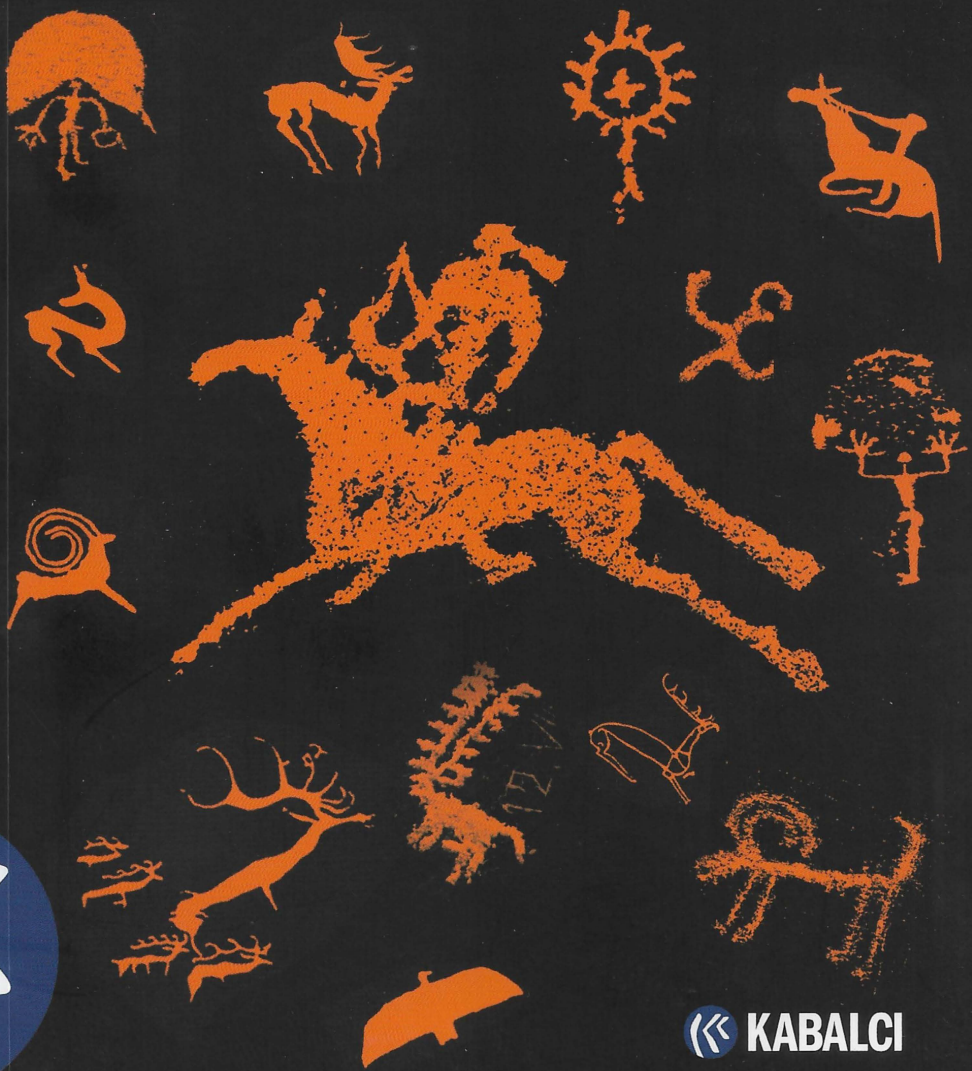
AVRASYA KAYA RESİMLERİNDE

TÜRK KÜLTÜR VE MİTOLOJİSİ

HALİL CAN AKGÜN

KABALCI

HALİL CAN AKGÜN

AVRASYA KAYA RESİMLERİNDE TÜRK KÜLTÜR VE MİTOLOJİSİ

KABALCI YAYINCILIK
İnceleme Araştırma Dizisi

Halil Can Akgün

Avrasya Kaya Resimlerinde Türk Kültür Ve Mitolojisi

© Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2023

Kabalcı Yayıncılık: Ocak 2023, İstanbul

Yayın Yönetmeni: Murat Ceyişakar

Kapak Tasarımı: Dorukcan Koçak

Dizgi: Fatma İrem Erol

internetten satış: www.kabalcikitap.com

Sertifika No. 21894

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Cataloging-in-Publication Data (CIP)

Halil Can Akgün

Avrasya Kaya Resimlerinde Türk Kültür Ve Mitolojisi

1. Arkeoloji 2. Mitoloji 3. Türk Kültürü

ISBN 978-625-8214-21-5

Baskı-Cilt:

Ertem Basım Yayın Dağıtım San. Ltd. Şti

Sertifika No: 48083

Halil Can Akgün

AVRASYA KAYA RESİMLERİNDE
TÜRK KÜLTÜR VE MİTOLOJİSİ

KABALCI YAYINCILIK

Rahmetli anne ve babamın aziz hatılarına...

SUNUŞ

Ülkemizde eski Türk tarihi üzerine yapılan araştırmaların önemli bir kısmı siyasi tarih konularına odaklanmaktadır. Tarihçilerin sınırlı kaynaklara dayalı olarak yaptığı araştırmalar, siyasi tarih ağırlıklı eserlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durumda alana ilişkin kaynakların sınırlı olmasının yanı sıra, ülkemizde sosyal tarih araştırmalarının yeteri kadar yaygınlaşmaması da etkilidir. Ülkemizde Türk tarihinin erken devreleri ile ilgilenen arkeolog, sosyolog, halk kültürü araştırmacılarının yok denecek kadar az olması ve tarihçilerin bu alanlarda destek bulamaması alana ilişkin bir başka sorundur. Özellikle arkeoloji temelli araştırmaların olmaması Türk tarihçiliği açısından büyük bir eksikliktir.

İlk Çağ'da şekillenmeye başlayan tarih biliminin temelinde insanlığın tecrübelerinin yazı ile kaydedilmesi yer almaktadır. İlk Çağ'da Mezopotamya ve Akdeniz kıyılarında yazı etkin bir şekilde kullanılırken Çin, Hint ve İran gibi köklü uygarlıklara komşu olan Türkistan'da yaşayanlar; yıllarca bu uygarlıklar arasında sıkışmış atlı göçebeler olarak görülmüştür. Bu açıdan "Türklerin tarih yapan ama yazmayan" bir millet olduğu şeklindeki bir genelleme de kabul görmüştür. Türklerin bazı uygarlıklara göre yazıyı geç kullanması ön plana çıkarılırken milli alfabesi olan ender milletlerden biri olduğu ise göz ardı edilmektedir. Çin ve Mezopotamya uygarlıkları kadar zengin ve eski

yazılı kaynakları olmayabilir, ancak bu Türklerin tarihe not düşme çabaları olmadığı anlamına gelmemelidir. Yazının insanlık tarihindeki yeri reddedilemez. Ancak en eski yazılı kaynaklar, M.Ö. 3000'lerden daha geri gitmemektedir. Birçok millet için geçerli olduğu gibi Türklerin tarih sahnesine çıkışı, ilk yurtları, hayat tarzları, icat ve keşifleri ile dünya medeniyetine nasıl bir katkıda bulundukları gibi soruların cevabını verebilmek için sadece yazılı kaynaklar yeterli değildir. Bu tarz konuları ele alabilmek için kâğıdın, tarihi kayıtların, arşiv vesikalarının bulunmadığı dönemleri de araştırmak gerekmektedir.

Aslında yazının kullanıldığı dönemler için de maddi kültür eserleri gibi yazılı olmayan kaynakların tarih araştırmalarında önemi reddedilemez. Türk tarihi özelinde değerlendirildiğinde Avrasya bozkırlarında yaşayan atalarımızın hayatlarını tam anlamıyla araştırmak için Türkçe ya da başka dillerde yazılmış kaynaklar yeterli değildir. Yazılı kaynakların ya da geç dönemde yazıya geçirilen sözlü kültür eserlerinin büyük çoğunluğu siyasi olaylara ilişkin ayrıntılı veriler sunarken kültürel hayata ilişkin kapsamlı bilgiler bu kaynaklarda yer almamaktadır. Buna karşın, Avrasya'nın çeşitli bölgelerinde yaşamış olan Türklerin tarih bilinci ilk olarak milattan önceki yüzyıllarda kayalar üzerine çizdikleri resim ve figürlerle ortaya çıkmıştır. Genel görüşe göre tarihsel süreçte bu figürler, Türk alfabesinin temelini teşkil etmiş ve yazıtlar gibi kültür hazinelerinin ortaya çıkışına kaynaklık teşkil etmiştir.

Tarihin erken devirlerinden itibaren var olan ve insanlığın en eski sanat eserlerinden biri olan kaya resimleri, dünyanın birçok bölgesinde görülmektedir. Fakat, yukarıda bahsettiğimiz üzere ülkemizde bu alana ilişkin yeterli uzmanların olmayışı nedeniyle kaya resimleri ya da buna benzer sanat eserleri son dönemlere kadar Türk tarihine ilişkin çalışmalarda göz ardı edilmiştir. Oysaki kaya resimleri, tarihsel süreçte insanlığın kendini ifade etme çabasında ilk girişimlerden biri olmuştur. Bu sanat eserlerinde insanlar, doğayla olan mücadeleleri, inançları; sosyal, ekonomik ve siyasi faaliyetleri gibi konularda

sembollerle kendilerini ifade etmeye çalışmıştır. Bunlar bir nevi taşa kazınmış mektuplar olarak tanımlamak mümkündür.

Türkler de.Avrasya bozkırlarında gittikleri her yerde bu tarz eserlerle kendilerini ifade ederek tarihte iz bırakma çabasında olmuştur. Sibirya'dan Orta Avrupa'ya kadar Türk kültürüne ait izler kaya resimleri üzerinden takip edilebilir. Değerli öğrencim Halil Can AKGÜN, Moğolistan bozkırlarından Anadolu'ya kadar atalarının taşlara kazıdığı mesajları takip ederek Türk tarihi ve kültürünün aydınlatılmasına katkı sağlayacak elinizdeki eseri kaleme aldı. Avrasya bozkırlarında yer alan binlerce kaya resimlerinden örnekler seçerek Türklerin sosyal hayatları, dünya görüşleri, inançları gibi konuları tematik olarak ele aldığı eserin tarih araştırmalarında yeni yaklaşım ve kaynakların önemi hususunda bir farkındalık oluşturulmasına katkı sağlamasını dilerim.

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE

ÖNSÖZ

Bilim ve teknolojiyi ellerinde bulunduran ya da üreten medeniyet dairesi, kendisini merkeze alarak bu alana dair terminolojiyi de oluşturur. Bu anlamda Sanayi Devriminden bu yana kapitalist dünya düzeninde hâkim güç dairesi haline gelen Batı Medeniyeti bilimin farklı alanlarında olduğu gibi tarih alanında da kavramları ve hâkim paradigmayı şekillendirmiştir. Bu anlamda günümüz tarih yazıcılığı büyük oranda Avrupa merkezli olma kusuruyla malûldur. Bu bakış açısıyla şekillenmiş/yetişmiş modern dönemlerin zihinlerinde kültür denilince akla Batı Medeniyet dairesi tarafından kabul edilmiş kültür unsurları gelir. Ancak sosyoloji ve antropolojinin geldiği son noktada dünyada tek bir kültürün ve inancın olamayacağı anlaşılmıştır. Bu nedenle de Türk kültürüne bu husus akılda tutularak tekrar bakılması gerekmektedir.

Zira Batı Medeniyet dairesinin kültür tarifinden farklı olarak Türk yaşam tarzının önemli aktivitelerinden olan at binme, ok atma, gibi sportif faaliyetler Türk kültürünün somut yansımalarının görülebildiği gündelik aktivitelerdir. Ayrıca gündelik hayatın idamesi için yürütülen ekonomik faaliyetlerde de kültürün ve inançların somut yansımalarını görmek mümkündür. Kültürün ve inancın ifade edilmesi yaşam şekline göre farklılık gösterir. Yerleşik yaşam biçiminin daha yaygın olduğu toplumlarda resim, heykel ve yazılı eserler vasıtasıyla

kültür ve inançlar ifade edilebilirken, konar-göçer yaşam biçiminin daha yaygın olduğu toplumlarda bu yaşam biçiminin ürünlerinden olan halı ve kilimlerde kültürün ve inançların ilmik ilmik dokunduğu görülmektedir. Bu anlamda kültürün ve inançların ifade edilmesinin farklı yolları olduğu kabul edilmelidir. Türk kültürüne ve inançlarına bu pencereden bakıldığında kadim bir bilgeliğin ürünü olan ve geçmişi çok eski devirlere dayanan bir kültür ve inanç bütünüyle karşı karşıya olduğumuz daha net görülecektir. Özelikle sosyoloji ve antropoloji alanlarında yapılan çalışmalar bu kültürün ve inançların bazen bilinçsiz de olsa toplumsal hafıza da ya da kolektif bellekte büyük ölçüde devam ettiği görülür.

Kültürün ve inancın nesilden nesile aktarılması için hayatın içinde kendine yer bulması, dinî, içtimaî, iktisadî faaliyetlerde yaşatılması gerekmektedir. Ayrıca her millet tarih içerisinde muhtelif nedenlerden ötürü farklı milletlerle, farklı dinlerle dolayısıyla da farklı kültürlerle ve farklı medeniyet daireleriyle etkileşim içerisinde olur. Kültürün ve inançların bu etkileşimlere rağmen muhafaza edilebilmesi ve devamlılığın sağlanabilmiş olması kültürün ve inançların maddî nakil vasıtaları üretilebildiğinin delili olarak okunabilir. Bu anlamda Türk kültüründeki semboller ve kaya resimleri kültürün ve inançların somutlaşmış simgeleri olarak nesilden nesile aktarılmıştır.

Bu çalışma bahsi geçen bu tarihsel devamlılığı daha net olarak ortaya koyabilmek adına tarih içerisinde Türklerin yayılma sahası olan Avrasya coğrafyasındaki kaya resimlerine odaklanmaktadır. Çalışma konusunun tespitinden, kaynakların teminine, yazım aşamasından metnin düzeltilmesine kadar tüm süreçteki katkılarından ötürü danışman hocam sayın Prof. Dr. Mustafa Gökçe'ye teşekkürlerimi sunarım. Yine bu süreçte sık sık fikirlerine başvurduğum ve kimi zaman fikirleri ile kimi zaman da moral ve motivasyon desteğini hep yanı başımda hissettiğim değerli hocam sayın Doç. Dr. Selim Serkan Ükten'e, Doç. Dr. Yunus İnce'ye, Rusça kaynakların çevirisi ve görsel açıdan

zenginliğin artmasına vesile olan değerli arkadaşım Eziz Muradov'a, İngilizce kaynakların kullanımı noktasında desteklerini esirgemeyen değerli arkadaşım Arif Ozan Altun'a, düzenleme ve gözden geçirme gibi safhalarda fikirlerini ve yardımlarını esirgemeyen kıymetli vaktinden bana da ayıran değerli arkadaşlarım Onur Yıldız'a ve İsmail Hulusi Şenyıl'a, maddî ve manevî olarak her zaman yanımda olan ve fikirlerini de bu süreçte esirgemeyen değerli arkadaşım Ersin Aktaş ve Fatih Akbıyıkoğlu'na ve bu süreçte desteğini esirgemeyen tüm yakınlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Halil Can AKGÜN
11.11.2022
Aksaray

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ....7
ÖNSÖZ....11
KISALTMALAR....17
GİRİŞ....19

I. BÖLÜM

AVRASYA BÖLGESİ'NDE TÜRK KÜLTÜRÜNÜN İZLERİNİ TAŞIYAN KAYA RESİMLERİ

Avrasya Bölgesi İçinde Türk Coğrafyası....39
Avrasya Bölgesinde Türk Kültürlü Kaya Resim Alanları....51
Ulan Ude Kaya Resim Alanı....53
Irkutsk, Lena Kaya Resim Alanı....54
Çukotka, Pegtymel Kaya Resim Alanı....55
Tom Nehri Çevresi Kaya Resimleri....57
Bozkır Transbaykal Kaya Resimleri....59
Biçikti Boom Kaya Resimleri....61
Kalbaktaş Kaya Resimleri....62
Mozaga-Khomuzhap Kaya Resim Alanı....64
Bayanhongor Kaya Resim Alanı....65
Tuva Özerk Bölgesinde Yer Alan Kaya Resimleri....66
Hakasya-Minusinsk Havzası Kaya resimleri....70
Saymalıtaş Kaya Resimleri....71

Tamgalı Say Kaya Resimleri 73
Baykal Gölü Çevresi Kaya Resimleri 74
Ural Dağları ve Çevresinde Bulunan Kaya resimleri 75
Kafkasya'da Yer Alan Kaya Resimleri 76
Ughtasar Kaya Resim Alanı 77
Doğu Avrupa'da Yer Alan Kaya Resimleri 80
Virtaka Uçurumu, Krimulda Bölgesi 80
Anadolu'da Kaya Resimleri 81
Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Kaya Resimlerinin Önemi 87

II. BÖLÜM

GÜNDELİK YAŞAMA DAİR TASVİRLER

Konargöçer Yaşam Tarzına Dair Tasvirler 95
Kaya Resimlerinde Av ve Savaş Sahneleri 123

III. BÖLÜM

DİNİ VE MİTOLOJİK TASVİRLER

Kaya Resimlerine Dinî ve Mitolojik 137
Motiflerin İşlenmesi 137
Kaya Resimlerinde At, Kurt, Kartal vd. Hayvanların
Maddî ve Manevî Olarak Ele Alınması 165
Atın Motif Olarak Kullanılması 165
Kurt'un Motif Olarak Kullanılması 168
Kartal'ın Motif Olarak Kullanılması 173
Kaya Resimlerinde Kozmolojik Tasvirler 175
Kaya Resimlerinde Cinsellik, Üreme ve 183
Doğum Tasvirleri 183

SONUÇ 185
KAYNAKÇA 187
EKLER 201
DİZİN 205

KISALTMALAR

AKM	Atatürk Kültür Merkezi
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DTCF	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
s.	Sayfa
S.	Sayı
ss.	Sayfa Sayısı
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK	Türk Dil Kurumu
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

İnsanoğlunun tarih bilinci, tarihin kendisinden daha eskidir. Bu çok iddialı bir söz olarak görülebilir. Ancak insanların tarihten önce yani yazılı devirlere kadar eski atalarının sözlerini sözlü kültür ürünü olarak ortaya koymaları ya da atalarının yaşadıklarını yazının icadı ile hemen yazıya geçirmeleri bu ifadeyi destekleyebilir. Toplumların geçmişlerini merak ederek, atalarını anarak, onlar hakkında bilgi edinerek, onların miraslarına sahip çıkma arzusu, eski devirlerden bugüne kadar hala süregelmektedir. 20. yüzyıla gelindiğinde ise insanların geçmişe olan merakları, yazılı devirlere ait bilgilerden daha öncesini açıklamıyor olması, çalışmaların yazılı kaynakların dışında arkeolojik buluntuların da incelenmesiyle hazırlanmasını sağlamıştır.

Geçmişe olan bu ilgi tarihin erken dönemlerinde yaşayan toplumların dinî yaşamları, çevrelerindeki doğa ve kozmos ile olan bağlarına dair yeni merakların ve yeni fikirler ile birlikte çalışmalarında yolunu açmıştır.[1] Bu çalışmalar sözlü kültürün ürünleridir. Lakin sözlü kültürün ürünlerine maddî anlamda ulaşmak bazen güçtür. Sözlü kültür ürünleri gerçeküstü ve hayalî olabilmektedir. Bu ise araştırmacıları arkeolojik kaynaklardan faydalanmaya götürmektedir. Tüm bu çalışmalar tarihin eski devirleri hakkında bizlere bilgiler vermektedir. Lakin

1 Mihaly Hoppal, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, Budapest 2013, s. 15.

kaya resimlerini incelediğimizde yazılı, sözlü kaynaklar ile arkeolojik buluntuların tamamını inceler gibi bir kayanın üzerinden birçok bilgiyi edinmek mümkün olabilmektedir.

Henüz yazının şekillenip sistemli hale gelmesinden önce, eski çağlarda insanlar kayalar üzerine yaşamlarından birçok sahneyi çizerek gerek tanrı ile gerekse gelecek kuşaklar ile iletişim kurduklarını düşünüyorlardı. Hatta bazen yazı ve semboller kutsal bile sayılmıştır.[2] Bu noktada ise sembollere ve kaya resimlerine kutsal bir iletişim aracı diyebiliriz. Lakin sadece iletişim aracı olarak bakmamak gerekmektedir. Bu sonuçlar kaya resimlerinin sosyal ve entelektüel anlamda da incelenmesini gerekli kılmaktadır. Çünkü kaya resimleri bir anlamda insanlığın ilk entelektüel çabalarını bizlere yansıtmaktadır. Bu entelektüel çabanın alanı ise sınırlıdır. Türk kültürüne dair var olan kaya resimlerinin bulunduğu coğrafyaya göz atıldığında; Baykal Gölü'nün çevresinden başlayarak Buryatya, Güney Sibirya, Lena Irmağı kıyıları, Hakasya ve Tuva; Gorno-Altay bölgeleri çevresinden, Moğolistan, Kuzey Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Afganistan, Azerbaycan, Doğu Anadolu, Batı Anadolu, Kafkasya, Kuzey Karadeniz ve Balkanlar'da yer aldığını görülmektedir.[3]

Tüm bu coğrafya aslında Türklerin kültürlerinin yayıldığı alanları da bizlere göstermektedir. Bahsettiğimiz bölgelerin özellikle dağlık bölgeleri adeta açık hava müzesi gibi binlerce kaya resmini içinde barındırmaktadır. Bu konuda kaya resimlerinin bulunduğu en zengin mekânlar; Altay, Sayan, Pamir ve Tanrı dağlarıdır. Çünkü bu mekânlar Türklerin toplumsal hafızalarında ve kültürlerinde hem dinî hem de kültürel anlamda çok önemli yerlerdir.

Kaya resimlerinin çizilmeye başlanmasını, Şamanizm'in ortaya çıkışı ya da Neolitik devirlerde din fenomenolojisinin etkisi ile açıklayan

2 Jean Bottéro, *Mezopotamya: Yazı, Akıl ve Tanrılar*, çev. Mehmet Emin Özcan-Ayten Er, Dost Kitabevi, Ankara, 2012, s. 89-109.

3 Halil Can Akgün, "Coğrafyadan Mitolojiye Kaya Resimleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2, 2018, s.152.

çalışmalar bulunmaktadır.[4] Aynı zamanda kaya resimlerini kültürün bir ürünü olarak inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Lakin bu çalışmaların dışında kaya resimlerine kişisel olarak bakıldığı zaman çizen kişinin kendi değerlendirmelerinin de kaya resimlerine yansıdığını fark etmek mümkündür.[5] Kişisel değerlendirmeler muhtemelen kendi iç dünyasında ya da kendi günlük yaşamındaki olayların akislerini kaya resimlerine işlemesinden kaynaklanmaktadır. Bu çizimler bireyin entelektüel arayışını göstermektedir. Bu noktada kaya resimlerini sadece din ve kültür gibi manevî unsurlar ile açıklamak yetersiz kalmaktadır.

Kaya resimlerinin çizilmesinde manevî unsurların haricinde coğrafî unsurlar yani tabiat unsuru da çok önemlidir. Türklerde bildiğimiz üzere doğa kültü adını verdiğimiz bir inanç sistemi bulunmaktadır. Doğa kültü kendi içerisinde; dağ, su, orman, hayvan vb. şekilde alt alanlardan oluşur. Bu inancın temelinde doğada yer alan tüm varlıkların bir ruhu olduğu inancı yatmaktadır. Kaya resimleri de çoğunlukla bu inancın temelinde şekillenerek tüm kültlerin evi olan dağlara çizilmiştir. Bunun sebebi ise dağ kültünün kendisidir. Bu inanç sistemi Kök Türklere ait eski Türk yazıtlarında karşımıza "ıduk, *yer-sub*"[6] olarak çıkmaktadır. Dağların hem kült olarak görülmesi hem de kayalara resimlerin çizilebileceği en uygun ortam olması açısından önemi oldukça büyüktür. Burada belirtmek gerekir ki kaya resimleri alelade bir kayaya çizilmemiştir.

Kaya resimlerinin çizileceği kayaların özenle seçildiği düşünülmektedir. Kayaya motiflerin ve tasvirlerin çizilmesi için yüzeyin düz ve çıplak olması gerekmektedir. Bunun sebebi motiflerin ve tasvirlerin işlendiği kayanın sonsuza dek motifleri ve tasvirleri yansıtmasıdır. Kayanın bu özellikleri taşıması kaya resimlerinin işlenmesinin hem

4 Hoppal, *a.g.e.*, s.19.

5 Jennifer Billock, "Early Petroglyphs in the United States", *United States Actual*, V:18, 2017, s.58.

6 Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s. 40

kolaylığı hem de ifadelerin netliği açısından oldukça mühimdir. Ayrıca tabiatın önemi noktasında sadece kayaların sağlam ve güzel olması değil, coğrafî anlamda da kayaların çizileceği yerin dikkatle seçilmesi gerekmektedir. Bunun sebebi kayaların çizileceği konumun milletin hem kültürel hem de geleneksel hafızalarında onların epik değerlerini yansıtıyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Türk tarihinin eski devirleri ve kültürel anlayışının belirginleştiği dönemler hakkında bizlere çok önemli fikirler veren kaya resimleri, Türklerin sanatsal anlamda düşünce üslubunu, resimlerin mitolojik devirler ve kahramanlık hikâyeleri ile olan bağlantısını, ayrıca çizilmeye başlandığı zamanın Türkler tarafından algılanış biçimini bizlere yansıtmaktadır. Türkler tarafından çizilen kaya resimleri çoğunlukla insanın doğa, evren ve Tanrı'yla olan bağını çok ince detayları ile bizlere göstermektedir. Türk kültürlü kaya resimlerinin en dikkat çekici yanı, sanatsal anlamda görselliğin benzersiz bir biçimde, soyut ve somut olarak, mitolojik unsurları ve kahramanlık destanlarıyla, son olarak ise hayat tarzlarının şekillenişini Türk bakış açısı ile yansıtmaktadır.[7]

İnsanın sadece Tanrı ile değil bununla birlikte sosyal ve kültürel anlamda soyut ya da somut olarak kutsal bir olgu olarak algılanan hayvanlar, atalar ve ruhlarla olan ilişkisi tasvirlerle kayalara çizilerek aktarılmaktadır. Bununla birlikte genel anlamda Türklerin güneş, ay ve yıldızlar gibi evrende doğaüstü birtakım özelliklere sahip olduğuna inandıkları varlıkların ve geyikler, dağ keçileri, tekeler, kurtlar, atlar, kartallar ve yılanlar gibi hayvanların tasvirlerini çizdikleri de görülmektedir.[8] Bunun dışında çizdikleri soyut resimlerde Umay ile şaman gibi birtakım kozmik semboller ve tamgalar göze çarpmaktadır. Bu çizimlerin hepsi aynı döneme tarihlendirilmemektedir. Lakin farklı dönemlere ait olsalar bile çizimleri incelediğimizde ortak motifler

7 Ayşe Özmak Mercan, "Türk Kaya Resimlerinin Sanatsal Kabulü", Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi, S.41, 2019, s.761.

8 Cengiz Alyılmaz, "Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler)", *Journal of Turkic Civilization*, S:1, 2004, s.158.

ve unsurlar bulunmaktadır. Bu ortak motifler coğrafyanın da etkisi ile konargöçer toplulukların kimliğini gösterme konusunda başarılı olmaktadır.

Kimlik olgusu burada önem kazanmaktadır. Çünkü kaya resimleri hakkında batılı araştırmacıların birçoğu tarafından yapılan çalışmalar neredeyse resimlerin simgesel anlamları ve antropolojik derinlikleri üzerinde gerçekleşmiştir. Bunun aksine kaya resimlerinin kültürel ve tarihsel anlamları da incelenmelidir. Örneğin çok meşhur bir kaya resmi olan kurt başlı sancak taşıyan süvari çizimini sadece "*atlı süvari* çizimi" (**Resim 21-22**) şeklinde açıklamak yetersiz ve sığ kalmaktadır. Burada mitlerin, kültür tarihinin ve destanların da incelenerek kurt motifinden, at motifinden, kurt başlı sancağın tarihsel ve mitolojik derinliğinden bununla birlikte Türklerin konargöçer yaşam sürerken atlı bir askeri ve sosyal hayatı tercih etmelerinden bahsetmek gerekmektedir. Bu tarz bir çalışmanın dışında kalan araştırmalar maalesef yetersiz kalmaktadır.

I. BÖLÜM

AVRASYA BÖLGESİ'NDE TÜRK KÜLTÜRÜNÜN İZLERİNİ TAŞIYAN KAYA RESİMLERİ

Kültür Kavramı ve Türk Kültürü

Diller arasında ki yolculuğuna coğrafyaları da katarak varlığını devam ettiren kültür bugün geçmişte ki yerinden çok daha ileri bir noktaya gelmiştir. Milletlerin onları belirgin kılan en önemli özelliği zaman ve mekân içinde bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde onları birleştiren ortak noktaların ya da onları benzer kılan ortak davranış biçimlerinin olmasıdır. Bu benzer davranış biçimlerinin ve ortak noktaların belirginleşmesindeki en önemli araç ise hiç şüphesiz kültür kavramıdır. Kültür, milletlerin en eski devirlerden bugüne kadarki maddî ve manevî değerlerinin birikimi neticesiyle bir olgu haline gelir.[9] Buradan da hareketle kültürün toplumların yaşayış ve davranış tarzı[10] olduğu gerçeğini düşünmek yerinde bir tespit olmaktadır. Bu yaşayış ve davranış tarzı kimi zaman bilinçsizce gerçekleşmektedir.

İnsanlar, kültürlerini içinde bulundukları toplumdan öğrenirken bu deneyimlerini farkında olmadan yaşayarak öğrenmektedirler. Bir insanın hayatındaki maddî davranış biçimleri ile manevî davranış

9 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Ankara 2000, s.5.

10 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 2012, s.16.

biçimleri kültür neticesinde gerçekleşmektedir. Bu durum ise kültürü insan tabiatının bütününde yer alan en önemli faktör olarak karşımıza çıkarmaktadır. Kültür kavramını incelediğimizde ya da çeşitli toplumların kültürleri incelendiğinde konuların çok kapsamlı ve geniş olması sebebi ile araştırmacılar kültürü sınıflandırma yoluna gitmiştir. Bu sınıflandırma milletlerin kültürleri (Türk kültürü, Rus kültürü, Fars kültürü vd.) coğrafyaların kültürleri (Bozkır kültürü, Akdeniz kültürü, yöresel ve bölgesel vd.) gibi tasniflere ayrılmıştır. Bu tasnif ile kültür alanını ve anlamını genişleterek özelleştirmektedir.[11]

Ziya Gökalp, kültürü *hars* tanımı ile açıklamakta ve şunları aktarmaktadır; "*Hars (kültür) yalnız bir milletin dinî, ahlakî, hukuki, muakalevi, bedii, lisanî, iktisadî ve fenni hayatlarının ahenktar bir mecmuasıdır*" [12] Gökalp, şüphesiz kültürü millî bir buluşma noktası, ortak payda olarak ele almış ve Kafesoğlu'da tıpkı onun gibi kültürü milletlerin özelinde gelişen bir olgu olarak açıklamıştır. Türkler her zaman çeşitli milletlerle etkileşim içerisinde bulunmuşlar ve kültürleri onları etkilemişlerdir. Tarihlerinin ve bulundukları coğrafyaların da etkisi ile Türk kültürü, farklı toplumlarca mistik ve uhrevî yapısı dolayısı ile cazip ve çekici olarak algılanmakla birlikte aynı zamanda taklit edilmiştir. Türk kültürü farklı toplumlarca benimsenirken Türk adı[13] da hem tarihi hem de kültürel bir marka olmuş ve Türk devleti içerisinde yer alan farklı etnik yapılarda Türk olarak anılmayı bir saygınlık olarak görmüşlerdir.

Türk kültürünün oluşmasını sağlayan unsurların en başında şüphesiz bozkır kültürü gelmektedir. Bozkır kültürü dediğimiz yapı

11 Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.16.

12 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul 1968, s.28.

13 Türk adının kökeni ya da Türk adı hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız; Tuncer Baykara, *Türk Adının Anlamı*, Ankara 1998; Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara 2016; V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Kazım Yaşar Kopraman, İsmail Aka, Ankara 2017; Hüseyin Namık Orkun, *Türk Sözünün Aslı*, Ankara 2004; Osman Fikri Sertkaya, "Türk Adı" *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara 1987.

Avrasya'nın bozkır bölgesinde gelişen bir kültürel yapıdır. Coğrafyanın kültüre olan etkisi düşünüldüğünde, bozkır ikliminin her açıdan Türklerin, yaşam tarzını, düşünce tarzını, inanç sistemini, dünyayı algılama biçimlerini ve buna bağlı olarak algıladıkları dünyadaki davranış biçimlerini şekillendirdiği su götürmez bir gerçek olarak kabul edilmektedir. İnsanlığın ilk zamanlarında kültürler henüz yeni yeni ortaya çıkarken yaşam alanları kültürün gelişimini büyük oranda etkilediği düşünülmektedir. Örneğin, tarıma elverişli bölgelerde yaşayanlar yerleşik bir düzeni benimserken, bozkır bölgelerinde yaşayanlar hayvancılıkla geçimini sağlamıştır. Bunun dışında ikisinin bir arada yürütüldüğü de bilinmektedir.

Bozkır kültürünü anlatmaya bozkırı anlatarak başlamak gerekmektedir. Bozkır coğrafyası rakımın 500 metrenin üzerinde, yıllık ortalama yağış miktarının ise 550 mm'nin altına düşmeyen[14] yaylalardan ibaret olduğunu bilmek gerekir. Bozkırda sert bir karasal iklim hüküm sürmektedir. Buna bağlı olarak kış uzun ve soğuk, yaz ise, sıcak ve kurak, aynı zamanda da kısadır. Kış mevsiminde sıcaklık gündüz -25 dereceye kadar düşmektedir. Sıklıkla görülen tipi ve kar yağışının fazla olması bozkır da yaşayan insanlarının hayatlarını zorlaştırmaktadır.

Türklerin yoğun yaşadığı Altay-Sayan Dağları havzası iklim şartlarının biraz daha elverişli olması sebebi ile içinde bulundurduğu bitki çeşitliği bakımından otlaklarında verimli olmasıyla Türklerin ve bozkır topluluklarının yoğun yaşadığı yerler arasında yer almaktadır. Buraların özellikle seçilmiş olmasının sebebi bozkırın diğer bölgelerine nazaran hayvancılığın bu bölgelerde daha verimli biçimde yapılabiliyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bölgenin verimli olmasının sebepleri arasında dağlardan vadilere doğru süzülen su kaynaklarının bulunmasıdır. Bölgenin dağlarının yamaçlarına doğru ise dar ormanlık alanlar yükselmektedir.

Bozkırın zor şartları bölgedeki bazı kavimlerin sağlam yapılı,

14 Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.205.

dinamik, mücadeleyeteneği olan ve teşkilatçı bir yapıya sahip olmasını zorunlu kılmıştır. Bu sebeple bozkır insanının güçlü kalabilmesi için hızlı ve çevik olması gerekmektedir. Edinmesi gereken hızı ve çevikliği ise at ve demir sayesinde elde etmişlerdir. Bu noktada bozkır kültürünün temel unsurun at ve demir olduğu görülmektedir.[15] Bozkır kültürü içerisinde bir kavmin diğer kavimlere karşı üstünlük kurmasının yegâne aracı bu iki unsurdur. Demiri ve atı elinde bulunduran ve bu iki unsuru ustaca kullanabilenler bozkırın da hâkimi olmaktaydılar. İşte Türklerde bu iki unsurun sayesinde bozkırın zor şartları altında kendi siyasî teşekküllerini kurmuş ve bozkıra hâkim olmuşlardır.[16]

Türk kültürünün oluşmasında etkili olan unsurlardan diğeri ise konargöçer yaşam tarzıdır. Türklerin konargöçerliği genellikle batılı araştırmacılar tarafından göz ardı edişmiş, kısaca göçebe[17] denilmiş ve konu daha fazla irdelenmeden kapanmıştır. Bu hatanın sebebi Türkleri dar bir coğrafyanın içerisine kapatıp o dar coğrafya içerisinde belirli bir topluluğun incelenmesi ile elde edilen veriler yolu ile sonuca varılmasından kaynaklanmaktadır. Dar bir alanda belirli bir Türk topluluğu incelendiğinde kavram olarak göçebe kavramı ile karşılaşan araştırmacılar kültür ve coğrafya kavramlarını göz ardı ederek dünya

15 Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.206; Abdülkadir İnan, "Türklerde Demircilik Sanatı Tarihte ve Folklorda", Türk Kültürü, S.42, Nisan 1966, s. 542-544.

16 İlhami Durmuş, "Hun Devletinin Ortaya Çıkışı ve Oluşumunun Temel Unsurları", *Prof. Dr. Abdülhaluk M. Çay Armağanı Cilt 1,* Ankara 1998, s.11.

17 Göçebe kavramı ile konargöçerliği birbirinden ayıran özellikleri ve Türklerin neden göçebe değil de konargöçer olduğunu anlayabilmek için farklı araştırmacıların şu kaynaklarına bakmakta fayda var; Anatoly Mikhailovich Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya (Geçmiş, gelecek ve şimdiki hali üzerine mukayese)*, İstanbul 2015; Gerard Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya*, Çev. Engin Sunar, İstanbul 2001; Louis Ligetti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara 2011; Karoly Czegledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batıya Göçleri*, Çev. Mutlu Gün, Ankara 2004; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2012; Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2014; Şeyda Büyükcan Sayılır, "Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafî Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C:12, S:1, 2012, s.563-580.

üzerindeki diğer göçebe topluklar ile Türk konargöçerliğini birbirine karıştırmış ve hatta aynı tutup araştırmalarını bu noktada yapmaya devam etmişlerdir.

Konargöçerlik aslında coğrafyanın iklimine göre topluluğun önceden belirlenmiş yerlerde konaklamasıdır.[18] Bu konuda en kıymetli bilgiler ilk kez kullanılması ve Türkçe olması sebebiyle Uygur Kağanı Moyun-Çor tarafından diktirilen Terhin yazıtıdır.[19] Konar-göçer yaşam biçimi ile sürekli bir göçten ziyade iki yaşam alanı arasında hâkim yaşam biçimi olan hayvancılığın bir gereği olarak mevsim döngüsüne göre yapılan bir göç kastedilmektedir. Hayvanların daha fazla ve daha rahat beslenebilmesi için kışın bitimiyle birlikte daha fazla otun bulunduğu yüksek rakımlı yaylak alanlarına göçülürken, yaz ayları sonunda da kış mevsimini daha rahat geçirmek adına daha alçak rakımlı kışlak alanlarına göç edilmektedir. İbrahim Kafesoğlu göç olayını sosyolojik bir kavram olarak açıklar.[20] Türklerin konargöçerliği araştırılırken genellikle göç kavramı üzerinden bir tartışma yürütülür ve bu konuda yapılan araştırmalar ekonomik faaliyetlerin incelenmesi ile sürdürülürken sosyal konulara dair araştırmalar yetersiz kalmaktadır.

Sosyal konuların araştırılmasının yetersiz olması ise Türklerin medeni kabiliyetlerinin düşük olduğu düşüncesini batılı bilim insanlarının temel dayanağı haline gelmesine yol açmıştır. Burada ise temel çıkış noktaları şehirli toplumların medeni diğerlerinin ise medeni olmadığı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Oysa toplumlar yaşam tarzlarını oluştururken yaşadıkları bölgelerin coğrafî ve iklimsel şartlarını değerlendirerek bir yaşam tarzını benimserler. İnsanların başlangıçta, tarım ve hayvancılığın ikisinin bir arada yürütüldüğü bir ekonomik sistemin içinde yer aldıkları bilinmektedir. Bununla birlikte edindikleri beceri ve tecrübelerin kaderlerini çizmelerinde yol göstermesi

18 Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2006, s.83.

19 Bakınız; Saadettin Gömeç, "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:17, S:28, s.71-84.

20 Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.33.

ile tarımsal faaliyetlerde kabiliyetli olanların sulama yolu ile tarımsal üretime geçerken hayvancılıkla geçinenlerin ise yaşadıkları coğrafyada konargöçer bir yaşam tarzını seçtikleri bugünkü bilimsel çalışmalar yolu ile açıklanmaktadır.[21]

Coğrafya hiç şüphesiz konargöçer yaşam tarzının benimsenmesinde büyük rol oynamıştır. Lakin coğrafyadan bahsetmeden önce konargöçerlerin uğraşları hakkında bahsetmek ve Türk kültürünü açıklığa kavuşturmakta fayda var. Türk konargöçerliğinin geliştiği coğrafya dar anlamıyla Türkistan yani bozkırdır. Daha geniş açıyla baktığımızda ise karşımıza Avrasya bölgesi çıkar. Avrasya bölgesinde hayatlar coğrafyaya bağlıdır. Bu bölgenin topraklarının ikliminden dolayı tarım elverişli olmaması burada yaşayan kavimlerin hayvancılık ve avcılık ile geçimlerini sağlamalarına yol açmıştır.[22] Türkler ise burada bir ayrım noktasına girmiştir.

Türkler, Avrasya bölgesi içerisinde Türkistan dediğimiz dar bir bölgede hayat sürerken bütün bir kültürünü ise Avrasya bölgesine yaymıştır. Bunun ise en önemli sebepleri arasında konargöçerliğin getirdiği şartlardır. Bunu şu şekilde açıklamak mümkündür; Türklerin hayvancılık ile uğraşırken sahip oldukları hayvanlara göre bulundukları coğrafyalar değişmiştir. Örnek vermek gerekirse; Avrasya'nın kuzeyinde bulunan topluluklara baktığımızda bu bölgede neredeyse tek tip hayvancılık ile karşılaşırız. Bu bölgenin insanları çoğunluk ile soğuk karasal iklim kuşağının etkisinde fazla hayvan türünün yaşayamamasından dolayı ren geyiği yetiştirmekle meşgul olmuşlardır.[23]

21 Özkan İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler", *Türkler*, C:1, 2002, s.464.

22 İbrahim Doğukan Dokur, "Avrasya Konar Göçerlerinin Sosyoekonomik Yapıları ve Yaşam Tarzları Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S:6/4, 2017, s.2812.

23 Anatoly Mikhailovich Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya (Geçmiş, gelecek ve şimdiki hali üzerine mukayese)* İstanbul 2015, s.126.

Güneye indiğimizde ise karşımıza büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin ormanlık alanlarda yaygınlaştığını görürüz. Daha güneye yani bozkır coğrafyasına indiğimizde Türklerin yaygın olarak hâkim oldukları bölgelerde genellikle karışık hayvan sürülerini idare ettiklerini görürüz. Burada hemen belirtmek gerekir ki Türklerin diğer konargöçer ya da göçebe kavimlere göre daha farklı ekonomik uğraşları da vardır. Bunlar coğrafyanın şartlarına göre; avcılık, ticaret, yağma ve tarım olarak şekillenmektedir. Burada tarımsal faaliyeti belirtmiş olmamız dikkat çekebilir lakin Türklerin ekonomik uğraşları arasında tarımında olduğu eskiden olduğu gibi bugün artık tartışılmamaktadır.[24] Bunun yerine arkeolojik buluntulardan elde edilen veriler daha detaylı incelenmektedir.

Hayvancılık dışında farklı geçim kaynaklarının benimsendiğini yine eski metinlerde de görmekteyiz. Çin kaynaklarına baktığımızda Hunların hayvancılığı hakkında çok önemli bilgiler edinmekteyiz. Kaynaklar bizlere şu bilgileri vermekte; *"Adetlerine göre, normal zamanlarda hayvancılıkla uğraşır, yabani hayvan avcılığı yaparlardı. Olağanüstü durumlarda ise, savaşmak için talimlerde bulunurlardı."*[25] Daha ileri zamanlar için yani Kök Türkler hakkında bilgi veren Çin kaynakları ise yine benzer şekilde bilgiler aktarmakta; "Çoğunlukla *hayvan yetiştirmekle uğraşıyorlardı. Nerede su ve otlak varsa oraya göç ediyorlar, uzun zaman aynı yerde kalmıyorlardı. Keçeden yapılmış çadırlarda yaşıyorlardı, bellerine kadar uzun saçları vardı, cepkenlerini soldan iliklivorlardı, etle besleniyorlar, mayalanmış süt içiyorlardı; giysileri kürk ve kaba yünlüdendi. Yaşlıları küçümsüyorlar, gençliğe değer veriyorlardı."*[26]

Wolfram Eberhard ise Çin kaynaklarından aktararak Hunların,

---

24 Abdülkadir İlgen, "Bozkır Göçebelerinde Sosyoekonomik Yapı", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S.49, 2005, s.829.

25 *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun Monografisi)*, Çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, Ankara 2015, s.1.

26 Liu Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, İstanbul 2011, s.63.

hayvancılıkla uğraştığını yani at, sığır, koyun ile deve yetiştirdiğini, domuz bulundurmadığını ve avcılıkla uğraştığını, güney bölgelerinde ise bölgenin bazı kısımlarında tarımla uğraşanlarında olduğunu bizlere bildirmektedir.[27] Yine Kök Türklere ait kurganlar incelendiği zaman ortaya çıkan tarım aletlerinin (kürek ve pulluk) varlığı tarımsal faaliyetin olduğunun delili olmaktadır.[28]

Kök Türklerden hemen sonra, Wang Yen-te'nin Sung hanedanının elçisi olarak 10. yüzyıl'da Kao-ch'ang Uygurlarına yaptığı seyahatin notlarını incelediğimizde Uygurların, akarsulardan faydalanarak sulama kanalları inşa ettiklerini, bu sulama kanallarının başkentin her yanını çevrelediğini ve bunun yardımı ile tarlaları ve bahçeleri suladıkları bilgisini almaktayız.[29] Ayrıca değirmenlerinin bu yolla taşlarını döndürdüğünü ve Uygur ülkesinde beş farklı hububat türünün de yetiştiğini yani bilinçli bir tarımsal faaliyetin olduğunu yine bu seyahat notlarında görmekteyiz.[30]

Türk kültürünü oluşturan unsurlardan konargöçerliği anlattıktan sonra değinmemiz gereken diğer unsur ise şüphesiz sosyal yapıdır. Türklerin sosyal yapılarındaki en büyük oluşumun il yani devlet olduğunu eski Türkler hakkında bilgi veren Çin kaynakları ve Orhun Yazıtlarından öğrenmekteyiz. Sosyal yapı oluşurken belli bir cemiyetler birliğinin oluşmuş olduğunu yapının bozkır kültürü olması ile ortaya çıkmaktadır. Bozkırda yerleşim küçük birimler halinde olduğundan Türklerin sosyal yapıları da küçük birimlerden büyük birimlere doğru gitmiştir.

Sosyal yapı oluşurken; oguş (aile), urug (sülale veya aileler birliği), bod (boy), bodun (boyların bir araya gelerek oluşturduğu birim) ve

---

27 Wolfram Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Çev. Nimet Ulutuğ, Ankara 1996, s.90-94.

28 Bahaeddin Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1991, s.164.

29 Özkan İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi, Ankara 2000, s.57.

30 İzgi, *a.g.e., s.57-58.*

son olarak bütün bu birimlerin birleşerek oluşturduğu il yani devlet göze çarpar.[31] Burada bilinmesi gereken en önemli nokta devletin yani müstakil olan siyasî oluşumun en önemli unsurunun oguş yani aile olmasıdır. Oguş yani aile yapı bakımı ile bütün siyasî teşekkülün en küçük birimi olabilir. Lakin bu küçük yapı toplumsal yapının çekirdeği niteliğini taşımaktadır. Türklerin siyasî ve kültürel olarak dağılım gösterdikleri bütün coğrafyalarda varlıklarını koruyabilmiş olmalarının temel sebebi aileye verilen önemden kaynaklanmadır. Buna dikkat çeken en önemli husus Türklerin akrabalık bağlarını ifade eden çok fazla kelimeye sahip olmasıdır.[32]

Aile, sosyal esası ile kan bağına dayanmaktadır. Kan bağına dayanan aile baba etrafında toplanır. Burada eski Türk toplumunun ataerkil olduğu düşünülebilir. Lakin Kök Türk hanedanının soy ismi hakkında bilgi veren Çin kaynaklarındaki[33] efsanevî hikâyeler dişil bir atanın yani Aşina'nın etrafında toplandığı için düşünülebilir ki baba etrafında toplanan aile de annenin yani kadının da en az erkek kadar söz hakkı bulunmaktadır. Bunun sebebi ise ataların yani Türk toplumunda soyun nereye bağlandığının önemidir. Bazı araştırmacılar bu fikirle yola çıkarak eski Türk ailelerinin anaerkil olabileceğini de düşünmektedirler.[34] Aslında Türkler arasında anne ve babanın aile içinde eşit olduğunu bizlere düşündüren güzel bir örnek ise Dede Korkut'ta yer almaktadır. Burada Dirse Han çocuğu olmadığı için karısını suçlamak ve çocuğunun olmamasının sebebini karısına bağlamak yerine ona *"Bu suç senden midir? Yoksa benden midir?"* diye sorarak karısına karşı kötü bir ithamda bulunmaktan ve onun kalbini kırarak bu zor

31 Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.219.

32 Tuncer Gülensoy, "Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C:21, S:1973-1974, 1974, s.283-318.

33 Liu Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*; Gülnar Kara, "Zhou Tarihi'nin Türkler Bölümü Üzerinde Metin Çalışması", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, C: 4, S: 3, 2015, s.542-562.

34 Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2006, s.25.

durumu onun sırtına yüklemekten kaçınmaktadır.[35] Görebileceğimiz gibi Türk ailesinin gelişimi karşılıklı eşitlik üzerine temelini atmış ve devletin en önemli birimi olarak karşımıza çıkmıştır.[36]

Sosyal yapının ikinci ayağı olan urug hakkında fazla bilgi yoktur. Sosyal yapı içerisinde ne ifade ettiği bilinmemekle birlikte bu tabir eski Türk yazıtlarında yalnızca bir kez geçer.[37] Lakin urugların birleşerek boy dediğimiz yapıyı oluşturduğu bilinmektedir. Boy genellikle kabile ya da klan sistemi ile karıştırılmaktadır. Bu hatayı ise batılı tarihçiler yapmaktadır. Sosyal ve iktisadi anlamda boy, kabile ve klan sisteminden tamamen farklı bir yapı olarak karşımıza çıkar.

Boylar yönetim açısından boyun soyu içerisinde o soyu temsil eden bey tarafından yönetilir ve boy beyinin seçilmesi boy içerisindeki ailelerin reislerinin toplandığı boy toyu dediğimiz meclislerde bir seçim ile belirlenmektedir.[38] Ayrıca bu meclislere "*ternek*" adı verilir ve aile ve urug reisleri göç, savaş ya da devlete savaş durumunda asker gönderme gibi sosyal, siyasî ve iktisadi kararları burada alınırdı.[39] Boyların kendilerine müstakil toprakları ve malları yani hayvanları bulunurdu.[40] Her boyun hayvanları üzerlerine dağlanmış ya da boyalarla çizilmiş tamgalar ile ayırt edilebilmekteydi.[41] Boyları birbirinden ayıran bir diğer özellik ise her boyun kendine özgü bir savaş şifresi yani uran'ının olmasıdır.[42]

---

35 Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 2001, s.249.

36 Abdülkadir İlgen, "İslamlık Öncesi Türk Toplumlarında İktisadi ve İçtimai Yapı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:2, 2009, s.102.

37 Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.221.

38 Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, C:3, 2002, s.13.

39 Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk III*, Haz: Besim Atalay, Ankara 1941, s.477.

40 Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.221.

41 Gömeç, *a.g.e.*, s.29.

42 Bahaeddin Ögel, *Türk Devlet Anlayışı*, Ankara 1982, s.62.

Türkler konargöçer bir sistem içinde yaylak ve kışlak[43] olarak iki bölgede yaşamlarını sürdürdükleri için boylar kendi bölgeleri içerisinde yaşamlarını sürdürmektedir. Burada belirtmek gerekir ki Çin kaynakları bu konuda bizlere çok kıymetli bilgiler vermektedir. Hunların ve diğer Türk boylarının konargöçerliği, yaylak ve kışlak gibi bir hayat tarzını benimsemeleri hakkında şu bilgileri vermektedir; *"T'ang ve Yü* dönemlerinden önce, *Shan Jung'lar, Hsien-yünler ve Hun-yü'ler kuzey sınırlarında otururlar, otlakları takip ederek hayvan yetiştirir ve yer değiştirirlerdi."*[44]

Türklerin bu denli hareketli bir yaşam tarzını coğrafyaya rağmen seçmiş olması şüphesiz onların diğer toplumlara karşı farklı bir güç olarak algılanmasını sağlamıştır. Bu güç onları genellikle yerleşiklere karşı üstün kılmıştır. Bunun sebebi atın ve hızın kullanılması ile yine genellikle şehirli toplumların hareket kabiliyetlerinin askeri giyim anlayışı etkisi ile yetersiz kalmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple kaynaklar genellikle Türklerden ya da konargöçerlikten bahsederken onların şehirlerine ya da bölgelerine karşı yaptıkları saldırılardan bahseder ve onları barbar, yıkıcı ve bozguncu olarak tanımlamaktadır. Bu saldırılar hakkında Çin kaynaklarında bilgi bulmak çok kolaydır. Çünkü kaynakların yazılış amacı da zaten konargöçerlerin barbar ve medeniyetsiz olarak tanımlanmasıdır ki kaynakların yabancılar bölümünde yer almaları bu ifadeyi desteklemektedir. Lakin belirtmek gerekir ki kaynakların belirttiği gibi saldırgan, yıkıcı ve bozguncu bir konargöçer ya da Türk imajından bahsetmek maalesef yanlıştır.

İnsanlık tarihinde savaşlar hep vardı ve insanların amaçları ise hayatta kalmaktı. Saldırılar ise tek taraflı olarak kalmamıştır. Kaynaklar incelendiğinde yerleşiklerin konargöçerlere karşı başarısız olmasının sebebi yine Türk topluluklarının konargöçer olmasıdır. Kış mevsiminin

43 Daha detaylı bilgi için şu kaynaklara bakmakta fayda var; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C:I, Ankara 1991, s.1-85; Tuncer Baykara, *Türk Kültürü Araştırmaları*, İzmir 1997, s. 41-51.

44 *Han Hanedanı Tarihi*, s.1.

ardından saldıracak olan yerleşiklerin bahar geldiğinde saldıracak bir düşman bulamaması gayet normaldir. Bu yüzden konargöçerler her zaman yaşam biçimlerinin ve coğrafyanın avantajını kullanmış, gelebilecek her türlü saldırıya karşı ise hep hazırlıklı olmuşlardır.[45]

Her boyun yaşam alanı diğer bir boyun yaşam alanının sınırları ile sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte her boyun kendine özgü tamgası yani onları temsil eden bir simgesi ve ongunu yani yine onları temsil eden bir hayvanı bulunmaktadır. Bu hayvan genellikle kuş türüdür. Burada aslında belirtmek gerekir ki Türklerin boyları ve tamgaları hakkında bizlere en önemli bilgileri Kâşgarlı Mahmud ve Reşîdüddin vermektedir. Burada kısaca tamgalardan bahsettikten sonra Türklerin boyları ve tamgalarının bir listesini vermek yerinde olacaktır.

Tamgalar tıpkı bu çalışmanın ana konusu gibi kaya resimlerinin gelişmiş versiyonudur. Çünkü kaya resimleri de bir bakıma zamanının kendini ifade etme biçimidir. Tamgalar da gerek yazıtlar da gerekse boyların simgeleri olarak düşündüğümüzde onları temsil eden ve onları ifade eden simgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda umumiyetle Türklerin en kalabalık zümresi olan Oğuzlara ait boylar ve tamgalar verilmiştir.

45 Cahiz, *Türklerin Faziletleri Fezailü'l-Etrak*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017, s.112.

Tablo 1: Kâşgarlı Mahmud ve Reşîdüddin'e göre Türk boyları ve tamgaları.

Boy Adı	Kâşgarlı	Reşîdüddin
Kayı		
Bayat		
Alkaraevli		
Karaevli		
Yazır		
Döğer		
Dodurga		
Yaparlı		
Avşar		
Kızık		
Beğdili		
Karkın		
Bayındır		
Peçenek		
Çavuldur		
Çepni		
Salur		
Eymür		
Ala Yuntlu		
Yüregir		
İğdir		
Büğdüz		
Yıva		
Kınık		

Kaynak: Yusuf Halaçoğlu, "Damga", *TDİA*, C.8, 1993, 454-455.

Boyların bir araya gelerek oluşturduğu sosyal yapıya bodun ismi verilir. Muhtemelen bodun kelimesi boy kelimesinin çoğul bir ek alarak oluşmuş halidir.[46] Bodun aralarında gerek akrabalık gerekse coğrafî anlamda bir bağ bulunan boyların bir araya gelerek oluşturduğu sistemli bir yapıdır. Mesela Kök Türk devletinin batı kanadının "*on ok bodun*" adı verilen on boydan meydana geldiğini bilmekteyiz. Yine benzer bir örneği Karluklar'da önce üç ok bodun halinde iken sonradan dokuz ok bodun halinde görmekteyiz. Ayrıca Peçenekler'in

46 Gömeç, *a.g.e.*, s.31.

de boy sayısının sekiz iken sonradan bu sayının on bir olduğu bilinmektedir.[47] Buradan da anlaşılıyor ki bodun içinde boy sayısı zamanla azalıyor ya da artıyor. Bunun sebebi muhtemelen bodun'un süreç içerisinde siyasî teşekkülünün ve gücünün artıp azalmasıdır. Türk devletlerinin tarihinde de görebileceğimiz gibi topluluklar yani boylar taraf değiştirebiliyor. Bazen boylar rakip bodunların tarafına geçebilirken bazen ise boylar güç kaybedip başka boyların arasında yaşayabiliyor.

Bodun'un yönetimi muhtemelen bodun'un içerisindeki siyasî yapının büyüklüğüne göre "*erkin, il-teber*" ya da "şad" ve "*tigin*" ile sağlanıyordu.[48] Bu kişiler ya budun içinde seçiliyor ya da devletin merkezinden gönderiliyordu. Örneğin, Kapgan Kağan, yeğeni Bilge'yi Tarduşlar'a "şad" olarak göndermiş, Oğuzlara ise Bayan-çor'u idareci olarak atamış, bununla birlikte başka örnekte ise görüyoruz ki Kök Türkler'e bağlanan On-ok boylarının idaresine "*kağan*" olarak Bars Bey gönderilmiştir.[49] Buradan da anlaşılıyor ki bodunlar bir araya gelerek ya da bir bodun diğerlerini kendi merkezi gücü altında topladığında diğer siyasî teşekkül olan devleti yani ili meydana getirmektedir.

Türklerin devlet kavramını "*il*" kelimesi ile ifade ettiği bilinmektedir.[50] Ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un eserinde il kavramının karşılığı olarak karşımıza "*sulh ve barış*" manası çıkmaktadır.[51] Muhtemelen yukarıda belirttiğimiz bodunların bir araya gelerek devleti oluşturmuş olması barış ve sulhun sağlandığı anlamına gelmiş ve bu il yani devlete bu manalar verilmiştir. Bunun dışında Thomsen, il kavramını "*siyasal açıdan bağımsız ve teşkilatlı millet*" olarak verirken, Gabain

47 Koca, *a.g.m.*, s.14.

48 Gömeç, *a.g.e.*, s.31.

49 Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara 2016, s.165.

50 İl kelimesi devlet kavramının dışında memleket, vatan, ülke, devlet düzeni gibi kavramlarla da açıklanabilir. Bakınız; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970, s.99.

51 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati-t Türk*, Çev. Besim Atalay, Ankara 1939, C. I, s.48, 106, 168.

ise il kavramını "ülke ve imparatorluk" kavramları ile açıklar.[52] Yine aynı şekilde Eberhard'ta diğerlerinden farklı olmaksızın il kavramını "*toprak ile halkı töreye bağlı kalarak yöneten bir kurum*" olarak açıklar.[53] Bununla birlikte R. Giraud "*siyasî* hâkimiyet ve teşkilatlı devlet" ile il kavramını açıklar.[54] Devletin idare ediliş biçimi ya da devlet sahibi olmak gibi kavramlar "*tutmak*" fiili ile il kavramını birleştirerek sağlanırdı. Bu kavram "*il tutmak*" ile açıklanırdı.[55] Anlaşılacağı üzere araştırmacıların da buluştuğu ortak nokta, il kavramının sadece toprak kavramı ile değil, toprağın, halkın ve belirli bir siyasî düzenin olduğu kurum şeklinde olmuştur.

Avrasya Bölgesi İçinde Türk Coğrafyası

İnsanlar dünya sahnesinde görülmeye başladığından bu yana coğrafyanın onlara sunduğu ortama uyum sağlayarak yani onunla bütünleşerek hayatlarını devam ettirmişlerdir. İnsanlar ılıman iklimlerde, sulak bölgelerde, arazinin yüksek olduğu dağlık bölgelerde ve ormanlık alanlarda ya da çöllerde yaşadıkları bölgenin onlara sağladığı imkânlar doğrultusunda coğrafyadan faydalanmışlardır. Lakin coğrafya insanlara her yerde benzer imkânları ya da aynı hayatta kalma şartlarını sunmaz.

Akdeniz ve Mezopotamya gibi sulak ve tarıma elverişli bölgelerin içerisinde bulunurken hayatta kalmak ve bir medeniyet inşa etmek hiç de zor olmasa gerek. Lakin iklim şartlarının bir medeniyet inşa etmek için zor olduğu bölgelerde hayatta kalmak, yiyecek türlerinin üretiminde coğrafyanın sunduğu ürünlerin ve bitkilerin yetersiz olmasına

52 Annemarie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri,* Ankara 1988, s.121.

53 Wolfram Eberhard, "Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında", *Belleten*, S:35, s.320-323.

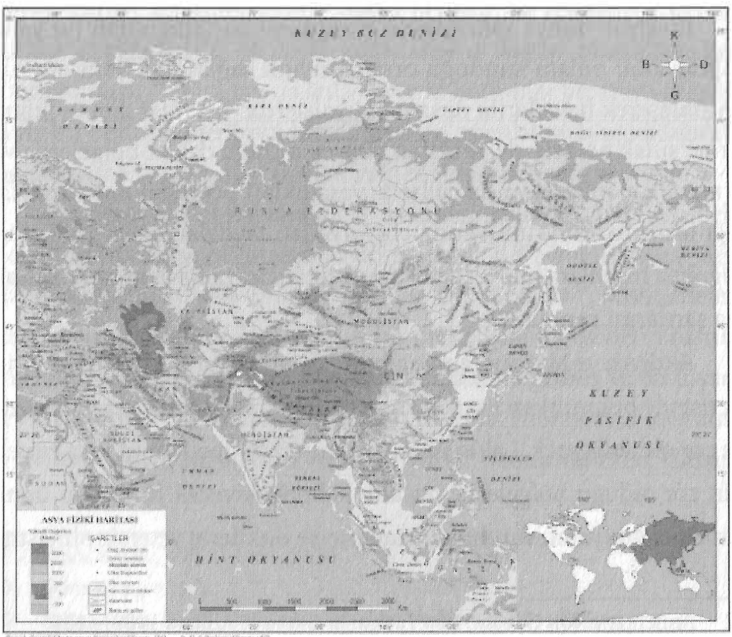
54 İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar,* İstanbul 2014, s.122.

55 Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 2013, s.24.

rağmen üretim yapabilmek, bir medeniyet inşa etmeye göre çok daha fazla takdir edilesi bir gerçektir.

Tarihi süreç içerisinde Türklerin yaşadığı coğrafyaya baktığımızda karşımıza yaşam şartlarının ağır olduğu bir ortam çıkar. Buna rağmen Akdeniz ve Mezopotamya bölgelerinde yaşayan topluluklara baktığımızda, Türklerin tarih inşa etmek konusunda, coğrafyanın sunduğu imkânlar yetersiz olmasına rağmen Akdeniz ve Mezopotamya toplulukları karşısında başarılı oldukları görülür. Türkler yaşadıkları coğrafyaların imkânlarını azamî derecede kullanabilmeleri onların cok farklı ve geniş coğrafyalarda aynı başarıyı gösterebilmelerinin başlıca nedeni olmalıdır.

Harita 1: Avrasya Bölgesi'ni gösterir harita.

Kaynak: https://www.vector4free.com/free-vectors/eurasia-map

Orta Avrupa'nın doğu kesimlerinden Sibirya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafya yani Avrasya coğrafyasının bazı kuşakları Türklerin

tarihinin zuhur ettiği coğrafyadır. Avrasya coğrafyası ismini Avr ve Asya sözcüklerinin bileşiminden alır.[56] Yani Avrupa ve Asya kıtalarının bir bütün olarak algılandığı haline verilen isim Avrasya'dır. Buradan da anlaşılacağı üzere Avrasya çok geniş bir bölgenin ismidir. Ve sadece bölgenin coğrafî anlamda ne kadar geniş olduğu değil tarihi anlamda da ne kadar geniş ve eski olduğu da önemlidir. Bu bölgede Türklerin tarihi zamana ve mekâna göre farklılıklar göstermiştir. Bölgenin birçok yerinde çok farklı mekânlarda Türkler varlıklarını organizasyon yetenekleri sayesinde farklı zamanlarda geniş bir coğrafyaya dağılmış birçok devlet kurarak göstermişlerdir.

Geçmişe şöyle bir baktığımız da bugün ki Çin ve çevresinden, Hindistan'ın kuzeyine, Sibirya ve Hazar Denizi'nin çevresinden İran'a ve Kafkasya'dan, Kuzey Karadeniz'e son olarak ise Orta Avrupa ve Anadolu yani Akdeniz'in içlerine kadar Türklerin kültür coğrafyasının dağıldığını görürüz. Bu kültür yayılımını şüphesiz Türklerin bu sahalarda kurduğu devletler zaman içerisinde yavaşça sağlamışlardır. Yukarıda bahsettiğimiz coğrafî bölge tarım ekonomisine dayalı kadim topluluklar tarafından kuşatılmıştır. Türkistan'ın neredeyse tamamı ve Doğu Avrupa'nın yüksek kesimleri ise hayvancılık temeline dayanan bir ekonominin gelişimine uygundur.[57] Bu durum Türklerin kadim ve çiftçi komşuları karşısında hayvancılık faaliyetlerine dayalı bir ekonomik modeli izlemesine sebep olmuştur. Bu durumda onları bütün bir Avrasya bölgesi içinde adına bozkır kuşağı dediğimiz bir bölgenin içinde gelişmeye itmiştir.

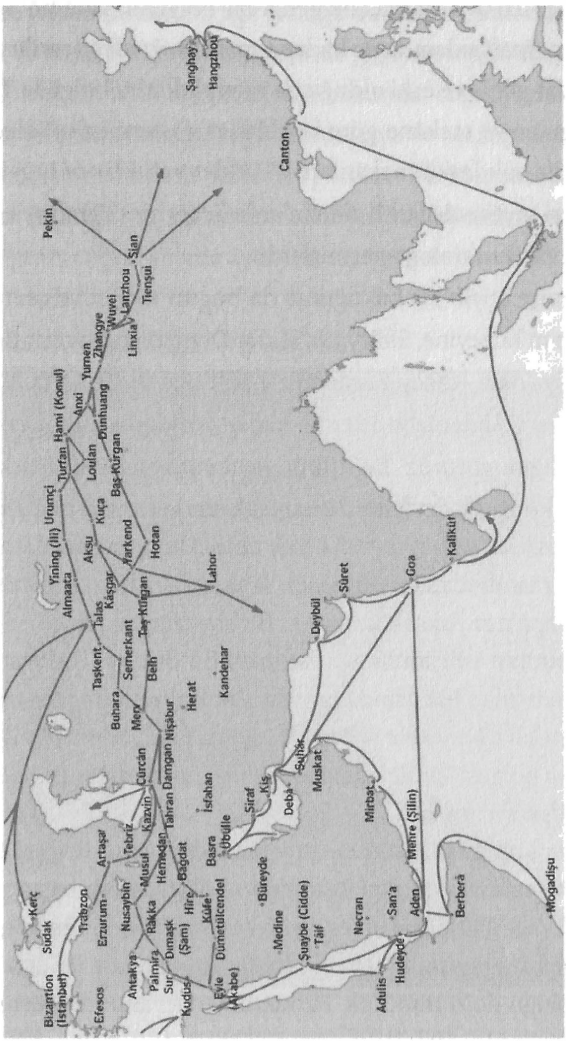
Bozkır kuşağının Türkistan diye adlandırdığımız bölgesi Türklerin en güçlü ve eski devletlerini kurdukları bölgelerin en başta gelenidir. Hatta bu bölge Türklerin en eski yurtları arasındadır. Bu bölgenin bu kadar önemli olmasının sebebi Hunların yıkılması ile ortaya çıkan siyasî boşluğu dolduran Kök Türklerin ve devamında kurulan Türk

---

56 Adem Özder, "Avrasya Kavramı ve Önemi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, S:2, 2013, s.66.

57 Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul 2013, s.30.

devletlerinin teşkilat yapılarının ve devlet anlayışlarının büyük oranda bu bölgede oluşmuş olmasıdır.[58] Bununla birlikte tarihî İpek Yolu'nun bu bölgeden geçiyor olması da ayrıca bir önem kazandırmaktadır.

Harita 2: Tarihi İpek Yolu ve güzergâhlarını gösterir harita.

Kaynak: https://islamansiklopedisi.org.tr/ipek-yolu

58 Daha detaylı bilgi için bakınız; Ahmet Taşağıl, *Türk Model Devleti Gök Türkler*, İstanbul 2017.

Türkistan tarih ve uygarlık açısından açık bir şekilde tanımı yapılmış, net bir şekilde sınırları çizilmiş bir coğrafya değildir. Lakin bu bölge için dar ve geniş anlamda bir takım tanımlamalar yapılmıştır. Dar anlamı ile Türkistan tanımını şu şekilde yapabiliriz; Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ın sınırlarının yayıldığı, geniş anlamda bir tanım yapmak gerekirse de Afganistan, Pakistan'ın kuzeyi, Çin'in batısı (Doğu Türkistan ve Tibet), Moğolistan ve Rusya'nın bir kısmı ile Kuzeydoğu İran'ı içeren bölge. Bu şekilde bir tanım yapmak hem tarihi hem de coğrafî anlamda en kısa ve açıklayıcı tanım olur. Aslında açık bir şekilde ifade etmek gerekirse; bugün ki Rusya eskiden Batı Türkistan ya da Türkistan olarak ifade edilen bölgeye Orta Asya tanımını vermiştir ve bu tanımdan önce Türkistan tanımı ile akla gelen topraklar Hazar Denizi ile Han Hanedanı hâkimiyetindeki Çin'e kadar uzanan geniş topraklardır.[59]

59 Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul 2014, s.14.

Harita 3: Avrasya Bölgesi'nin bozkır kuşağını gösterir harita.

HKaynak: https://www.britannica.com/place/the-Steppe

Türkistan, kadim dünyanın en büyük siyasî teşekküllerinin kurulduğu ve günümüzde Avrasya'nın etnik kültürel ve siyasî kaderinin belirlenmesinde rol oynayan tarihin en önemli merkezlerinden biridir.[60] Tarihî anlamda Türkistan'da kurulan imparatorluklar ve medeniyetler insanlık tarihine şüphesiz çok büyük bir ivme kazandırmıştır. Gerek içerisinde bulundurduğu ticaret yolları gerekse bölgenin iklimsel değişiklikler sebebi ile büyük göçlerin başladığı yer olması, tarihin şekillenmesi açısından Türkistan'ı Türk tarihi açısından bambaşka bir konuma yerleştirmektedir.

Türkistan'ın iklimsel özelliklerinden bahsetmek aslında coğrafyanın ne denli zor bir hayat şartına bağlı olduğunu anlamamıza yardımcı olabilir. Türkistan dediğimiz bölge otlaklar bakımından geniş ile düzlükler bakımından verimsiz ve ince kumlu çöllerden oluşur. Bu bölgenin bitki örtüsünün yapısı toprağın cinsi ile durumuna göre bölgesel farklılıklar göstermektedir. Aynı zaman da verimsiz düzlüklerin kuzey kısmında ormanlık bölgenin ise hemen aşağısında arada kalan dar bölgede zengin yapısı ile bilenen kara toprak kuşağı vardır. Kuzeyde kalan bölgelerin ormanlık olmasının sebebi buzulların erimesi ile alçak basınç çukurlarında oluşan nemlerden kaynaklanır.[61] Örneğin Hazar denizinin kıyıları deniz seviyesinin 28 metre kadar altındadır.

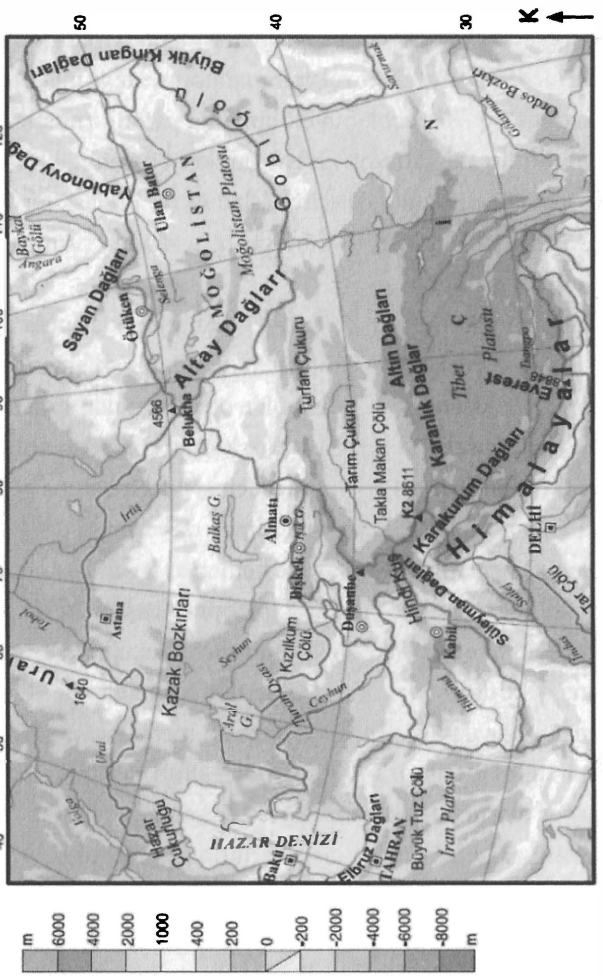
Kuzeyi sığ olan Hazar'ın güney bölgesinin derinliği ise 1000 metreye kadar ulaşmaktadır. Kara toprak kuşağında yer alan topraklar yoğun kar yağışı nedeni ile kış aylarında aşırı soğuklarla donar. Lakin ilkbahar ile birlikte bu karların erimesi toprağın bolca nemlenmesine ve bol miktarda otun yetişmesine olanak sağlar.[62] Yine de Hazar Denizi ile Gobi Çölü arasında geniş bir kurak arazi uzanır. Bu bölgelerin kurak olmasının sebepleri arasında en başta geleni şüphesiz bölgenin tamamen dağlarla çevrelenmiş olması ile denizlerden ve

60 Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul 2015, s.13.

61 Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl,* İstanbul 2003, s.94.

62 Elizabeth E. Bacon, *Esir Orta Asya*, Çev. Tansu Say, Tarih Yok, s.24.

okyanuslardan uzaklığıdır.[63]

Harita 4: Türkistan Bölgesi'nin iklim yapısının daha iyi anlaşılması için bölgenin fiziki yapısını gösterir harita.

Denizlere olan uzaklık dışında bölgeyi içeriye kapatan, Kafkaslar ile Hazar Denizi'nin aşağı bölgelerinde yer alan Ebru, Nebit ve Hindikuş dağları, yüksekliği yaklaşık 8 bin metre olan Pamirler ve Pamirler

63 Taşağıl, *.a.g.e.*, s.32.

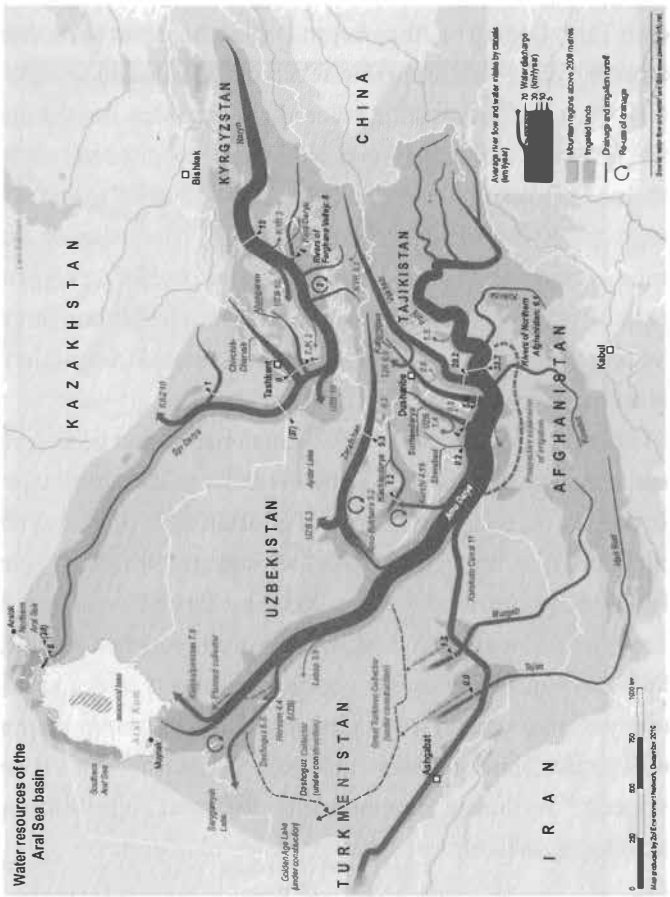
ile doğuya doğru uzanan Nan-shan Dağlarının bulunduğu bölgede birleşen Tanrı Dağları ve Altay-Sayan Dağları bölgenin nem almasını ve kurak bir yapıya bürünmesine sebep olmaktadır. Bu sebeple Türkistan'da sert bir karasal iklim hâkimdir ve kış ayları dondurucu bir şekilde fırtınalı olmakla birlikte sıcaklık nerdeyse -50 dereceye kadar düşmektedir.[64] Bahsini ettiğimiz bölge son iki bin yıl içinde iklimin yaşattığı zor şartlar gereği üç kere büyük göç hareketleri ve kitlesel kıyımlar görmüştür. MS 2-3, 10 ve 16. yüzyılda bozkır üç kere büyük kuraklıklar yaşamıştır.[65] Bu kuraklıkların sonuçları bahsettiğimiz gibi göç ve ölümler getirse de iklimin eski haline dönmesi ile boşalan bozkırlar tekrar canlanmıştır.

Türkistan'da yer alan ve üçü de kapalı havza olan üç alan vardır. Bunlar, batıdan doğuya Hazar Denizi ve Balkaş Gölü, merkezde Aral Gölü, doğuda ise Tarım havzalarıdır. Türkistan'ın iki önemli akarsuyu olarak bilinen Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Sir Derya) nehirleri Aral gölüne dökülmektedir. Tarım Nehri ise Tarım Havzası'ndaki kumullar içinde uzanarak kaybolmaktadır. Bu saydığımız nehirlerden özellikle Seyhun ve Ceyhun'un geçtiği sahalarda ve ayrıca kanallarla sulanan yerlerde bulunan alüvyonlu topraklarda sulu tarım yapılmakta ve başta pamuk olmak üzere bol miktarda çeşitli tarım ürünleri üretilebilmektedir.[66] Bu durum Maveraünnehir dediğimiz bölgede insanların daha iyi hayat şartlarının oluşmasına sebep olmuştur.

64 Salim Koca, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Dergisi*, S:1, 2017, s.4.

65 Gumilev, *a.g.e.*, s.94.

66 Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2014, s.56.

Harita 5: Maveraünnehir adı ile anlan bölgedeki Seyhun ve Ceyhun nehirleri ile bölgenin alçaklık ve yüksekliğini gösterir harita.

Kaynak: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2210670719301817

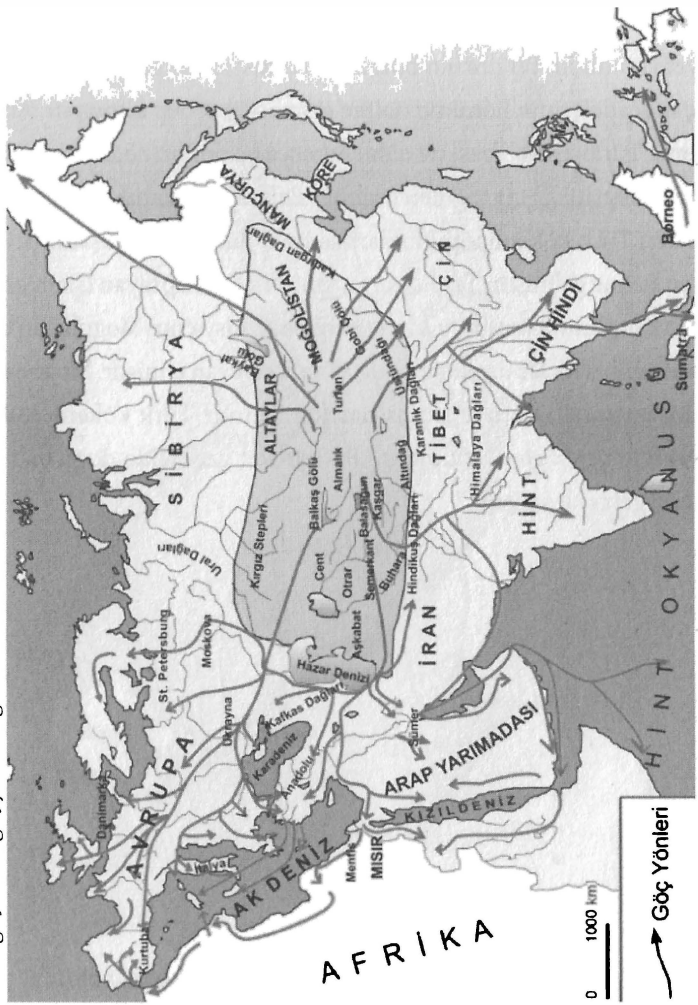
İklimin yarattığı ağır şartlar, büyük kuraklıklar ve aşırı soğuklardan kaynaklı felaketler, kültür ve etnogenez değişimlerin yaşanmasına sebep olmak yerine[67] bölgede yaşayan toplulukların özellikle de Türklerin hayat tarzını ve konargöçer toplulukların elinde bulunan gücü, ekonomik ve askerî potansiyellerini etkilemiştir.[68] Yukarıda

67 Gumilev, *a.g.e.*, s.94.

68 Gumilev, *a.g.e.*, s.95.

Maveraünnehir bölgesini gösterir haritadan da anlaşılacağı üzere bölge gayet verimlidir. Bu durum bölgenin Türkistan bölgesi içerisinde bir güç mücadelesinin konumu haline gelmesine sebep olmuştur. Anlattığımız Türkistan bölgesi de dâhil Avrasya bozkırları coğrafî özelliklerin olumsuzluklarına rağmen tarihin yazılmaya başlandığı dönemden itibaren Türk kökenli toplulukların sürekli bir şekilde yaşadıkları bir vatan haline gelmiştir. Tez konumuzun genelini kapsayan İslam öncesi Türk topluluklarının kültürel tarihi de Avrasya'nın Moğolistan'dan Macaristan'a kadar uzanan bu kuşağında cereyan etmiştir. Moğolistan ve Macaristan ovaları arasında hareket halinde Türk kökenli kültür izlerini görmek gayet mümkün. Bu hareket genellikle doğu-batı yönünde gerçekleşmiştir.[69]

69 Taşağıl, *a.g.e.*, s.36.

Harita 6: Türkistan bölgesinden Avrasya bölgesi içerisinde Türklerin ve diğer konargöçerlerin göç yollarını gösterir harita.

Kaynak:https://bpakman.wordpress.com/on-turkler/turklerin-ana-yurdu/turk-gocleri/

İslam öncesi Türklerin gerek tarihi gerekse kültür izlerini, günümüz dünyasının tarihçi anlayışı içerisinde, onların komşularının yazdığı tarihî belgelerden öğrenmekteyiz. Çin, Fars, Arap, Grek, Latin ve Rus dilinde yazılan kaynakların gerek yetersizliği gerekse kaynakların anlayış bakımı ile zamanın yabancı kavimlere karşı olan bakış açısı

sebebi[70] ile anlaşılması ve Türk kökenli toplulukların tarihini ve kültürünü anlamayı zorlaştırmaktadır. Ancak kültürün ve tarihin takibini yapmak arkeolojik araştırmaların yaygınlaşması ile kolaylaşmaktadır. Yine de araştırmalar yetersiz kaldığında yeni sahalar ve materyaller bulma arzusu doğmaktadır. Bu durum karşısında bütün bir Avrasya sahasına yayılan kaya resimlerini araştırmak gerek araştırmacıları gerekse konuya ilgi duyan herkesi meraklandırmaktadır.

Avrasya bölgesinde Türklerin içinde kalmak zorunda kaldığı şartlar onların farklı bölgelere hareket etmelerine ve buralarda bir tarih ve kültür inşa etmelerine sebep olmuştur. Coğrafya her ne kadar tarihin seyrinin farklı bir şekilde sirayet etmesine sebep olmuş olsa da kültürel yapının ve kültürel motiflerin değişmediği bugün hala devam eden kültürel unsurların fark edilebilir olması sebebiyle bahsini ettiğimiz kaya resimlerinin içeriğinde yer alan motifler gibi toplumun yaşam alanının her yerinde belirgin bir şekilde gözlemlenebilmektedir.

Coğrafya sadece kültürel yapıyı değil onunla birlikte gelişen karakteristik yapının da değişmesini sağlamıştır. Peki, bu durum nasıl sağlanmıştır? Ya da nedir bu kültürel ve karakteristik özellikler? Değişmeyen kültürel motiflerin gözlemini nasıl yapabiliriz? Bu soruların tamamına cevap vermek çalışmamızın II. Bölümünün ana hatlarını oluşturacaktır. Bu ana hatları çizerken Avrasya bölgesinin içlerine dağılmış kaya resimlerinin izlerini sürerek onların üzerine çizilmiş motiflerin Türk kültürü içerisindeki yerini ve manalarını açıklama gayreti içinde olacağız.

Avrasya Bölgesinde Türk Kültürlü Kaya Resim Alanları

Avrasya bölgesinin içerisinde yer alan Türk kültürlü kaya resimlerinin neredeyse tamamına yakını genel anlam da araştırmacılar

70 Taşağıl, *a.g.e.*, s.37.

tarafından belirli bir topluluğun ismi ile anılmamaktadır. Avrasya bölgesinde yer alan Türk kültürlü, konargöçerlerin kaya resimlerinin en baskın ortak noktası ayırt edici bir şekilde geyik motifidir. Bu motif kaya resimlerinin haricinde Avrasya bölgesinin konargöçerlerinin ahşap ürünlerinde, altın ve değerli taş süslemelerinde, heykellerinde ve keçeden yapılmış halı ve kilimlerinde de gözlemlemek mümkündür.

Açıkça belirgin bir şekilde gözlemlenen boynuzlu geyikler konargöçer kültürün adeta anahtarı olarak karşımıza çıkar.[71] Bu ise konargöçerlerin hayvancı üslubunu ya da hayvanların stilize edilmesi ile ortaya çıkan sanat anlayışının bir yansımasıdır. Çünkü geyiklerle birlikte ortaya dökülmüş bir at, kurt ve av sahneleri dizisi de Avrasya bölgesi konargöçerlerinin kaya resimlerinde belirgin motifler arasında yer alır. Bunun dışında üzerinde araştırmalar yapılan ve konargöçer kültürün belirgin stilize hayvanlarının olmasının sebebinin motif olarak karşımıza çıkan hayvanların bölgenin konargöçer toplumlarının totemik hayvanları, ongunları ve mitolojik anlamda onların ata kültlerini ifade eden semboller olabileceği düşüncesidir.[72]

Hayvan üsluplarının dışında Avrasya kaya resimlerinde bir kültürün alt metni daha karşımıza çıkmaktadır. Avrasya'da bulunan Türk kaya resimlerinde boylara ait tamgalara rastlanmaktadır. Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan tamgalar en eski devirlerden günümüze kadar çizilmeye ve tapılmaya devam etmektedir.[73] Kaya resimlerinde kullanılan tamgaların, ortak aidiyet hissedilen boyu simgelediği bilinmektedir. Bu tamgalar bazen hayvanların bazen de tamga sahibi boy tarafından üretilen maddî varlıkların üzerinde işaret, bazen

71 Andrzej Rozwadowski, "Rock Art of Northern, Central, and Western Asia", *Oxford Handbooks of the Archaeology and Anthropology of Rock Art*, V:20, 2007, s.161.

72 Bakınız; Nilgün Dalkesen, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü", *Milli Folklor*, 127, Ankara, 2015, ss. 58-69.

73 Nesrin Güllüdağ, "Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 6, Ocak 2015, s. 132.

farklı boyların arasında bağlantı kurmak ve sınırları belirlemek amacı ile[74] damga ya da dağlama yolu ile yapılmıştır. Kısaca tamgalar boyun ya da topluluğun yaylak ve kışlak yerleri, göç güzergahları, otlak ve vadilerde yer alan taşlar ve kayalarda, sınır taşlarında, atların koşum takımları ve eyerlerinde, mühür ve damgalama araçlarında, ticaret amacı ile üretilen ürünlerde, balbal(**Ek 4**) benzeri heykel niteliği taşıyan eserlerde ve kurganlarda yani mezar taşlarında kullanılmıştır.[75]

Tamgaların kayalara işlenmiş olması bölgenin yani kayanın olduğu bölgenin tamganın sahibi olan topluluğun yerleşim yeri ya da ziyaret yeri olabileceği düşüncesini desteklemektedir. Bu durum boyun ya da topluluğun siyasi manada kimliğinin ön plana çıkmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte şu konuyu tekrar vurgulamak gerekir; kaya resimlerinin olduğu bölgeler sadece yerleşim birimlerinin ya da konargöçerlerin yaylak ya da kışlak olarak yaşadıkları alanlar olmayabileceği tekrar düşünülmelidir. Bu bölgeler bir ziyaret yeri de olabilir. Keza bu düşünce kaya resimlerinin muhtevası açısından düşünüldüğünde daha muhtemeldir. Kaya resimlerinin bulundukları bölgeleri incelediğimizde de göze çarpan en önemli özellikleri genellikle yükseltisi olan bölgelerin olmalarıdır. Bu durumu zaten dağ kültü ile ilişkilendirerek ilgili başlıklarda açıkladık. Aşağıda bahsedeceğimiz kaya resim alanları da yine bu durum göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir.

Ulan Ude Kaya Resim Alanı

Ulan Ude kaya resimleri Türkiye, Kazakistan ve Kırgızistan'da tespit edilen kaya resimleri ile benzerlik göstermektedir. Ulan Ude Devlet Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Bayır Daşıbalov'a göre bu kaya resim alanı Hunlar ile Kök Türklerin ayrıştığı yer olarak

74 Kayrat Belek, "Oğuz Boylarının Tanrı Dağlarındaki İzleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.2, Temmuz 2019, s.167.

75 Belek, *a.g.m.*, s.167.

tabir edilebilir. Yani burada yer alan kaya resimleri Hun ve Kök Türklerin öncesine dair tasvir barındırmaktadır. Daşıbalov'a göre burada yer alan kaya resimleri yaklaşık olarak MÖ 5000'den daha öncesi bir döneme ait olmalıdır.[76]

Resim 1: Rusya, Sibirya, Ulan Ude Kaya Resim Alanı

Kaynak: https://www.dreamstime.com/photos-images/ulanude-tribe.html

Irkutsk, Lena Kaya Resim Alanı

Lena bölgesi kaya resim alanını Orta ve Yukarı olarak ikiye ayırabiliriz. Buna göre Yukarı Lena bölgesinde yer alan kaya resimleri, MÖ 1. binyıldan modern zamanlara kadar olduğu düşünülmektedir.[77] Burada yer alan kaya resimlerinde genellikle; geyik, kadın ve erkek figürleri, hayvan doğumları, av sahneleri ve güneş başlı insan, kurt, karaca ve kuş motifleri yer alır. Lakin baskın olan motif genellikle at ve binici motifleridir. Burada dikkati çeken konu farklı kaya resim

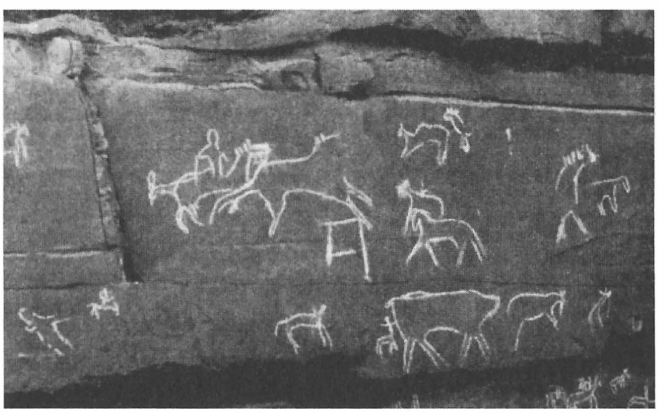
76 Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.33.

77 Okladnikov Alexey Pavlovich., Zaporizhskaya V.D., *Petroglify Sredney Lena*, Nauka 1972, s.2721.

alanlarına göre iri yapılı atlar yerine genellikle daha küçük boylu atların tasvir edilmiş olmasıdır. Yukarı Lena bölgesinde kaya resimlerinin bulunduğu köyler şuralardır; Vorobyevo, Davydovo, Kunitsyn, Pidkamin, Talma, Hon Shulun, Şaman Taşı, Şişinko.[78]

Orta Lena bölgesinin kaya resimlerinde antropomorfik[79] çizimler genellikle kabataslaktır. Burada yer alan kaya resimleri arasında zoomorfik çizimler de baskın olan hayvan genellikle geyiktir. Geyikle ilişkilendirilen kaya resimlerinde geyik bazen tek başına doğal formuyla tasvir edilirken bazen de av sahnelerinde yer alır.[80]

Resim 2: Rusya, Sibirya, Irkutsk, Lena Kaya Resim Alanı.

Kaynak: Alexey Pavlovich Okladnikov, Zaporizhskaya V.D., *Petroglify Sredney Lena*, Nauka 1972, s.56.

Çukotka, Pegtymel Kaya Resim Alanı

Asya kıtasının kuzeydoğusunda yer alan Çukotka'da yer alan nehir kıyılarında bulunan kayalar üzerinde tuhaf ve orijinal kaya resimleri yer almaktadır. Araştırmacılar burada yer alan kaya resimlerinin MÖ

78 http://rockart-studies.ru/?page_id=33

79 İnsanbiçimlilik.

80 Okladnikov,Zaporizhskaya,, *a.g.e.*, s.272.

1.bin yılın ikinci yarısına kadar tarihlendirilebileceğini düşünmektedir.[81] Burada yer alan kaya resimlerinde zoomorfik tasvirler daha ağırlıktadır. Zoomorfik[82] tasvir içinde ise ren geyiği motifleri baskındır. Ayılar, tilkiler, kurtlar ve kuş motifleri ise daha az yaygındır. Bununla birlikte av sahneleri bulunmamaktadır.[83] Dar ağızlı ren geyiği figürlerinde boynuz hatlarının karakteristik ana hatları hâkimdir. Diğer hayvanların görüntüleri çok daha az yaygındır, aralarında ayılar, kutup tilkileri, kurtlar ve su kuşlarının çizimleri de bulunur. Deniz hayvanlarının temsili de burada dikkat çeken bir unsurdur. Av sahneleri genellikle geyiği suya süren insanları ve köpekleri içerir. Teknelerin görüntüleri Doğu Avrupa ve İskandinavya teklerinden farklı ana hatlara sahiptir.[84]

Aşağıdaki kaya resminde su üzerinde yüzen (arka ayakları ön ayaklarından daha aşağıda) olarak tasvir edilen geyik, bir zıpkıncı tarafından bir teknede takip edilmektedir. Avcının avına vurduğu silah tam olarak bir zıpkındır, mızrak veya boynuz değil, çünkü çoğu durumda kayanın yüzeyinde düz bir yay şeklinde bir çizgi işaretlenmiştir. Bu nedenle, bu düz bir mızrak sapı değil, kurbanın vücuduna sıkışmış bir zıpkın kemeri gibi görünmektedir. Geçmişte insanlar muhtemelen şaftın ucunda kanatlı bir nesne olarak göze çarpan döner bir zıpkın kullanıyordu. Çünkü vakaların ezici çoğunluğunda, kayanın yüzeyinde bir insandan bir hayvana giden düz bir yay şeklinde bir çizgi dikkat çekmektedir. Bu nedenle, bu düz bir mızrak sapı değil, kurbanın vücuduna sıkışmış bir zıpkın kemeridir.

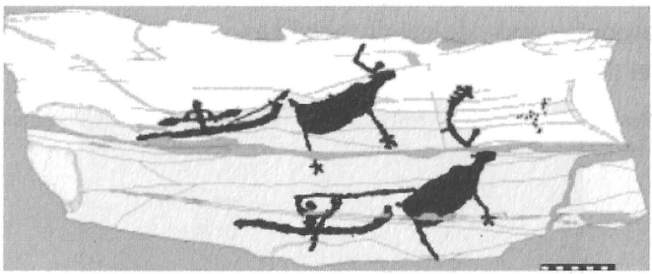
81 Alexey Pavlovich Okladnikov, Zaporizhskaya V.D., *Petroglify Sredney Lena*, Nauka 1972, s.56.

82 Hayvanbiçimlilik.

83 Okladnikov, Zaporizhskaya, *Petroglify Sredney Lena*, s.57.

84 Devlet E.G., Miklashevich E.A., Mukhareva A.N., *Noveyshiye Polevyye İssledovaniya Petroglifov Chukotki*, Vestnik 2009, s.213.

Resim 3: Rusya, Çukotka Kaya Resim alanında yer alan sallar ile geyik avına çıkma sahnesi.

Kaynak: Devlet E.G., Miklashevich E.A., Mukhareva A.N., *Noveyshiye Polevyye İssledovaniya Petroglifov Chukotki*, Vestnik 2009, s.213.

Çukotka kaya resimleri genellikle antropomorfik özellikleri ön plana çıkar.[85] Resimlerde bölgenin diğer motiflerinin aksine av sahnesi yer almamaktadır. Genellikle geyik ve insan motifleri tek başına karşımıza çıkmaktadır.

Tom Nehri Çevresi Kaya Resimleri

Tom Nehri çevresi Avrasya bölgesi içinde çok özel bir kaya resim alanıdır. Bu bölgenin kaya resimleri Rusya'nın Kemerovo kentinin aşağı bölgelerinde çeşitli noktalara yayılmıştır. Kaya resimleri burada nehre bakan kayaların pürüzsüz yüzeylerine işlenmiştir. Bu bölgedeki kaya resimleri dört noktadan oluşur. Bunlardan biri Tom Nehri'nin 1,5 km güneyinde yer alan Novoromanovskiy ile Asılı Taş'tır. Yine 2 km Güneydoğu'da ise Toms Pisanitsa ile Tutaskaya kaya resim alanı yer alır. Tom Nehri çevresinde yer alan kaya resim alanlarının en ünlü olanı Tomsk Pisanitsa'dır. Burada yer alan kayalar da 280 civarın da motif yer almaktadır.[86]

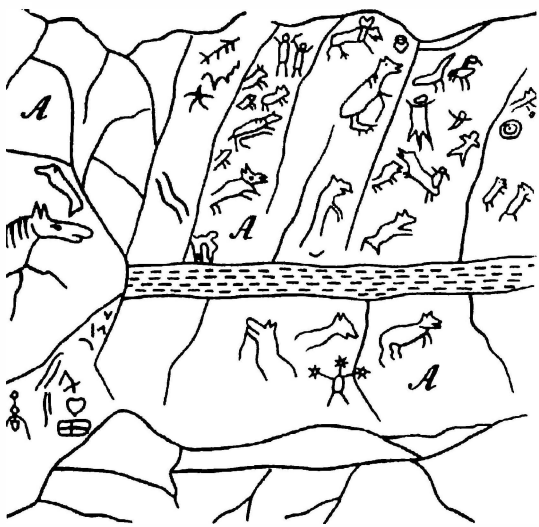
Motifler arasında hayvan tasvirleri sayıca daha fazladır. Sıklıkla at, geyik, ayı ve köpekler tasvir edilmiştir. Hayvan motifleri son derece

85 Devlet, Mukhareva, *a.g.e.*, S.213.

86 Okladnikov A.P., Martynov A.I., *Sokrovishcha Tomskikh pisanits: Naskal'nyye Risunki Epokhi Neolita İ Bronzy*, Iskusstvo 1972, s.255.

dinamik olmakla birlikte, hayvanların vücutları gayet iri ve diri bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu bölge de yer alan kaya resim alanları arasında Novoromanovsky'de hayvan motiflerinin yanı sıra, antropomotfik figürler ile birlikte, geometrik şekiller yer almaktadır.[87]

Resim 4: Tom Nehri çevresi kaya resim alanlarından Tomsk Pisanitsa kaya resim alanına ait bir kaya resmi.

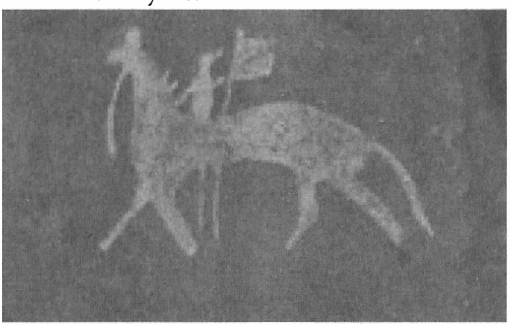
Kaynak: Okladnikov Alexey Pavlovich, Martynov A.I., *Sokrovishcha Tomskikh pisanits: Naskal'nyye risunki epokhi neolita i bronzy*, Iskusstvo 1972, s.127.

Antropomorfik figürleri değerlendirdiğimizde, maskeler, teknelerin bireysel görüntüleri, güneş sembolleri, av sahneleri, daireler ve merkezde girintili daireler, vb. Tom nehri kaya resimlerinin antik görüntüleri kayanın üst kısmında yer almaktadır. Üst kısım, tüm alanın kompozisyon merkezidir ve burada köpekli av sahneleri yer almaktadır. Hayvanların üreme sahnelerine geniş bir alan ayrılmıştır, bazen bu harekete antropomorfik bir tasvirde da katılır. Maskelerin görüntüleri,

87 Okladnikov A.P., Zaporozhskaya A.D., *Petroglify Zabaykal'ya Chast' 1*, Nauka 1969, s.219.

büyük olasılıkla, ataların kültüyle ilişkilidir. Görünüşe göre, ritüeller ataların kültlerine ve doğurganlığa değinmektedir.

Resim 5: Tom Nehri çevresi kaya resim alanlarından Tomsk Pisanitsa kaya resim alanına ait bir kaya resmi.

Kaynak: Okladnikov Alexey Pavlovich, Martynov A.I., *Sokrovishcha Tomskikh pisanits: Naskal'nyye risunki epokhi neolita i bronzy*, Iskusstvo 1972, s.255.

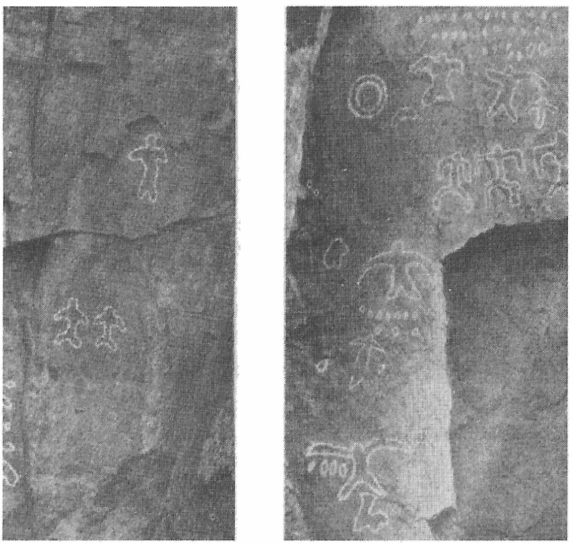
Bozkır Transbaykal Kaya Resimleri

Karakteristik açıdan kaya resim alanları arasında özel bir bölge olarak, antik sanatın özgün bir tarzı olan renkli petroglifler, neredeyse tümüyle bozkır Transbaykal'ı, Türkistan bölgesini ve kuzeydoğu Moğolistan'ın orman-bozkır ve bozkır bölgelerini kapsar. Transbaykal kaya resimlerinin batı sınırı Moğolistan'daki Khubsgul ve Bulgan sınırlarından geçiyor ve doğu sınırı Amur bölgesinin tayga kaya resim alanıyla birleşiyor.

Bozkır Transbaykal kaya resimleri genellikle antropomorfik figürlerle göze çarpar. Bunun yanında tören ve ayin sahneleri de yer alır. Araştırmacılar bölgedeki antropomorfik kaya resimlerinin inanç kültleri ile topluluğun dinî değerleri ile ilişkili olabileceğini aktarıyor. Bölge topluluklarının evren ve dünya tasarımları ile ruhsal düşünceleri hakkında da fikir veren kaya resimleri yine bu bölgede bulunmaktadır. Yine bu bölge içerisinde yer alan kaya resimlerinde kuşlar ve Moğol

tipi hayvan üslubuna dair tasvirler göze çarpmaktadır.[88]

Resim 6: Rusya, Bozkır Transbaykal Kaya Resimleri

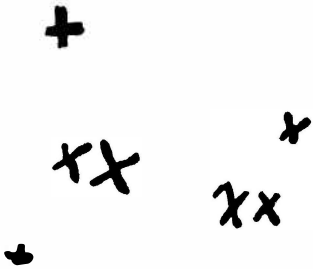

Kaynak: Okladnikov Alexey Pavlovich, Zaporozhskaya A.D., *Petroglify Zabaykal'ya. Chast' 1*, Nauka 1969, s.82.

Aynı tip ve büyüklükteki antropomorfik karakterler genellikle önden, düz bir şerit şeklinde bir gövdeyle, kolları hafifçe birbirinden ayrılmış, bacakları çatal şeklinde açılmış olarak tasvir edilir. Gövde ve uzuvlar aynı genişlikte bir çizgi ile belirtilmiş bazen ise bir erkek ise cinsi uzvu ile belirlenmiştir. İnsan tasvirleri yatay sıralar halinde gruplandırılmış elleri birbirine bağlanmış ve ritüelistik bir dans sahnesi gösterilmiştir. Genellikle antropomorfik figürler, tek bir sahnenin dışında, ancak kompozisyonun bütününde onlarla birliktedir. Kuşlar genellikle doğrudan çitlerin üzerinde tasvir edilir. Bu alan içinde göze çarpan diğer motifler ise kuşlardır. Kuşlar, havada süzülüyormuş gibi uçuşta kanatlarını açmış olarak gösterilir. Aralarındaki farklar kanat, kuyruk ve kafa şeklindedir. Muhtemelen, kayalarda çeşitli yırtıcı kuşlar olarak kartallar ve şahinler tasvir edildi.

88 Okladnikov, Zaporozhskaya, *Petroglify Zabaykal'ya Chast' 1*, s.220.

Resim 7: Rusya, Bozkır Transbaykal Kaya Resimleri

Kaynak: Okladnikov Alexey Pavlovich, Zaporozhskaya A.D., *Petroglify Zabaykal'ya. Chast' 1*, Nauka 1969, s.41.

Biçikti Boom Kaya Resimleri

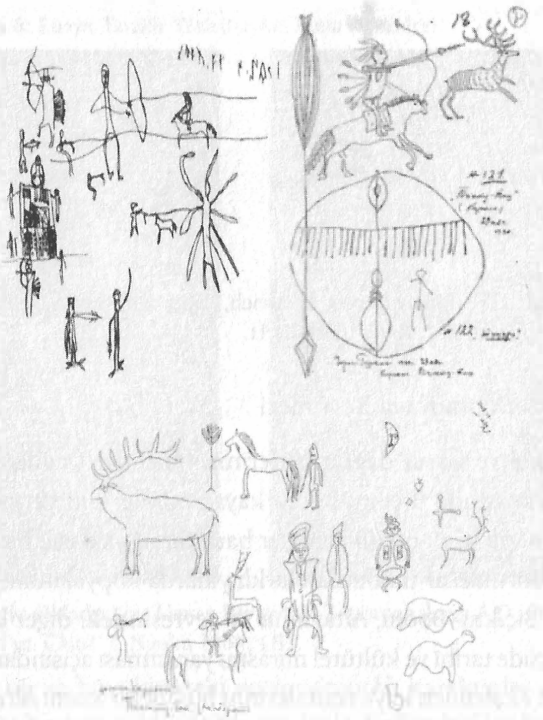
Karakol ve Ursul dağı nehirlerinin birleştiği Dağlık Altay bölgesinin ortalarında Biçiktu-Boom kaya resimlerinin yer aldığı alan bulunmaktadır. Çok çeşitli tasvirler barındıran yaklaşık binden fazla resim, araştırmacılar tarafından farklı yıllarda kopyalanmış ve yayınlanmıştır. Biçiktu- Boom, Altayların ve çevresindeki diğer bölgelerin önemli ölçüde tarihî ve kültürel mirasını yansıtması açısından oldukça önemlidir. Keşfedilen kaya resimlerinin büyük bir kısmı Altay Dağları ve Orta Asya tarihinin farklı dönemlerine aittir.[89]

Burada tespit edilen kaya resimleri Hunlar tarafından sürülen İskitlerin mirasçıları tarafından İskit üslubu ile yapılırken ayrıca, Hunlara ait çizimler ile birlikte, 6-8. yüzyıl'a tarihlenen Kök Türk dönemine ait çizimler ve 9-12. yüzyıl'a yani Kırgız hâkimiyet dönemine ait tasvirler de keşfedilmiştir. Biçikti Boom'da ki tasvir ağırlıklı olarak mitolojik imgeler barındırmaktadır.[90]

89 A. İ. Martinov, *Altay Kaya Resimleri Biçikti Boom*, Ankara 2013, s.9.

90 A. İ. Martinov, *age*, s.11.

Resim 8-9-10: Rusya, Altay Özerk Bölgesi, Biçikti Boom Kaya Resimleri.

Kaynak: A. İ. Martinov, *Altay Kaya Resimleri Biçikti Boom*, Ankara 2013 s.27.

Kalbaktaş Kaya Resimleri

Kalbaktaş kaya resimleri Neolitik dönemden erken Ortaçağ'a kadar farklı motifler barındırır. Neolitik Çağ çizimleri genellikle cinsellik ve üreme tasvirleri içerir ve bu sahnelerin tarihlendirilmesi Neolitik döneme kadar devam eder. Kadın motifleri genellikle geyik çizimleri ile bir arada kullanılmıştır. Avrasya bölgesi içinde kadın motiflerinin en yaygın olduğu kaya resim alanı da ayrıca Kalbaktaş'tır.[91]

Bronz Çağ'a ait kaya resimlerinde ise genellikle süvari motifleri

91 V.D. Kubarev, *Petroglyphs of Altai*, Novosibirsk 1992, s.123.

yer almaktadır. Bununla birlikte boğa ve geyik motifleri de av sahneleri arasında yer alır. Ayrıca atlı arabalar ve mızrak ve yay ile donanmış kişi figürleri de yer alır. Erken Ortaçağ'a gelindiğinde ise geyikleri atlar, dağ keçileri, kurtlar ve köpekler göze çarpar. Erken Ortaçağ tasvirleri 7 ve 10. yüzyıl'a kadar uzanır. Burada yer alan bazı geyik motifli kaya resimlerinin yanında runik yazı diye bilinen tamgalar da yer alır.[92]

Resim 11: Kalbaktaş kaya resimlerinde dişil ve eril motiflerin tasvir ediliş-lerini gösterir tablo.

Kaynak: V.D. Kubarev, *Petroglyphs of Altai*, Novosibirsk 1992, s.51.

92 Kubarev, *a.g.e.*, s.123.

Resim 12: Savaşçı, geyik ve runik yazıların yani tamgaların yer aldığı Kalbaktaş kaya resimlerinin çizim örnekleri.

Kaynak: V.D. Kubarev, *Petroglyphs of Altai*, Novosibirsk 1992, s.66.

Mozaga-Khomuzhap Kaya Resim Alanı

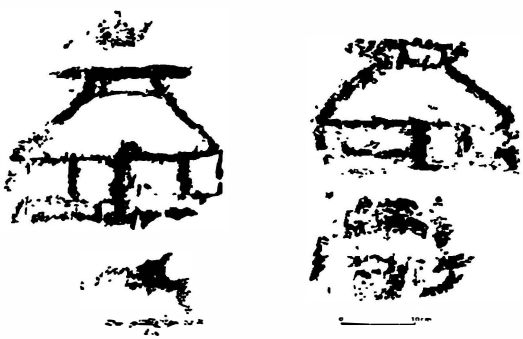
Yenisey Irmağı'nın doğu kıyıları boyunca uzanan Sayan Kanyonun'daki kaya resimleri pek belirgin olmamaları sebebiyle henüz bir araştırma konusu olamamıştır. Lakin kaya resim alanında keşfedilen 119 adet geyik taşı üzerinde birçok zoomorfik çizim gözlemlenmiştir. Kaya resimleri kumtaşı adı verilen taş üzerine oyma yöntemi ile çizildiği için maalesef doğal sebeplerle belirginliğini yitirmiştir.[93]

93 Marianna, Artashirovna, Devlet, *Pamyatnik Naskal'nogo İskusstva V Zone Zatopleniya Sayanskoy*, AKFEST 2009, s.216.

Bayanhongor Kaya Resim Alanı

Jerry Tuvshinjargal tarafından 2016 yılında Moğolistan'ın Bayanhongor adlı şehrinde keşfedilen kaya resimleri hem Moğol tarihi hem de Türk tarihi ve kültürü açısından oldukça önemlidir. Moğol ulusal müzesinin desteklediği bir proje ile Moğol kültür mirası listesine alınan bu kaya resimlerinin tarihlendirilmesi 2000 yıl öncesine kadar gidiyor. Jerry Tuvshinjargal kaya resimlerinin 2000 yıl öncesine kadar gitmesi hususunda ise bu kaya resimlerinin sadece Moğolların değil Hunların'da yerleşimlerinin ya da göç bölgelerinin bu alanları da kapsadığını düşünmektedir. Buna göre bu resimlerin sahipleri ya da çizicileri Hunlar da olabilir. Bölgede devam eden araştırmalar neticelendirildiğin de bu sorunun cevapları da verilebilecek.

Resim 13: Jerry Tuvshinjargal tarafından 2016 yılında Moğolistan'ın Bayanhongor adlı şehrinde keşfedilen "yurt" motifleri çeren kaya resimleri.

Kaynak: Jerry Tuvshinjargal arşivi.

Bölgede bulunan 100 kaya resmi zoomorfik çizimlerle birlikte klasik anlamda Türk çadırını da içermektedir. Yurt adı verilen bu çadırlar tıpkı bugün gözlemlenen özelliklere sahip olması sebebiyle adeta 2000 yıl öncesinden görüntüleri canlı olarak bizlere sunması açısından oldukça önemlidir.

Tuva Özerk Bölgesinde Yer Alan Kaya Resimleri

Tuva bölgesi kaya resimleri özgünlükleri açısından diğer bölgelerde ki kaya resimleri ile benzerlik gösterir. Tuva bölgesi göç yolları ile su yollarının kavşak noktasında bulunur ve aynı zamanda izole bir bölge olmak ile birlikte sarp sıra dağlar ile çevrelenmiştir. Bu sebeple yerel kültürel unsurlar erken dönemlere kadar kaya resimlerine motif olarak işlenmiş olabilir. Tuva bölgesi kaya resimlerinde bolca şaman ve maskelerinin yer aldığı tasvirlere rastlamak mümkün. Burada yer alan en eski kaya resimlerinin MÖ 2. ve 1. binyılın başında çizilmiş olabileceği düşünülmüştür.[94] Bu dönem içinde yer alan kaya resimlerine baktığımızda elde veriler neticesinde en erken kaya resim motiflerine rastlarız. Ayrıca bolca hayvan tasvirinin yer aldığı görülmektedir.

Bronz Çağ sırasında yaşanan gelişmeler ile birlikte bahsi geçen bölgenin kaya resim alanlarında iki tekerlekli araba çizimleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Orta Çağ dönemi içinde çizilmeye başlanan kaya resimleri ise iki stilistik gruba ayrılır; bunlardan ilki nispeten daha gerçekçi tasvirler içermektedir, ikinci grup ise zoomorfik ve antropomorfik özellikler arasında, bazen ise içinde ve bu antropomorfik çizimler ile bütünleşmiş geometrik şekiller barındıran çizimlerdir.

94 A.D. Grach, *Voprosy İzucheniya Petroglifov Tuvy*, *Noveyshiye İssledovaniya Po Arkheologii Tuvy İ Etnogenezu Tuvintsev*, Kyzyl 1980. ss. 126.

Resim 14: Tuva bölgesi kaya resimlerinde zoomorfik çizimlerde tamgaların biçimlendirilmesi. Geyik ve köpekler zoomorfik çizimler barındıran kaya resimlerde her ne kadar sıkça karşımıza çıksa bile gövde ve vücut üzerinde tamgaların yer alması çok sık karşılaşılan bir durum değildir.

Kaynak: M.A Devlet, *Aleksandr Vasil'yevich Adrianov (k 150-letiyu so dnya rozhdeniya)*, Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 2004, s. 68.

Resim 15: Tuva Bölgesi araba ve binicilerinin çizimi.

Kaynak: A.D. Grach, *Voprosy İzucheniya Petroglifov Tuvy, Noveyshiye İssledovaniya Po Arkheologii Tuvy İ Etnogenezu Tuvintsev*, Kyzyl 1980. ss. 127.

Antropomorfik çizimler dikkat edildiğinde ritüel kıyafetlerini andıran kıyafetler ile bir alan içerisinde elinde silah bulunan maskeli bir adam (burası tartışmalı) ile ellerinde tasma ile bir boğayı tutan

üç kadın tasvir edilmiştir. Bununla birlikte bölgenin kaya resim sahnelerinde yer alan bir diğer yaygın çizim ise av sahneleri olarak göze çarpmaktadır.[95]

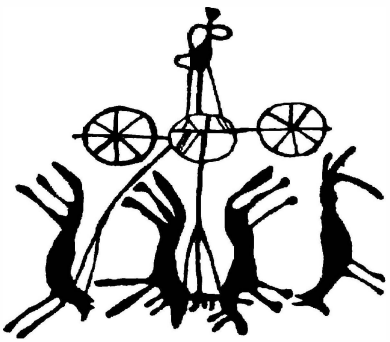
Resim 16: Ritüel kıyafetlerini andıran kıyafetler ile kadın ve elinde silah bulunduran bir erkeğin tasvirini içeren kaya resmi. Bu kaya resmi genel hatları ile önemli bir töreni ya da günlük yaşamın olağanlığını tasvir etmektedir. Kaynaklar her ne kadar ritüel kıyafetleri içerdiğini söylese de görselde kadınların günlük kıyafetleri belirtilmiş olabilir. Tabi bu kıyafetler gerçekten de tasvire işlendiği gibi olmayabilir. Ama burada dikkat çeken unsurun kadın olduklarının belirtilmek istenmesidir. Dikkat çeken bir diğer tasvirde solda yer alan kadınların hayvanlar ile ilgilenmesidir. Aslında tasvirin tamamı bir grup insanın hayvanlar ile ilişkilerine de değiniyor.

Kaynak: M.A Devlet, *Aleksandr Vasil'yevich Adrianov (k 150-letiyu so dnya rozhdeniya)*, Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 2004, s. 156.

95 Grach A.D., "Voprosy izucheniya petroglifov Tuvy", *Noveyshiye İssledovaniya po Arkheologii Tuvy i Etnogenezu Tuvintsev*, Kyzyl 1980. s. 132.

Resim 17: Tuva Bölgesi kaya resimlerinde Şamanı göğe taşıyan at arabası çizimi.

Kaynak: Grach, A.D, *Voprosy İzucheniya Petroglifov Tuvy*, *Noveyshiye İssledovaniya Po Arkheologii Tuvy İ Etnogenezu Tuvintsev*, Kyzyl 1980. ss. 132.

Tuva bölgesi kaya resim alanlarından, Yenisey'in Sayan Kanyonu'nda yer alan ve nehrin kıyı kesimleri boyunca uzanan yan yana iki büyük alan da özellikle dikkat çekmektedir. Mugur Sargol ve Aldy Mozaga olarak bilinen bu iki alan zoomorfik ve geometrik motifler ile 358'den fazla kaya resmini barındırmaktadır. Bunlardan en çok rastlanan ve dikkat çekenler dikdörtgen şekilli konutlar içinde resmedilmiş hayvan motifleridir.[96] Tuva bölgesinde yer alan kaya resimlerinde bir diğer dikkat çeken özellik ise maskelerin genellikle bir beden olmadan doğrudan maskenin kendisinin çizilmesi olarak karşımıza çıkar. Ancak nadiren de olsa boynuzlu maskelerde, dans eder pozisyonda antropomorfik karakterlerde yer almaktadır.[97]

Resim 18: Maskeli çizimlerde boynuzlu antropomorfik çizimlerin tasvir biçimi.

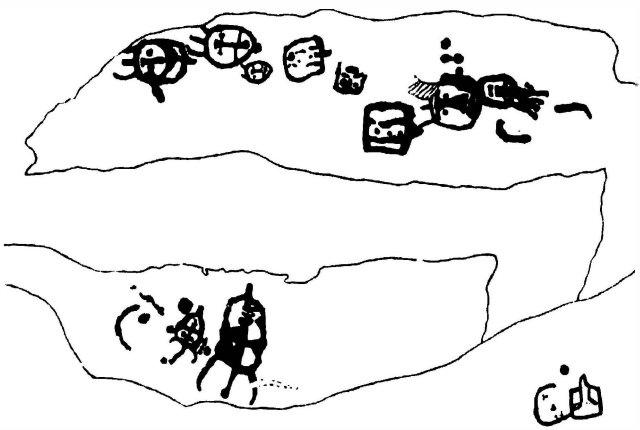

Kaynak: M.A. Devlet, Petroglify Mugur-Sargola, Nauka 1980, s.125.

96 Grach, *age*, s.128.

97 Grach, *age*, s.129.

Resim 19: Tuva bölgesi kaya resimlerinde maske çizimlerinin tasviri. Görüldüğü üzerine maske çizimleri beden olmadan doğrudan maskenin yüz kısımlarına odaklanılarak bir tasvir yoluna gidilmiştir.

Kaynak: M.A. Devlet, *Petroglify Mugur-Sargola*, Nauka 1980, s.280.

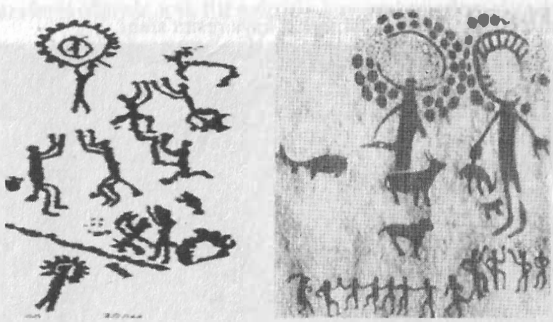
Hakasya-Minusinsk Havzası Kaya resimleri

Hakasya-Minusinsk bölgesi kaya resimleri arasında hemen hemen tüm tarihsel dönemler için çizim bulmak neredeyse mümkündür. Bu sebeple burada kaya resimlerinin gelişimini izlemek daha kolay olur. **(Ek 1, 2, 3)** Burada yer alan kaya resimlerinin en eski örnekleri Taş çağına kadar gitmektedir. Bu dönem içerisinde yapılan kaya resimlerinde boğalar, atlar, geyikler ve soyut çizimler gerçekçilik ile karakterize edilerek tasvir edilir. Neolitik ve Bronz Çağın erken dönemlerinde işlenen kaya resimlerinde ise burada av sahneleri ve çeşitli hayvan tasvirleri yer almaktadır. Ayrıca burada yer alan Bronz Çağı'na ait kaya resimleri Andronovo kültürü ile güçlü bir şekilde benzerlik göstermektedir.[98] Geç Tunç Çağının Karasuk dönemi kaya resimlerinde en dikkati çeken tasvirler genellikle savaş arabaları ve savaş ve mücadele tasvirleridir. Erken Demir Çağına gelindiğinde ise soyut tasvirler,

98 O.V. Kovalev, *Naskal'nyye Risunki Epokhi Pozdney Bronzy Minusinskoy Kotloviny*, Novosibirsk 2011, s.160.

savaş sahneleri ve hayvan tasvirleri yer alır. Bu çizimler İskit kültürü ile benzerlik gösterir. Aşağıda verilen resimler bu bölgeye aittir. Farklı dönemlere ait kaya resimleri ise ekler kısmında verilmiştir.[99]

Resim 20: Hakasya-Minusinsk Havzası şamanik tören çizimleri

Kaynak: Marianna Artashirovna Devlet, A.I. Martynov, "Shalabolinskiye petroglify", *Trudy IV (XX) Vserossiyskogo Arkheologicheskogo Syezda v Kazani*, Kazan 2014, s.83-84.

Saymalıtaş Kaya Resimleri

Saymalıtaş 100.000'den fazla kaya resmi ile Kırgızistan'ın 3500 metre yüksekliğinde ki Aladağ isimli bir dağda yer almaktadır.[100] Saymalıtaş içerdiği kaya resimlerinin muhtevası gereği neredeyse bir açık hava müzesidir. Burada yer alan kaya resimlerinin sayısından daha önemli bir şey varsa o da 50-70 kadar kaya resmi motifinin sıkça karşımıza çıkıyor olmasıdır.[101] Saymalıtaş, savaş sahneleri, arabalı çadırlar, av sahneleri, at ve kurt tasvirleri, dağ keçisi, şaman ve geyik motifleri ile kozmolojik, kültürel ve mitolojik birçok tasvire ev sahipliği yapar.

Saymalıtaş'ın tarihlendirilmesi çok uzun bir zaman aralığını kapsıyor olmasından dolayı zor çok zordur. Bu sebeple burası muhtemelen

99 Kovalev, *a.g.e.*, s.161.

100 Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.17.

101 Anıl Yılmaz, "Saymalıtaş'ın Bronz Dönemi Petroglifleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:5, 2010, s.144.

kutsal bir toplanma alanı idi. Yine de tespit edilen kaya resimlerine göre Bronz Çağı'ndan Orta Çağ'a kadar tasvirlerin bulunuyor olması Türklerin toplanma ve inanç merkezleri hakkında yeni yorumlamalar yapmamız gerektiği hakkında bize yeni fikirler sunuyor.

Resim 21: Kırgızistan, Saymalıtaş kaya resim alanı.

Kaynak: Anıl Yılmaz, "Saymalıtaş'ın Bronz Dönemi Petroglifleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:5, 2010, s.151.

Koçkor kaya resimleri aslında Saymalıtaş bölgesinde bulunanların hemen hemen aynısıdır. Sadece farklı olarak çift hörgüçlü deve çizimlerinin de olması dikkat çekicidir. Burada bulunan kaya resimleri Saymalıtaş'a göre daha eski olmakla birlikte, iklimsel koşullar ve rakımın düşük olması kayaların aşınmasına sebep olmuştur.[102] Burasının da bir inanç merkezi olduğu hemen ilk bakışta gözlemlenebilir. Koçkor'da bulunan balballar da öne el bağlama şekli birçok bölgede görülen yaygın olan bir duruş şekli olarak yorumlanmaktadır. Koçkor aynı zamanda bir yazıt alanıdır. Burada tıpkı Orhun yazıtları gibi runik alfabe ile yazılmış Türgiş yazıtları bulunmaktadır.

102 Yılmaz, *a.g.m.*, s.152.

Tamgalı Say Kaya Resimleri

Tamgalısay, Kazakistan'ın Yedisu Vadisi olarak bilinen bölgede adeta bir açık hava müzesidir. Tamgalısay, yüzlerce kaya resmi ve binlerce motif ve sembol içerir. Burası konargöçerler için bir toplanma ve inanç merkezi olarak açık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Buradaki çizimler genellikle; hayvan figürleri, güneş-insan motifleri, tören ve ayin pozisyonunda insanlar ile atlı savaş arabaları ve kozmik çizimler yer alır.[103] Tamgalı'nın bahsettiğimiz gibi en büyük özelliği adeta benzersiz bir şekilde tematik anlamda diğerlerine göre bilinmeyen pek çok temaya sahip olmasıdır.

Tamgalısay'daki kaya resimlerinin büyük bir kısmı ana vadide bulunur. Burada yaklaşık 2000 kadar kaya resmi vardır. Genellikle güneş başlı insan çizimleri, savaşçıların, evli çiftlerin, doğum yapan kadınların tasvirleri göze çarpar. Bununla birlikte av sahneleri ile boğaların kurban edilme sahneleri de bulunmaktadır. Tıpkı Saymalıtaş'taki gibi burada da göğe yükselen şamanlar göze çarpmaktadır. Hun ve Kök Türk devri ile aynı döneme ait olduğu düşünülen kaya resimleri, farklılıkları ile dikkati çekmektedir.[104]

Resim 22: Kazakistan, Tamgalı Say kaya resimlerinde şaman ve hayvan motifleri.

Kaynak: Herman, "Rock Art of Tamgaly in Kazakhstan", *Adoranten,* 2012, s.31.

103 Hoppal, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts,* s.14.

104 Luc Herman, "Rock Art of Tamgaly in Kazakhstan", *Adoranten,* 2012, s.37.

Resimlerde yer alan teknik çizimlerin ve motiflerin farklılıkları, taş yüzeyine farklı tipte taşların motif üzerinde parlatma yöntemi ile işlenmesinden kaynaklanmakta. Bu yöntem Türkler tarafından Orta Çağ dönemlerinde kullanılmıştır.[105] Tamgalı kaya resimleri, Orta Bronz Çağı'ndan Modern dönemlere kadar dört veya beş kronolojik döneme ayrılabilir. Ancak Tunç Çağı boyunca kaya resim örnekleri sayıca fazla iken Demir Çağı'nda kaya resim örneklerinin sayıca azalmaya başladığı gözlemlenir.[106]

Baykal Gölü Çevresi Kaya Resimleri

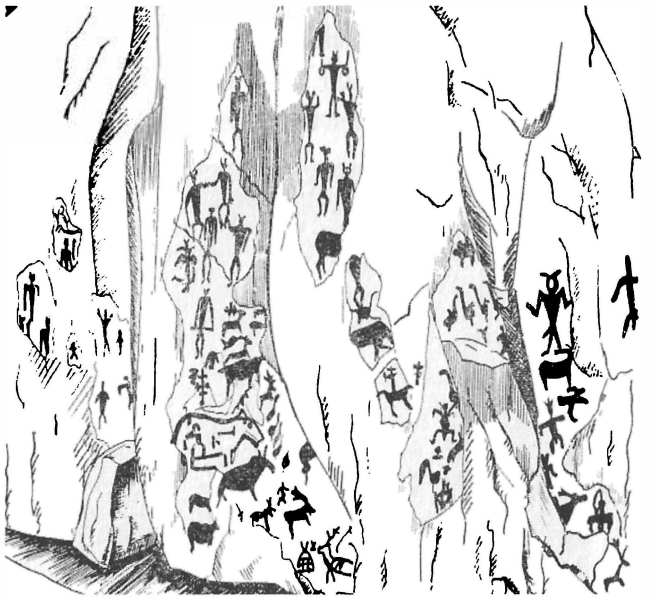
Asya kıtasının iç denizi olarak tasvir edilen Baykal Gölü havzasında farklı dönemlere ait az sayıda fakat etkileyici kaya resimleri ve arkeolojik alanlar mevcuttur. Burada yer alan kaya resimlerinde çok sayıda antropomorfik figür bulunur. Muhtemelen Baykal Gölü'nün de etkisi ile burada yer alan kaya resimlerinde su kuşları, kazlar ve kuğularda yer alır. Su kuşlarının aynı zamanda Buryat efsanelerinde kutsal şamanın oğlu miti ile ilişkili olabileceği düşünülmüştür. Orta Çağ dönemine ait Baykal kaya resimleri arasında konargöçerlere ait tasvirler ile birlikte Kurgan görüntüleri de yer almaktadır. Konargöçerlere ait hayvan tasvirleri arasında develer, atlar, boğalar ve geyikler dikkat çekmektedir. Ayrıca halk efsanelerinde yer alan motiflerin de kaya resimlerine yansıdığı motiflerin düşündürdüğü anlamlar açısından ön plana çıkmaktadır. [107]

105 Herman, *a.g.m*, s.33.

106 Herman, *a.g.m*, s.34.

107 Okladnikov Alexey Pavlovich., *Petroglify Baykala-Pamyatniki Drevney Kul'tury Narodov Sibiri*, Novosibirsk 1974, s.125.

Resim 23: Orta Çağ dönemine ait Baykal kaya resimlerinde savaş, av ve su kuşları.

Kaynak: Okladnikov Alexey Pavlovich., *Petroglify Baykala-Pamyatniki Drevney Kul'tury Narodov Sibiri*, Novosibirsk 1974, s.24.

Ural Dağları ve Çevresinde Bulunan Kaya resimleri

Urallar kaya resimleri ile birlikte mağara resimleri ile de ünlüdür. Bu bölgede Kapova mağarasında üst Paleolitik mağara resimleri geç dönem avcı-toplayıcı ve erken dönem konargöçerleri hakkında önemli bilgiler verir. Mağara içinde keşfedilen 50 resimde mamutlar, gergedanlar ve atlar tasvir edilmiştir. Burada yer alan çizimler mikrokarbon testleri sonucu yaklaşık olarak 14-16 bin yıllıktır.[108]

Ural Dağlarında yer alan kaya resimleri ise genellikle kuzeyde yer alan Vishera nehri hattı boyunca nehre bakan yamaçlarda yer alır. Burada yer alan kaya resimlerinde antropomorfik figürler ile hayvan

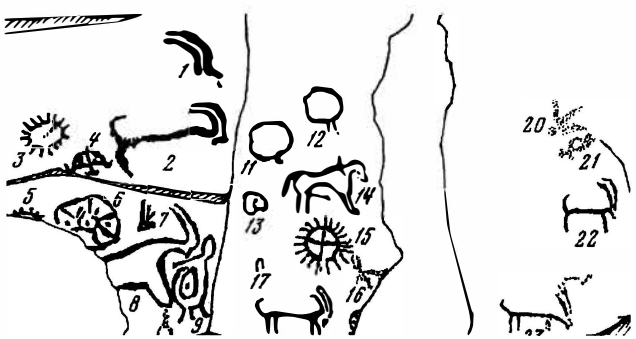
108 Shirokov V.N., Chairkin S.Ye., *Naskal'nyye İzobrazheniya Severnogo i Srednego Urala*, Yekaterinburg 2011,s.182.

figürleri tasvir edilmiştir. Hayvan tasvirleri arasında çokça geyik, karaca, yılan ve ayı göze çarpar. Bolca av sahnesi ve kuş çizimleri de yer alır. Bunlar; ördekler, kazlar ve kuğulardır. Kaya resimleri mağara resimlerine göre daha yakın devirlere aittir. İnsan motifi içeren kaya resimleri genellikle Taş ve Bronz Çağ'ın son dönemlerine denk gelmektedir.[109]

Kafkasya'da Yer Alan Kaya Resimleri

Kafkasya kaya resimleri açısından sayıca yetersizdir. Kafkasya'da yer alan kaya resimlerinin en yoğun olduğu yer Dağıstan dağlarının iç kısımlarıdır. Buralar da genellikle kozmolojik semboller bulunur. Aynı zamanda hayvan tasvirleri de yer alır.[110]

Resim 24: Kafkasya'da Dağıstan Dağlarında yer alan kaya resimlerinde güneş, at ile birlikte bazı geometrik ve kozmolojik tasvirler.

Kaynak: Kotovich V.M., Drevneyshiye pisanitsy gornogo Dagestana, Nauka 1976, s.16.

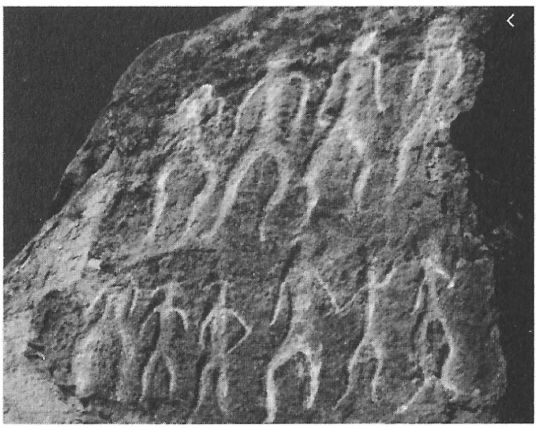
Kafkasya'da yer alan kaya resimleri arasında şüphesiz en önemli olanı Gobustan'dır. Azerbaycan'ın başkenti Bakü'ye yaklaşık 60 km uzakta olan Gobustan kaya resimleri bölgesinde üç ayrı alanda yaklaşık 1000 adet kayaya çizilmiş 3000 kaya resmi bulunmaktadır. Buradaki kaya resimleri MÖ 10. binyıl ile 7. binyıla kadar yani Orta Taş

109 Shirokov, Chairkin, *a.g.e.*, s.183.

110 Kotovich V.M., *Drevneyshiye Pisanitsy Gornogo Dagestana*, Nauka 1976, s.99.

Çağı ile Neolitik Çağ'ın başlarına tarihlendirilmesi açısından oldukça önemlidir. Gobustan kaya resimleri de yine diğerleri gibi bir inanç merkezi olmalı ki burada belli başlı kutlama, tören ve ayin çizimlerine rastlanmaktadır.[111]

Resim 25: Azerbaycan, Gobustan kaya resim alanında yer alan bir kaya resmi.

Kaynak: Kudret İsmailzade, "Gobustan Açık Hava Müzesi", İrs-Arkeoloji, S.10, 2014, s.16.

Ughtasar Kaya Resim Alanı

Ermenistan'ın güneyinde, sönmüş bir volkanik dağ olan Syunik Dağları'nda keşfedilen Ughtasar kaya resim alanı bazalt kayalarının üzerinde yüzlerce resmi barındırıyor. Ughtasar Rock Art Project adlı bir proje kapsamında başlatılan çalışma ile incelemeye alınan kaya resim alanı zengin bir kültür mirasına sahip. Araştırmacıların aktardığına göre 977 kaya da toplam 515 resim var. Bu resimlerin %65'i keçi motiflerinden oluşmaktadır.[112] Bunun dışında asker, kozmik semboller ve yılan motifleri de göze çarpmakta. Lakin bu başlık altın

111 Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.49.

112 Anna Khechoyan, "Rock-Painting Phenomenon in the Republic of Armenia", Ed. Boris Gasparyan, *Stone Age of Armenia*, Erivan 2014, s.320.

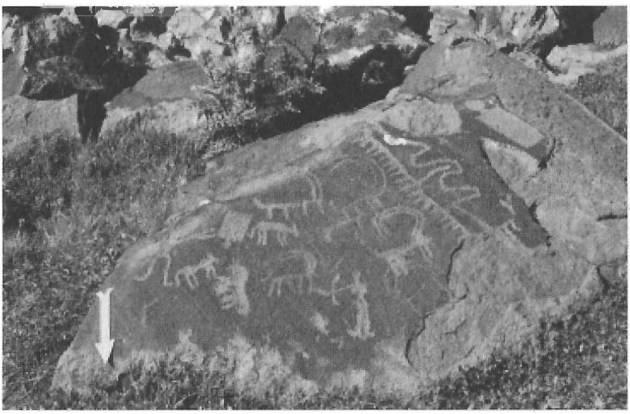
da özellikle Ermenistan'da yer alan kaya resimleri üzerinde biraz durulması gerekiyor. Bunun sebebi projenin yöneticisi olan Ermeni doktora öğrencisinin, İngiliz ve Japon araştırmacılarının İskit ya da bozkır kültürlü olduğunu ifade ettiği ve bu fikri desteklediği halde, kaya resimlerinin kökenini ya da çizicilerini Bağdat bölgesinde ki kaya resimleri ile ilişkilendiriyor olmasındandır.[113]

Keçi motiflerinin haricinde kaya resimlerinde yer alan tören ve av sahnelerinde ise yine Japon ve İngiliz araştırmacılar bozkır kültürü üzerinde fikir birliği ettiği halde projenin şuan ki durumunda bu motifler İran kökenli ya da kültürlü bir motif olarak değerlendirilmektedir.[114] Motiflerde açıkça görüldüğü üzere yay ve oklarla avlanırken ve aynı zamanda tıpkı Avrasya'nın diğer bölgelerindeki gibi motiflerin birebir bozkır kültürü ilişkili olduğu açıkken, bu motiflerin ve Ughtasar kaya resim alanının İran ya da Bağdat merkezli kültürler ile ilişkilendirilmesi maalesef bilimsel anlamda üzücüdür. Bilimsel ve kültürel bir gerçekliğin siyaset ve akademik çıkarlar doğrultusunda hiçe sayılması tekrardan üzücüdür. Bununla birlikte kaya resim alanında dron ile yapılan gözlemlerde basit oval biçimli mimari yapı örneklerinin de olması son derece önemlidir.

113 Khechoyan, *a.g.m.*, s.326.

114 Khechoyan, *a.g.m.*, s.329.

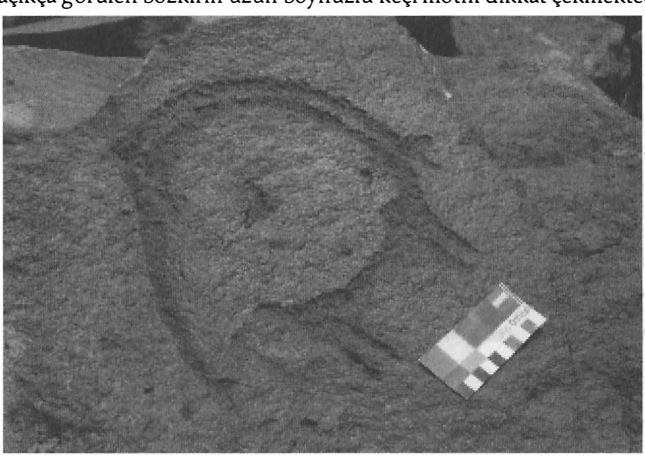
Resim 26: Ughtasar kaya resim alanından çeşitli motifler.

Kaynak: http://ughtasarrockartproject.org/index.html erişim tarihi: 11.05.2020

Resimde de açıkça görüleceği gibi keçi motifi tıpkı Moğolistan ve özellikle Aşina hanedan tamgası olarak bilinen keçi motifi gibi çizilmiştir. Avrasya'nın diğer keçi motiflerinin aksine sözünü ettiğim keçi motifi uzun boynuzları ile bilinir. Burada da aynı boynuz şeklini görmekteyiz.

Resim 27: Bahsi geçen keçi motifinin detaylı görüntüsü. Bağdat ve İran kültürlü kaya resimlerinde yer alan kısa boynuzlu keçi motifinin yerine burada açıkça görülen bozkırın uzun boynuzlu keçi motifi dikkat çekmektedir.

Kaynak: http://ughtasarrockartproject.org/index.html erişim tarihi: 11.05.2020

Doğu Avrupa'da Yer Alan Kaya Resimleri

Rusya'nın batı ve kuzey kesimlerinde yer alan kaya resimleri benzersiz bir özgünlük ile farklı yerlerde bulunanlardan ayırt edilebilir. Bu bölgenin kaya resimleri Onega Gölü, Beyaz Deniz ve Kola Yarımadası üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu bölgede yer alan kaya resimlerinde çoğunlukla su kuşları, geyikler, ren geyikleri, mühür ve tamgalar, kunduz ve su samuru tasvir edilmiştir. Ayrıca güneş ve ay tasvirlerinin yer aldığı kozmolojik motifler de yer alır.[115] Beyaz Deniz çevresinde ise kayık ve gemi figürleri yer alır ki bu bölgede yer alan kaya resimlerinin Türkler ile bir ilişkisi kurulamamıştır.

Virtaka Uçurumu, Krimulda Bölgesi

Letonya'da yer alan kaya resimleri Türklerin dağılım coğrafyası içinde yer almasa bile burada yer alan motiflerde konargöçer izlere rastlamak mümkündür. Virtaka Uçurumu kaya resimleri Letonya'nın Krimulda Bölgesi'nde Guntis Enins tarafından 1986 yılında keşfedildi. Tarihsel anlamda hangi zamana ait olduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmayan bu kaya resim alanının üzerinde çalışanların genel kanısına göre putperest dönemlere ait olduğu düşünülüyor. Kaya resimleri üzerinde yer alan sembollerden hareketle bu yorumun yapılması muhtemelen motiflerin kozmolojik, kültürel ve mitolojik altyapısını açıklıyor olması ile alakalıdır. Virtaka Uçurum'unda yer alan kaya resimlerinde daireler, zikzaklar, stilize insan figürleri ve tamgalara benzer motifler yer almaktadır.[116]

Sembol ve motiflerden edinilen bilgilerin haricinde bir diğer görüşe göre ise sembollerin bir cenaze töreni sırasında yapılmış olması ve kayanın da bir anıt ya da hatıra kaydı olabileceği yönünde. Yine farklı bir yaklaşıma göre ise burada çizilen motiflerin bir tören ya da ritüel sırasında şamanlar tarafından çizilmiş olabileceği yönündedir.

115 Vasili Ravdonikas, *Naskal'nyye İzobrazheniya Onezhskogo Ozera i Belogo Morya*, 1938, s.103.

116 https://www.atlasobscura.com/places/virtaka-cliff

Türklerin kültür sahaları içinde yer almasa bile Livonyalıların efsanevî dünya görüşü hakkında bir hikâye anlatması açısından önemli olmakla birlikte içerdiği av sahneleri, benzer tamga motifleri ve Avrasya'nın kuzey doğu bölgesinin nadir kaya resim alanları arasında yer alıyor olması açısından önemlidir.[117]

Resim 28: Virtaka Uçurumu adlı kaya resim alanında yer alan motifler tek bir kaya üzerine çizilmiş. Bu durum onun bir cenaze anıtı olabileceği tezini daha baskın hale getiriyor.

Kaynak: https://www.atlasobscura.com/places/virtaka-cliff

Anadolu'da Kaya Resimleri

Oğuz boylarının Anadolu'da yer aldıkları ilk yerleşim yerlerinde (Erzincan-Tunceli-Elazığ illerinin doğu bölgeleri) at motiflerinin yer aldığı mezar taşları tespit edilmiştir. Bunlar aynı zamanda birer kaya resmidir. Eski Türk Yazıtlarından Yenisey'deki Kara-yüs Yazıtı'na çizilen hayvan resimlerinde, Bey-Kem, Şisterlik ve Ulu-Kem Buluk Kaya resimlerinde de benzer motifler görülmektedir.[118] Bunlar arasında Anadolu'da bulunan kaya resimlerinin büyük bir kısmı Doğu Anadolu bölgesinde ortaya çıkmıştır. Özellikle de Erzurum-Kars yöresi

117 https://www.atlasobscura.com/places/virtaka-cliff

118 Alparslan Ceylan, "Doğu'daki ilk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası" *Türkler Ansikopedisi*, C:6, Ankara 2002, s.428.

bu açıdan çok zengindir. Türklerin Türkistan'dan Anadolu'ya gelirken (gerek İslami dönem gerekse İslam öncesi dönemde akınlar yolu ile) sürekli bir göç yolu üzerinde olması Doğu Anadolu Bölgesi'ni bu bakımdan daha da önemli kılar. Bu bölgede göç yolları üzerinde bulunan kaya resimlerinin konar-göçer yaşam tarzına mensup Türklere ait olduğu düşünülmektedir.[119]

Türk kültürünün erken dönemlerini yansıtan kaya resimlerinin Anadolu'da da bulunmuş olması Türk tarihinin erken dönemlerinin aydınlatılması açısından oldukça önemlidir. Benzer kaya resimleri Erzurum, Erzincan, Kars, Iğdır, Ordu vd. merkezlerde de ortaya çıkmıştır.[120] Buradaki kaya resimlerinde de yine bir toplanma, kutlama ve toy benzeri çizimler yapılması Türkistan kaya resimleri ile benzerlik göstermesi açısından önemlidir. Buradaki amaç yine muhtemelen yüksek bir mevkinin Gök Tanrı'ya yakınlığının kullanılarak buranın bir inanç merkezine dönüşmüş olmasıdır. Anadolu'da belli başlı dağların, eren, baba, evliya ve türbelerin yine yüksek mevkilerde olması gibi.

Kaya resimlerinin genel tasvirlerinden at motifinin neredeyse bütün Kuzeydoğu Anadolu kaya resimlerinde yer alması oldukça önemlidir. Özellikle Geyiklitepe, Başköy ve Şenkaya'da görülen yularlı at tasvirleri, bölgenin eski atlı-göçebe kültürün ve Türk kültürünün yayılma sahasını ve geçmiş atalarımızın sanatsal anlayışlarının yansımalarıdır.[121]

119 Yavuz Günaşdı, "Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları", *SUTAD*, S:39, s.394.

120 Günaşdı, *a.g.e.*, s.394.

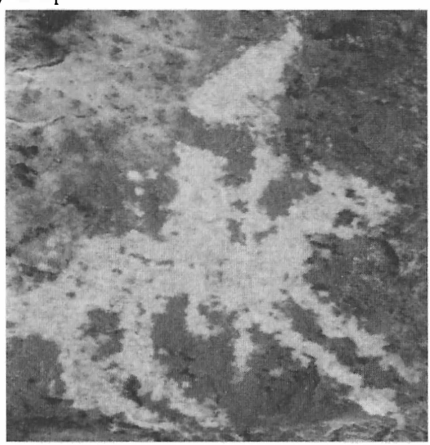
121 Günaşdı, *a.g.e.*, s.398.

Resim 29: Denizli, Bozkurt İnceler'de bulunan kaya resimleri.

Kaynak: http://journals.manas.edu.kg/mjtc/oldarchives/2004/16_780-2048-1-PB.pdf (Cengiz Alyılmaz, *Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler)* Erişim Tarihi: 20.11.2019).

Resim 30: Muğla, Seydikemer'de bulunan kaya resimlerinde kurt başlı sancak taşıyan alp.

Kaynak: Mustafa Gökçe Arşivi.

Muğla Seydikemer'de yer alan bu kaya resmi oldukça önemlidir. Önemli olmasının sebebi diğer bölgelerde de yer alan fakat çok az karşılaşılan bir motifin burada belirgin olarak karşımıza çıkmış olmasıdır. Sancak taşıyan savaşçı, ya da kurt başlı sancak taşıyan süvari gibi

isimlerle bilinen motifi ilginç kılan durum bahsi geçen coğrafyaların birbirine uzak olmasıdır. Aslında çalışmamızın temel konusu da bu motifle birleşebilmektedir. Çünkü toplumlar hangi yüzyıllarda olursa olsun toplumsal hafızalarını hayatlarının her alanına yansıtmışlardır. Bilindiği üzere Kazakistan'ın Yedisu vadisinde bulunan Tamgalı Bronz Çağ'a kadar gitmektedir.[122]

Muğla Seydikemer'de bulunan kaya resmi ise henüz tarihlendirilmemiş olsa bile, motifin ne zaman yapıldığı ayrı bir konu olmanın dışında önemli olan ortak bir motifin olmasıdır. Keza bahsi geçen motif alelade bir motif olmanın dışında Türklerin milli kimliğini ve bozkır karakterini yansıtan kurt motifi ile ön plana çıkmasıdır. Burada motifin önemine vurgu yaptıktan sonra ilgili bölüm ve başlık altında bu konuyu daha da detaylandıracağız.

Resim 31: Kazakistan, Tamgalısay'da bulunan kaya resmi.

Kaynak: http://whc.unesco.org/en/list/1145/gallery/&index=25&maxrows=12 Erişim Tarihi: 11.05.2020

122 Herman, *a.g.m.*, s.37.

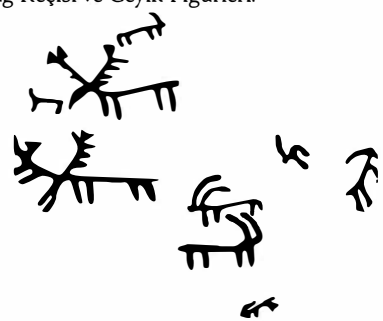
Resim 32: Kars, Kağızman, Camuşlu Köyü

Kaynak: https://kars.ktb.gov.tr/TR-54880/camuslu-koyu–tas-kopru-urartu-yaziti–borluk-vadisi.html.

Van'ın güney bölgelerinde bulunan Tırşin Yaylası'nda Muvaffak Uyanık ve Mehmet Özdoğan tarafından keşfedilen kaya resim alanında yer alan kaya resimleri de Türk kültürü ve tarihi açısından oldukça önemlidir. Tırşin Yaylası kaya resim alanlarında keşfedilen en yaygın motif dağ keçisi, sığır, yaban koyunu, ceylan, köpek ve yılan gibi bazı yırtıcı hayvanlardır. Bu açıdan kompozisyon olarak genellikle zoomorfik özellikleri barındırdığı söylenebilir. Bunun yanında az sayıda geometrik biçimlerde yer almaktadır.[123]

Resim 33: Dağ Keçisi ve Geyik Figürleri.

Kaynak: Hale Tümer, "Doğu Toros Petroglifleri: Tırşin Yaylası ve Çevresi", *Anadolu Araştırmaları*, S:21, Yıl:2018, s.38.

123 Hale Tümer, "Doğu Toros Petroglifleri: Tırşin Yaylası ve Çevresi", *Anadolu Araştırmaları*, S:21, Yıl:2018, s.22.

Artvin'in Demirkapı Yaylasında yer alan kaya resimleri, Namazgâh olarak bilinen kayalık bir alanda konumlanmaktadır. Kaya resimlerinin bulunduğu alan, yaylacılık kültürünün yoğun olarak yaşatıldığı bir bölgedir. Kaya resimlerinin olduğu bölgenin farklı bölgelerde yer alan yaylalara olan bağlantısı, Eski Çağ'dan itibaren yöredeki göçer kültürlerin yayılım alanının belirlenmesi açısından önemlidir.[124] Göçer toplumların göç güzergâhlarında karşımıza çıkan petroglif alanlarında, kurganların da yer alması kurgan toplumları ile petroglif yapan topluluklar arasında bir bağ olduğunu ortaya koymaktadır. Kazakistan Tamgalısay petroglif alanlarında mezarlıkların olması, Özbekistan Sarmışsay kaya resim alanında birçok kurganın ve sunağın yer alması, yakın bölgemizde ise Kars Digor/Dolaylı kaya resimlerinin olduğu kayalığın hemen üst kısmında pek çok kurganın bulunması bu topluluklar arasındaki bağı açıklamamıza yardımcı olmaktadır.[125]

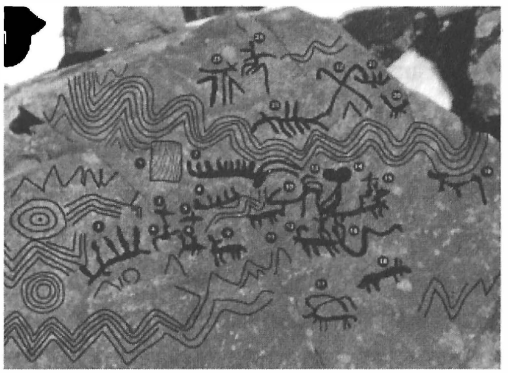
Kaya resimlerindeki tasvirlerin bir kısmının kazıma yöntemi ile yapıldığı anlaşılmakla birlikte kompozisyon açısından incelediğimizde dağ keçisi motifi, hareket halinde yapılmış abartılı boynuzlu geyikler, av ve tuzak sahneleri, güneş kursu ve süvarilerden oluşan çeşitli kompozisyonlar yer alır. Ayrıca örneğine daha önce Anadolu'da rastlamadığımız özenle çizilmiş olan balık resimleri de ayrı bir yer tutar.[126] Kaya resminde yer alan zikzaklar, bölgenin coğrafi yapısının bir yansımasıdır. Dağlar, yollar, tepeler, dereler, önemli bir şekilde tasvir edilmiştir.

124 Oktay Özgül, "Artvin Arılı (Demirkapı) Yaylası Kaya Resimleri" *Belleten 85*, no. 304 (2021): 781-818. https://doi.org/10.37879/belleten.2021.781.

125 Alpaslan Ceylan-Oktay Özgül, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültürünün Erken Dönem Şifreleri Kaya Resimleri" *16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi / 04 - 06 Eylül 2018*, İstanbul 2018, s. 68-69.

126 Özgül, *age*, s. 782.

Resim 34: Artvin Demirkapı Yaylasında yer alan kaya resimlerinde coğrafi motifler.

Kaynak: Oktay Özgül, "Artvin Arılı (Demirkapı) Yaylası Kaya Resimleri" *Belleten* 85, no. 304 (2021): 781-818. https://doi.org/10.37879/belleten.2021.781.

Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Kaya Resimlerinin Önemi

Tarihin en eski devirlerinden itibaren insanoğlunun merakı, onun elde ettiği tecrübelerin birikimine; bunun sonucu olarak ise gelişimine sebep olmuştur. İnsanoğlu günlük ve gelecek sorunlarına çözüm elde etmek amacıyla merak ve çözüm yeteneklerini geliştirmiştir. İnsanların geçmişe olan merakı hem günlük hem de gelecek sorunların çözümüne en önemli vasıta olma noktasında başvuru merkezi oldu adeta. İnsanın geçmişe olan merakı onları her zaman daha ileriki sorunlar için hazırlıklı olma noktasında başarışı kılmıştır. İnsanoğlunun ilerlemesi devam ettikçe, geçmişe olan merakı daha da arttırır. İçinde bulunduğumuz yüzyıl içerisinde insanların hem geçmiş tecrübelerden bilgi edinme isteği hem de kendine bir yer edinme arzusu ile ortaya çıkan aidiyet duygusunun da neticesinde geçmişe yani tarihe olan merak daha da arttı. Bunu neticesi olarak ortaya çıkan bazı yeni araştırma türleri de ortaya çıktı.

Bilindiği üzere tarihin tanımı yazının şekillenip icat edilip kullanılmasıyla başladığı söylenir.[127] Klasik anlamda tarihçiler yazılı ve sözlü gelenek ürünleri ile ilgilenirken, günümüz tarihçiliği, yazılı ve sözlü geleneğin dışında daha eskiyi de merak eder oldu. Bu durum arkeoloji biliminin de tarihe katkı sunması gerektiğini ya da tarihçinin bu bilim dalından da faydalanması gerektiği gerçeğini açıkça ortaya çıkardı. Lakin arkeoloji de tek başına çözüm değildi. Bu sebeple tarih bilimi bütünüyle bir sosyal bilimler denizinde adeta kendi su damlasını yani bilgi parçasını aramaya koyuldu.

20. yüzyıl ile gerek araştırmaların artması gerekse insanların bilgi birikiminin artması, araştırmacıların merakının çok daha eskiye gitmesine sebep oldu. Tarihin yazılı ve sözlü ürünleri yetersiz kalınca maddî buluntularda bazı sorulara cevap veremeyince bahsini ettiğimiz yüzyılda araştırmacılar "*petroglifler*" üzerine araştırmalar yapmaya başladı. Bu ilgi toplumsal mekanizma hakkında bilgi edinmenin güç olduğu düşüncesi ile birlikte erken dönemlerde yaşayan toplumların dini yaşantıları, kültürleri ve evrensel algıları yani çevrelerinde ki doğa ve kozmos ile olan bağları üzerine yoğunlaştı.[128]

Yazının yetersiz kaldığı yerlerde araştırmacılar arkeolojik buluntular ile sözlü kültür ürünleri üzerine yoğunlaştı demiştik. Türk araştırmacılar olarak bizlerde geçmişimiz hakkında yani Türklerin eski devirleri hakkında yeni bilgiler edinme arzusu ile araştırmalarımızı yapmaktayız. Bilindiği üzere Türkler hakkında en eski bilgileri Çin kaynaklarından edinmekteyiz.[129] Lakin Çin kaynaklarından edindiğimiz

127 Ahmet Şimşek, "Sunuş", *Tarih Nasıl Yazılır*, Ed. Necmettin Alkan, İstanbul 2011, s.11.

128 Mihaly Hoppal, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, Budapest 2013, s. 15.

129 Türkler hakkında bilgi veren Çin kaynakları için bakınız; Pulat Otkan, *Shi-ji Tarihçinin Kayıtlarına Göre Hunlar*, İstanbul 2018; *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun Monografisi)*, Çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, TTK, Ankara 2015, s.1.; Çin Kaynaklarında *Türkler Eski T'ang Tarihi*, Çev. İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, TTK, Ankara 2006; Edouard

bilgiler Çinlilerin kültür ve siyasî bakış açısı ile bakıldığı için bir objektiflik sorunu yaratmaktadır. Kaynakların verdiği bilgilere bakıldığında en eski bilgileri Hunlar hakkında edinmekteyiz. Hunlardan önce yaşayan Türkler hakkında bilgi edinmek için ise bugün merakımız ve araştırmalarımız kaya resimleri üzerine yoğunlaşmıştır. Yani 20. yüzyıl ile artan bu araştırma ve ilginin sebebi sözlü kültür ürünlerinin ve mitolojik unsurlarının maddî olarak sahada yani coğrafyanın içinde kaya resimleri yolu bizlere aktarılmasıdır.

Kaya resmi için bir diğer tanım olarak Petroglif tanımı Yunanca bir kelime olan "*petra*" yani taş ile "*glyphein*" yani bölmek ve oymak anlamına gelen kelimelerden türetilmiştir.[130] Petroglif kelimesinin güncel anlamı "taş üzerine yapılan oyma" olarak bilinmektedir. Türkçemizde ise genel olarak "kaya resimleri" olarak kullanılır.[131] Bu sebeple çalışmamızda petroglif yerine kaya resimleri tabirini kullanmayı daha doğru bulmaktayız. Kaya resimleri oyma, dövme ve kazıma gibi birçok yöntem ile yapılmaktadır. Bunun sebebi şüphesiz kayaya işlenen resimlerin ya da motiflerin uzun süre kalıcı olmasını sağlamaktır. Kaya resimlerinin çizilmesi için doğanın ve coğrafyanın önemi çok büyüktür. Aynı zamanda doğanın ve coğrafyanın sunduğu şartlar ve buraların hem mitolojik hem de dini anlamda büyük öneme sahip olması da gerekir. Bu sebeple kaya resimlerinin yapılış amaçları da önemlidir.

Kaya resimlerinin yapılış amacı kendini ifade edebilme ve düşünceleri ile kültürünü muhafaza edip gelecek kuşaklara aktarmadır. Bununla birlikte bir dini törenin ya da önemli olduğu düşünülen bir olayın resmedilerek onun değerini yüceltmek düşüncesi olabilir. Bu

---

Chavannes, Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, İstanbul 2013; Lıu Mau Tsaı, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri; İstanbul 2011; He Xınglıang, Guo Hong Zhen, Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi, Çev. Eser Ulun, İstanbul 2015; Chang Jen-t'ang, *New Documents About EAST RAINBOWS IN T'ang Period*, Basılmamış Doktora Tezi, Taipei 1968

130 Billock, *a.g.m.*, s.61.

131 Cengiz Alyılmaz, "Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler)" *Journal of Turkic Civilization Studies*, C:1, 2004, s.1.

açıdan baktığımızda kaya resimlerinin bulunduğu alanların aynı zamanda Türklerin kültür sahalarının yayılma alanları olduğunu düşünmek doğru olacaktır. Ayrıca kaya resimleri işlendikleri bölgenin konumu gereğince kutsal bir tören alanı olarak düşünülebilir. Bu törenler için yerleşilen alandan uzak ve mümkünse göğe yani Gök Tanrıya yakın yerler bilinçli olarak tercih edilmiştir.

Kaya resimlerinin çizileceği bengü taşların[132] yani kayaların düz ve sağlam olması gerekir. Bunun amacı çizilmek üzere olan resimlerin yani ifadelerin varlığının sonsuza dek korunmasıdır. Ayrıca doğal şartların yanı sıra coğrafyanın da yapısal olarak kaya resimlerinin yapılabilmesi için uygun olması lazım. Bunun için coğrafî özelliklere bakılırken aranan şartlar içinde şüphesiz en önemlisi dağlar, su kenarları ve milletin bir bütün olarak epik hafızasının yer aldığı konum olması ve bu konumun resmi görenler ve mekânda bulunanlar açısında milli ve kültürel olarak epik anlamda önemli olmasıdır. Bahsini ettiğimiz bu tabiat özellikleri inancın bir yansıması olârak karşımıza çıkmaktadır.

İnancın tabiat ilişkisini incelediğimizde ise "ıduk *yer-sub*[133]" meselesi karşımıza çıkar. Yerin ve suyun kutsal olduğu inancının ifade ediliş biçimidir. Yerin kutsallığı ise ruhunun olduğu inancına dayanır. Türkler eski zamanlarda doğada bulunan her varlığın bir izinin yani ruhunun olduğu inancına sahipti.[134] İnanç içerisinde bu gibi unsurların olmasının sebebi Türklerin içinde bulunduğu inanç sistemi içinde

---

132 Bengü taş ebedi yani sonsuz taş olarak ifade edilmektedir. Bu ifadeye Orhun Abidelerinde Kül Tegin kitabesinin güney yüzünde şu şekilde rastlamaktayız; *"Neng neng sabım erser benggü taşka urtum. Her ne sözüm varsa ebedî taşa vurdum"* Ayrıca bengü taşlar ve Orhun Abideleri hakkında bakınız; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970; Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul 2016.

133 Iduk yer-sub Türk inanç sisteminde ki natürist bir anlayışın tezahürüdür. Daha detaylı bilgi için bakınız; Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi I, Ankara 2003.

134 Harun Güngör, "Geleneksel Türk Dininde Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları II (Sempozyum 20-21 Kasım 1998 Konya)*, Ankara 2000, s. 163.

ya da yaşam tarzında bir takım somut varlıkların soyutlaştırılması ile onlara bir kutsiyet verilmesidir. Burada belirtmek gerekir ki yukarıda kullandığımız inanç tabiri yanlış anlaşılmamalıdır. Bu inanç biçimleri farklı bir dini yapıyı ifade etmek için kullanılmak yerine Türklerin kadim dini olan Gök Tanrı dini içerisinde yer alan bir kült ya da gelenek olarak ifade edilmektedir. Yani burada farklı inanç biçimlerindeki gibi doğaya ya da doğadaki varlıklara karşı bir tapınma yoktur. Fakat her varlık tıpkı insanlar içinde sadece seçilmişlerde olduğu gibi tanrı kutunu taşır. Bu durum Türklerin doğadaki bazı varlıkların tanrıya ulaşmada bir araç olabileceği düşüncesinin temelinde yatmaktadır.[135]Burada değinmek istediğimiz husus Türklerin yer ve su inancı içerisinde kaya resimlerinin ekseriyetini kutsal yer olarak tabir edilen dağlara çizmiş olmasıdır. Bilindiği üzere dağlar Türk kültür ve mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. Kaya resimleri de aynı bilinç ile çizilip ifade biçimi haline gelmiştir.

Günümüzün modern toplumları tarafından anlaşılamayan kaya resimlerinin çizilmesinin birçok nedeni vardı. Modern toplumlar tarafından anlaşılma konusuna dönecek olursak kaya resimleri genellikle kelimeleri temsil eden Hint grafitileri olarak düşünülen hiyeroglifler ile karıştırılmaktadır. Kaya resimleri sadece bir ifade biçimi olmanın da dışında evren tasavvurunun algılanmasında dünyanın bir taklidinden de fazlasıdır. Kaya resimleri karmaşık toplulukların ve çevresindeki komşularının kültürlerini yansıtan güçlü sembollerdir. Kaya resimlerinin genellikle Neolitik Çağ'ın başlangıcı ile çizilmiş olduğu düşüncesi bizleri kökünü neolitik çağın başları olarak bildiğimiz Şamanizm'e götürse bile bozkır kültürünün ürünü olan konargöçer kültürün ürünlerini de incelemek gerek. Lakin farklı inanç ve gelenek sistemlerinin de yer aldığı bölgelerde olması bu durumu göz ardı

135 Mehide Şahbaz, "İslam Öncesi Türklerde Dağ Kültü ve İnancı" *Social Sciences Studies Journal*, C: 4, S: 19, s.2251.

edebilme imkânımızı arttırmaktadır. Çünkü kaya resimleri sadece din fenomenoloji ile açıklanamaz.

Özellikle Neolitik Çağ'ın kaya resimlerinde açıkça görülmektedir ki genel olarak aktarılan çizimler; avcılık, hayvancılık, evlilik ve insanın günlük işleri ile uğraştığı rutin faaliyetler gibi görünmektedir. Bunun yanında tören ve şaman çizimleri de bulunmakta lakin törenlerin ya da şaman çizimlerinin tümünün yine din fenomenoloji ile ilişkili olduğuna dair kesin bir bulgu mevcut değildir. Motiflerin ve motiflerin çizildiği zamanın anlayışını kaya resimlerinde gözlemlemenin mümkün olması bizleri din fenomenolojisinin dışında anlayış ve kültür gerçeğini de düşünme noktasına götürmektedir. Bir açıdan eski Türk kaya resimleri sosyal ve toplumsal yapının görüşünü benimseyen bir anlayış ile çizilmekle birlikte bu anlayışın temelini genel çizim üslubunun diğer toplumlara nazaran dinî anlayış yerine kültürel bir anlayış ile çizilmiş olmasıdır.[136]

Kaya resimleri hangi açıdan bakılırsa bakılsın insanoğlunun ya da daha kısa bir ifade ile onu çizen kişinin entelektüel bir çabası da olabilir.[137] Bu durumu bir çaba olarak ifade etmemizin sebebi kaya resimlerinde yer alan motiflerin en eski olanından en yeni olanına kadar bize gözlem yapıldığında bariz farkların olduğu dikkati çekecektir. En eski kaya resimlerinin üslubu ile daha yeni olanlarının arasında ki üslup farkı Çağlar arasında ki anlayış ve gelişmişlik farkını da göstermektedir.[138] Bu durumu aşağıda ki tablodan gözlemlemek anlatmak istediğimizin anlaşılması açısından daha kolay olacaktır.

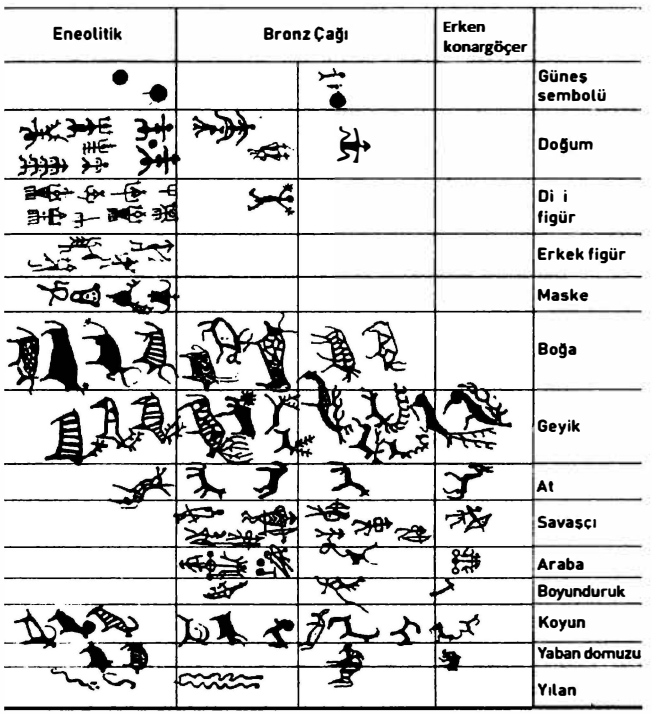
---

136 Alan Georgievich Medoev, *Graviury na Skalakh: Sary-Arka, Mangyshlak*, Zhalyn 1979, s.81.

137 Mustafa Gökçe, Halil Can Akgün, "Türk Kültüründe Dağ Kültü ve Kaya Resim Alanları", Ed. Mustafa Gökçe, Eren Fehmi Eroğlu, *Ata Yurttan Muğla'ya Türk Tarihi ve Kültürü Hakkında Yazılar*, Muğla 2020, s.26.

138 Medoev, *a.g.e.*, s.81.

Tablo 2: Türklerin ilk yerleşim yerlerinde bulunan kaya resimlerinin geçmiş dönemler içinde geçirdiği evrim.

Kaynak: Mihaly Hoppal, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, Budapest 2013.

Yukarıda verilen tabloda görüldüğü üzere farklı devirlerde motiflerin çizilmesi açısından gözle görülür farklılıklar gözlemlenmektedir. Erken devirlerde çizilmiş olan motifler ile geç dönemlerde çizilmiş kaya resimleri arasında daha somut bir sanatsal üslubun olduğunu görürüz.[139] Buradaki devirler arasındaki geçişlerde doğayı ve kendi iç dünyalarını anlamlandırmada kültürel gelişmişliğin izini görmek mümkündür.

Kaya resimlerinin çok farklı devirlerde yapılmış olması, motiflerin

139 Mihaly Hoppal, *a.g.e.*, s.37.

üsluplarının farklı olması sebebi ile mitolojik, epik ve sosyal anlamda yaşantıların farklı olduğunun da bir göstergesidir. Farklı devirler de farklı üslubun kullanılmasını açıklamak gerekirse şöyle bir tanım yapmak pek mümkün; kaya resimlerini Neolitik Çağ'dan ele alıp teknolojik ve doğal şartların değişmesi ile açıklamak yerine kaya resimlerindeki motifleri açıklamak, bu motiflerin tarihi ve kültürel kimliğini açıklamak daha doğru olacaktır.[140] Bu sebeple motifleri farklı başlıklar halinde tek tek ele alarak kaya resimlerine işlenen erken devir Türk kültürünün izlerini aramak daha da kolaylaşacaktır. Bunu yapmamızdaki sebep Türklerin her zaman komşularının ki gibi bir tarih anlayışının olmayışı ve bu yüzden tarih şuurlarının zayıf olduğu düşüncesi ile eleştirilmeleridir. Oysa kaya resimleri gösteriyor ki; Türkler bulundukları coğrafyanın her yerine hayat tarzlarını, dinî anlayışlarını, geleneklerini, kültür ve mitolojilerini kazımıştır.

140 Medoev, *a.g.e.*, s.81.

II. BÖLÜM

GÜNDELİK YAŞAMA DAİR TASVİRLER

Konargöçer Yaşam Tarzına Dair Tasvirler

Yeryüzünde gelmiş geçmiş bütün kavimlerin kültürünün oluşmasını sağlayan birinci unsur coğrafyadır. İklim ve bitki örtüsü coğrafyanın getirdiği şartlar arasında olmakla birlikte bu coğrafî şartların insanların kültürünü ne yönde etkilediğine dair birçok çalışma yapılmıştır. Türklerin sosyal yapılarını oluşturan temel unsurların başında bozkır kültürü gelir.[141] Türklerin sosyal yapılarını incelerken bozkırı ve bozkır kültürünü incelememek yapılan tüm çalışmaların yetersiz olması anlamına gelir. Türklerin sosyal yapılarının bozkır şartları gereğince, toplumun birbirine sımsıkı tutunması, her bireyin diğeri için çok önemli olması gibi sebepler ile soy ve belirli birimler halinde olmasını gerektirmiştir.

Sosyal yapının ya da milletin bir bütün olarak daha alt birimlere ayrılması ve bu birimlerin de kendine has sözlü bir kurallar bütününe yani töre adını verdiğimiz kurallara uygun olarak hayat sürmesi de bozkırın getirdiği esaslar arasındadır. Bozkırda yani uçsuz bucaksız sessizliğin içinde insanların gerek doğanın gerekse insanların saldırılarına karşı birçok önlemi alması gerekir. Bunun en büyük sonucu ise

141 Abdülkadir İlgen, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi,* S.49, 2010, s.818.

Türkler sosyal manada ayrıldığı alt birimlerin her birinin birbirleri ile bağlantılı ve dinamik bir biçimde iletişim halinde olmalarını gerektirir. Dinamik ve birbirine bağlı toplumsal yapıda en önemli unsurların başında toplumun sosyal yapısını oluşturan sosyal yaşamın kendisi gelmektedir. Bilindiği üzere Türklerin sosyal yaşamının en birincil özelliği göç unsurudur. Birinci bölümde bahsettiğimiz üzere Türkler konargöçer bir yaşam tarzını benimseyerek Avrasya bozkırlarında yaşamlarını sürmüşlerdir. Burada ise konargöçerliği adeta resmederek kaya resimleri ile açıklama yoluna gideceğiz.

Konargöçerliğin ilk zamanları ve yeri hakkında yapılan araştırmalar ve tartışmalar halen sürmektedir. Bunun sebebi konargöçerliğin ilk zamanlarında bu yaşam tarzının belirlenmesinin odak noktasında hayvanların evcilleştirilmesi ve hem ekonomik hem de sosyal ihtiyaçlar bakımından kullanılmaya başlanmış olmasıdır. Araştırmacıların son yıllarda yaptığı çalışmalar bizlere konargöçerliğin kökeni hakkında bazı fikirler sunmaktadır. Bu çalışmalardan bazılarına göre konargöçerlik batı bozkırlarında ortaya çıkarken bazılarına göre ise konargöçerliğin ilk ortaya çıktığı yerler Güney Sibirya ile Mançurya arasındadır.[142] Batı bozkırları hakkında ilk bilgilerimiz arkeolojik ve batılı kavimlerin tuttuğu daha yakın döneme ait yazılı eserlere dayanırken, Güney Sibirya ve Mançurya hakkında elde ettiğimiz bilgilerin büyük bir kısmı mezar buluntularına yani arkeolojik verilere dayanır.[143] Yine de koyun ve keçilerin evcilleştirilmesi hakkında en destekleyici arkeolojik verilere Güney-Batı Asya'da rastlamaktayız.[144] Bu durum ise Batı bozkırları tezini doğrular niteliktedir.

Avrasya bozkırlarını incelediğimizde bu bölgede gelişen konargöçer kültürün oluşmasının odak noktasında evcilleştirilen hayvanlar

142 Mustafa Gökçe, "Konargöçer Türk Kültürünün Kökenleri", *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler*, Ed. Mustafa Gökçe- Eren Fehmi Eroğlu, Muğla 2018, s.12.

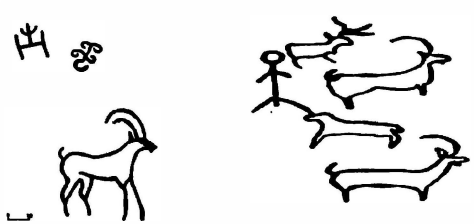
143 Sergen Çirkin, *Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm*, İstanbul 2019, s.15.

144 PM. Borodin, *Domestikatsiya i Tsivilizatsiya*, Moskva 2003,s.5.

arasında bazılarının ayrı bir öneminin olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun sebebi ise elde edilen arkeolojik verilerin büyük kısmının insanların önce koyun ve keçi daha sonları ise at, inek ve deve gibi hayvanları evcilleştirerek konargöçer yaşam tarzının şekillenmesini sağladığı ortaya çıkmıştır.[145] Bu hayvanların evcilleştirilmesi aslında bir başlangıç değildir. İnsanların hayvanlarla olan ilişkisi gerek besin ihtiyacı gerekse tecrübeler birikimi açısından çok daha eskiye gitmektedir. Lakin hayvanların evcilleştirilmesi ile başlayan sürecin insanların gelişiminin hızlanmasına katkı sağladığı da açık bir gerçektir.

Konargöçerliği ya da hayvancılığı inceleyebildiğimiz kaya resimlerinde de gözle görülür bir biçimde en sık kullanılan hayvan motifleri genellikle küçükbaş hayvan tipi arasında olan keçidir. Keçiler kaya resimlerinde, mitolojilerde ve bugün hala gerek Türkistan'da gerekse Anadolu'da konargöçerlerin ve Yörüklerin aslında bütün bir Türk kültürüne mensup toplulukların yaşamının temelinde yerini önemle korumaktadır. Bunun izini sürmek gerekirse gerek Türkistan bozkırlarına gerekse Anadolu'da Yörüklerin halen daha yetiştirdiği hayvan tipine bakmak yeterli olacaktır. Aşağıda verilen kaya resminde de görüleceği üzere kaya resimlerinde belirlenen hayvan motifleri arasında en belirgin olarak ortaya çıkan hayvan tipi keçi olarak karşımıza çıkar.

Resim 35-36: Üzerine bir tamga ve kozmolojik figür ile tek başına tasvir edilmiş bir keçi motifi ile çoban motifi.

Kaynak: Marianna Artashirovna Devlet, *Aleksandr Vasil'eviç Adrianov (K 150 Letiyu Sodhya Rojdeniya)*, Kemerovo 2004, s.15-16.

145 İlhan Şahin, "Merkezi Avrasya'da Göçebe Grupların Oluşumu ile İlgili Bazı Tespitler ve Görüşler", *Altay Communities*, İstanbul 2014, s. 75-76.

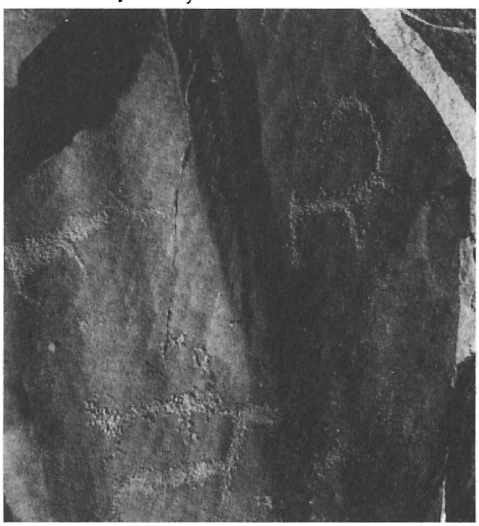
Resim 37: Birbirinden farklı yer ve zamana ait keçi motifleri.

Kaynak: D. Graç, "Eski Türk Dönemine Ait Dağ Keçisi Damgalarının Tarihlendirilmesi ve Anlamlandırılması Üzerine", Çev. Kemal Alyılmaz- Sinan Dinç, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S:37, Erzurum 2008, s.212.

Farklı zamanlara ve yerlere ait keçi motifleri. Burada dikkat edilmesi gereken husus kaya resimlerinde belirlenen keçi motifleri ile eski Türk yazıtlarında ki tamgaların birbirlerine olan benzerlikleridir.

,Resim 38: Rusya'nın Altay Bölgesinde Koşağaç Karaçakı adlı kaya resim alanında bulunan keçi ve koyun motifleri.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.141.

Yukarıdaki görsellerde kullanılan hayvanların keçi ve koyun olması konargöçerlerin ilk evcilleştirdikleri hayvanların küçükbaşlar olduğu yönünde olan fikrin doğrulunu destekler niteliktedir. Ayrıca Karaçakı bölgesi 70 adet Türk mezarına da ev sahipliği yapması ile bilinir. Bunun dışında dağ keçileri konargöçerler için ölüm ve sonsuzluk kültünün bir yansıması olarak temsil edilmektedir. Keçiler ve koyunlar sürüler halinde beslendiği için muhtemelen konargöçerlerin hayatında da beslemesi ve yetiştirmesi kolay olan bir hayvan olduğu için konargöçer kültür içerisinde en çok tercih edilen bir hayvan olarak karşımıza çıkmıştır. Bununla birlikte İskit-Sibirya hayvan üslubunun ana hatlarında yer alan keçi motifleri Avrasya konargöçerlerinin de ana konusu

olmuştur.[146] Lakin konargöçer kültürün gelişmesinde dönüm noktası olarak sayabileceğimiz bir diğer husus ise bu yaşam tarzı içerisinde insanlar ile adeta bütünleşen bir hayvan karşımıza çıkan hatta insanoğlunun yaptığı en büyük devrimlerden biri olarak sayabileceğimiz atın evcilleştirilmesi ve kullanılmaya başlanması olmuştur.

Türklerin konargöçer yaşam tarzı içerisinde ki yaşamları, önceden belirli bölgeler arasında yani yaylak ve kışlaklarda dinamik bir yaşam tarzı sürerken, atın evcilleştirilmesi hem tarihi açıdan hem de sosyal ve kültürel açıdan büyük öneme sahiptir. Çünkü konargöçer kültürün nereden bakılırsa bakılsın gelişimi ve yayılma sahasının genişliği kullanımının amacına göre kesinlikle atın kullanılmaya başlamasıyla olmuştur. Konargöçer topluluklara baktığımızda bütün bilgi birikimi ve insani tecrübelerini birbirlerine aktarmada kullandıkları yegâne hayvan olarak karşımıza at çıkmaktadır.[147] Bu sebeple at, insanların bilgi ve tecrübelerini aktarmada daha hızlı bir vasıta olduğu için insanlığın siyasî ve iktisadi manada gelişimine büyük bir katkı sunmuştur.[148] Aynı zaman da bu durum konargöçerlerin daha hızlı bir şekilde göç edip yurt tutmalarının da önünü açmıştır. Aslında yukarıda kurduğumuz cümleleri Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserinde "*At Türkün kanadıdır*" diyerek çok kısa bir biçimde özetlemiştir.[149]

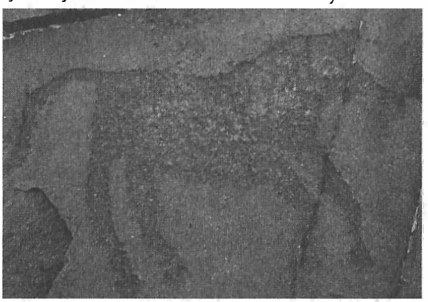
146 Graç A.D., "Eski Türk Dönemine Ait Dağ Keçisi Damgalarının Tarihlendirilmesi ve Anlamlandırılması Üzerine", Çev. Kemal Alyılmaz, Sinan Dinç, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.37, Erzurum 2008, s.222.

147 Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, s.120.

148 Kayrat Belek, "Eski Türklerde At ve At Kültürü, *Gazi Türkiyat*, Bahar 2015/16, s.113.

149 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati-t Türk*, Çev. Besim Atalay, Ankara 1939, C. I, s.48.

Resim 39: Kazakistan'ın Tamgalısay kaya resmi alanında bulunan bu kaya resminde koşar biçimde tasvir edilen at motifi yer almaktadır.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.83.

Konargöçer yaşam tarzı içerisinde kullanılan at yalnızca bir taşıma aracı yani binek olarak kullanılmamış, savaşlarda savaş aracı olarak kullanılmakla birlikte yiyecek ve içecek kaynağı olarak da kullanılmıştır. Bahsini ettiğimiz evcil hayvanı ya da binek olarak kullanılan hayvanların besin ihtiyacı olarak kullanılması yerleşik toplumlarda görülmemektedir. At yerleşik topluluklarda genellikle binek hayvanı olarak kullanılıp, aynı zamanda mitolojik hikâyelerde yer alırken, konargöçer bozkırlı toplulukların bütünüyle hayatlarının her sahasında görülmektedir.

Atın kültürel yaşamda yerleştiği konum haricinde de kazandığı bir takım değerler vardı. Örneğin kurban edilen hayvanları değerlendirdiğimizde atın konumuna bakacak olursak, at kurban olarak kullanılan hayvanlar içeresinde en kıymetli olan hayvanlardandır.[150] Hatta Gök Tanrı tarafından ayrıca makbul karşılandığı düşüncesi hâkimdir. Bu düşüncemizi destekleyecek bir atıf olarak Dede Korkut' hikâyelerinde bahsi geçen ifadelerden yola çıkarak Oğuz beylerinin, atları arasından aygırlardan kurban seçmesi, develeri arasından ise buğra ve küçükbaş

150 Umut Üren, "Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut'taki İzleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S.15, 2015, s.67.

türlerinden ise koç kurban ettiklerini öğrenmekteyiz.[151]

Çin kaynaklarında Mo-tun olarak bilinen Mete'nin atının çok hızlı olduğunu bununla birlikte atın cinsinin de iyi bir cins olduğunu bilmekteyiz. Yine Mo-tun'un babasının atını askerlerine ok yağmuruna tutturması olayı da bu bağlamda devlete ya da babaya karşı başkaldırı ya da isyan olarak yorumlanmaya açıktır.[152]

Resim 40: Kazakistan'ın Almatı bölgesinde bulunan At yarışı olduğu düşünülen bir kaya resmi örneği. Kaya resmi O.N. Gumirova tarafından şahsıma gönderilmiştir.

Kaynak: Olga Gumirova Arşivi.

Devlete başkaldırı ya da isyan ile ilişkilendirilen at şüphesiz aynı zaman da devletin kuruluşunda da önemli bir yere sahiptir. Bilinir ve söylenir ki Türkler at üstünde devlet kurmuş ve yönetmiştir. Bozkırlılar ya da konargöçerlerin devlet organizasyon yetenekleri, kuruluş aşamaları ve devletin gelişmesi atın burada oynadığı önemli rol sayesinde gerçekleşmiştir.[153] Çinliler, Türklerin hayatının ata bağlı olduğunu Türklerle hemen hemen her karşılaştıkların da hatırlamışlardır. Bozkır ordularının hızlı ve çevik olmalarının sebepleri arasında en önemli olanı atı kullanmalarıdır.[154] Türkler özellikle Fergana vadisinde olmak üzere

151 Saadettin Gömeç, "Türk Kültüründe At", *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır, Selçuk Üniversitesi*, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya 2016, s. 820.

152 Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, Ankara 2015, s. 210

153 Belek, *a.g.m.*, s.114.

154 Erkin Ekrem, Çin Kaynaklarına Göre Türk Kavimleri, Basılmamış Yüsek Lisans Tezi, Ankara 1995, s.3

bozkırda karşılaştıkları yabani atları ya da yılkı atlarını evcilleştirerek Avrasya'nın steplerinde Orhun nehrinin kıyılarından Balkanlara kadar birçok bölgede kullanmış ve diğer hayvanlarla yarıştırmışlardır.[155]

Resim 41: Aşağıdaki görsel Tunç Çağı ile Demir Çağı arasında soldan sağa Tamgalı bölgesinin at motiflerinin gelişimini göstermektedir.

Kaynak: Schmaus Tekla, "Faunal Remains And Prehistoric Society At Tasbas, Kazakhstan", *Indiana University Press*, İndiana State 2011, s.101.

Çin kaynaklarından bilgiler aldığımız Mo-tun'un, dört yön sembolizminin bir yansıması olarak atları da kullandığı bilinmektedir. Buna göre Mo-tun, demirkır atları doğu bölgelerine, kırmızı atları güney bölgelerine, beyaz atları batı bölgelerine ve siyah atları ise kuzey bölgelerine gönderdiği rivayet edilir. Bununla birlikte Köl Tigin'in askeri faaliyetleri ve avları sırasında beyaz bir ata bindiği ve Bilge Tonyukuk'un ise boz ve yağız renkli atlarının olduğu da rivayet edilen bilgiler arasındadır.[156] İslam öncesi Türk kültürünün motiflerinden olan festivaller sadece İslam öncesi dönemlerde değil günümüzde de önemini korumaktadır. Bu bağlamda Hunların üç ejderha festivali adlı festivallerinde gerçekleştirilen devlet işlerinin konuşulması, eğlenceler düzenlenmesi, içinde atında bulunduğu kurbanların kesilmesi ve yarışmalar yapılması ve bu yarışmalarda atın festivalin merkezinde yer alması ayrıca önemlidir.[157]

Çin kaynaklarına baktığımızda MÖ 2000 yılında atlı arabanın

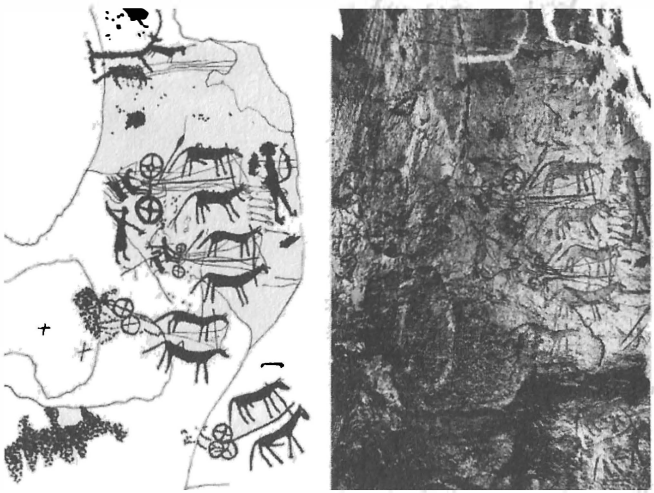
155 Emel Esin, "Türk Sanatında At", *Türkler*, C:5, Ankara 2002, s.258.

156 Esin, *a.g.e.*, s.128.

157 Özkan İzgi, "Hun, Göktürk, Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler" Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, İstanbul 1969, s.30.

Hunlar tarafından kullanıldığını öğrenmekteyiz.[158] Bu durumda atın bir binek hayvanı olarak sadece biniciyi değil binicinin yani bir Türk'ün evini de taşıdığını düşünebiliriz. Ayrıca Mo-ṭun'un Çinlilere bir dostluk göstergesi olarak politika gereği deve, iki at ve birkaç at arabası araba için kullanıma uygun at gönderdiği bilinir.[159]

Resim 42-43: Atlar ve yüksek tekerleklerin tasvir edildiği bir göç motifli kaya resmi. Yukarı Lena bölgesinde keşfedilmiştir

Kaynak: Schmaus Tekla, "Faunal Remains And Prehistoric Society At Tasbas, Kazakhstan", *Indiana University Press*, İndiana State 2011, s.173.

Yukarıda belirttiğimiz üzere Çin gibi bir komşu devletin gönderdiği hayvanların haricinde resimde de görüleceği üzere Türklerin hayvanın kullanımı konusunda çok çeşitli alanlarda uzman olduğu ve bu tecrübelerinin onların hayatlarını kolaylaştırdığı görülmektedir. Ayrıca hayvanların her biri kullanım alanlarına göre çeşitli aletler ile donatılmış durumdadır. Bununla birlikte resmin sol üst köşesinde belirlenen bir köpek cinsi de göze çarpmaktadır. Muhtemelen hayvanlar ile yapılan arabaların da kullanıldığı bu göç tasvirinde köpeğin yer

158 Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, s.395.

159 İsmet Çetin, " Gök-Türk Kitabelerinde İsimleri Geçen Hayvanlar", *Türk Folkloru Araştırmaları*, Ankara 1986, s.127

almış olması önemlidir. Çünkü göç esnasında insanların eşyalarını ve ailelerini kontrol etme ve taşıma yükü dışında hayvanlarını da gerek düşman saldırılarına gerekse hayvan saldırılarına karşı koruması gerekmektedir. Bunun için en iyi yardımcı ise şüphesiz köpeklerdir. Bu açıdan düşündüğümüzde bu kaya resmi oldukça önemlidir.

Resim 44: Moğolistan'ın Char-Chad bölgesinde bulunan kaya resim motifleri.

Kaynak: https://whc.unesco.org/en/list/1382/gallery/ erişim tarihi 20.10.2019

Yukarıda ki kaya resmin de ellerinde flamaları ya da mızrakları ile bir mücadele içinde gösterilen süvariler betimlenmektedir. Kök Türk dönemini andıran[160] süvarilerin ve atların zırhları olduğu görülmektedir. Kaya resimlerinde de görülüyor ki at sadece savaş ve eğlence olarak değil sosyal hayatın da bir parçası olmakla birlikte zenginliğin

160 Wolfram Eberhard, "Çin kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat" Ülkü, C:16, Ankara 1940, s.165.

ve politikanın da bir parçası durumundadır. Bu politikanın gereği olarak bahsini ettiğimiz hususların gerçekleşmesi için şüphesiz atın iyi yetiştirilmesi gerekir. Bu durumda at çiftliklerinin de olması gerekir. Hunların Kansu bölgesinde coğrafî koşulların uygun olduğu yerlerde at çiftlikleri kurdukları bilinmektedir. Bu çiftliklerin olduğu yerler kaynaklarda "at şehri" olarak geçer.[161] Bu çiftliklerde hem atlar hem de ata binecek olan süvariler yetiştirildiğini düşünmek doğru bir yaklaşım olabilir. Bu bağlamda bu yerler bir bakıma Hunlara ait garnizonlardı demek yanlış olmaz.

Resim 45: Moğolistan'ın Arhangay bölgesinde bulunan kaya resmi.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.68.

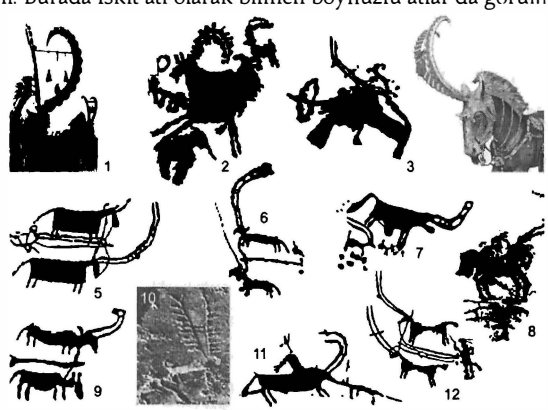
Moğolistan'ın Arhangay bölgesinde bulunan bu kaya resmin de bir süvari ile atını birlikte görmekteyiz. Kaya resmin de betimlenen savaşçının atının gemini tuttuğu ve kılıcı ile birlikte tasvir edilmiş olması bir av veya savaş sahnesi olabileceğini düşündürüyor. At ve savaş sahnelerinin genellikle Avrasya'nın Türkistan bölgelerinde rastlamaktayız ve bu tasvirlerin büyük oranda Kök Türk dönemine ait olması Kök Türklerin girdikleri mücadeleleri ölümsüzleştirmek istediklerini düşündürmektedir.

161 Eberhard, *a.g.m.*, s.167.

Konargöçerlerin coğrafyanın ve iklimin şartlarına göre hareket halinde olmaları onları yukarıda bahsettiğimiz üzere atın kullanımı konusunda yeni deneyimlere itmiştir. Bunların başında atın binek olması gelirken Arhangay örneğinde de bahsettiğimiz gibi taşa motif kazıyarak kişi ölümsüzleştirilmektedir. Bu durumda atın bir diğer kulanım türü de mitolojik ve efsanevî amaçlarla olmasıdır. Buna aslında dünyayı algılama biçimi de diyebiliriz.

Açık bir şekilde Türkler yani bozkırlı konargöçerler bahsedildiği gibi medeniyetten uzak değil, aksine yaşadığından var olduğundan gelecek nesillerin ya da ileri de yaşayacak olan insanların haberdar olmasını istemektedir. Yani yeryüzüne bir iz bırakmak istemektedir. Bunun haricinde at bir taşıma vasıtası olarak karşımıza çıkar. Yukarıda daha önce bahsini ettiğimiz at arabaları onların evleri ile yani yurtları ve çadırları ile birlikte hareket edebilmelerini sağlamıştır.

Resim 46: At motifinin farklı kaya resim alanlarında morfolojik olarak kullanımı. Burada İskit atı olarak bilinen boynuzlu atlar da görülmektedir.

Kaynak: Marianna Artashirovna Devlet, *Aleksandr Vasil'eviç Adrianov (K 150 Letiyu Sodhya Rojdeniya)*, Kemerovo 2004, s.211.

1) Günümüz boynuzlu atları. **2-3-7-8)** Eşkiolmes'te ki Kaya Resimleri. **5-6-9-10-12)** Kuzey Karadeniz'de (Ukrayna ve çevresi) çeşitli yerlerde bulunan kaya resim örnekleri. **11)** Tamgalı Say kaya resim alanında bulunan kaya resim örneği.

Yukarıdaki görsel de farklı yerlerde Demir Çağı içerisinde olduğu düşünülen kaya resimlerinin ortak noktaları atın kullanımı açısından ortak bir düşün hazinesinin olmasıdır. Kaya resimlerinde ve görsel de bulunan atların boynuzları varmış gibi tasvir edilmesi, süslenmesi ya da kutsanması atların bazı özel törenler de kullanılmış olabileceğini düşündürür.[162] Örneğin, Eski Türklerin ya da bazı bozkır topluluklarının cenaze yani yuğ törenlerinin ardından kurbanlar kestiğini biliyoruz.[163] Bu kurbanlar arasında şüphesiz en makbulü olduğu için atın da yeri vardı. Muhtemelen törenin ardından atın kurbanı esnasında ya da tören sırasında, atın kayalara bu halleri ile işlenmesi ile tören ölümsüzleştirilmekteydi.

Muhtemelen atın bu kadar önemli olmasında çobanların kullandığı binek olması da önemli bir yer almaktaydı.[164] Yüzlerce ve belki de binlerce hayvandan oluşan sürülerin kontrol edilmesi noktasında at, sürüde yer alan hayvanların otlatılması sırasında çobanların vazgeçilmez vasıtası olarak yer almıştır. Bozkırlılar bilir ki iyi bir çoban köpeği tarafından kontrol edilen sürü sayısı iki yüz ile üç yüz arasında iken at sırtında kontrol edilen hayvan sayısı bunun iki katına çıkabilmekteydi.[165] Kazakistan'ın Tobol-İşim'de atın kullanımı ve biniciliği ile ilgili bulunan arkeolojik kanıtlar bahsettiğimiz hususları doğrular niteliktedir.[166] el-Cahiz'e göre Türkler at ile ilgili olarak; "*Türk çoban, seyis, at eğiticisi, cambaz, baytar, süvaridir. Bir Türk başlı başına bir millettir*" [167] İbn Battuta ise eserinde; "*Türkistan coğrafyasıyla ilgili bu diyardan attan bol bir şey yoktur, Araplarda koyun neyse Türklerde at*

162 Marianna Artashirovna Devlet, *Aleksandr Vasil'eviç Adrianov (K 150 Letiyu Sodhya Rojdeniya)*, Kemerovo 2004, s.212.

163 Mehmeh Mandaloğlu, "İslamiyetten Önce Türklerde Toplantı ve Törenler" *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.162, S.162, 2012, s.221.

164 Anthony, *a.g.e.*, s.222.

165 Anthony, *a.g.e.*, s.222-223.

166 Joan Aruz, Ann Farkas, Elisabetta Valtz Fino, *The Golden Deer of Eurisia Perspectives on the Steppe Nomads of the Ancient World*, New York 2006, s.7.

167 el Cahiz, *a.g.e.*, s.100.

odur, her tüccarın yüz, iki yüz atı vardır, atları koyun sürüleri gibi meralara salıyorlar" şeklinde ifade etmiştir.[168]

Resim 47: Kırgızistan'ın Saymalıtaş kaya resim alanında bulunan kaya resimlerinde atlı araba çizimleri.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.356.

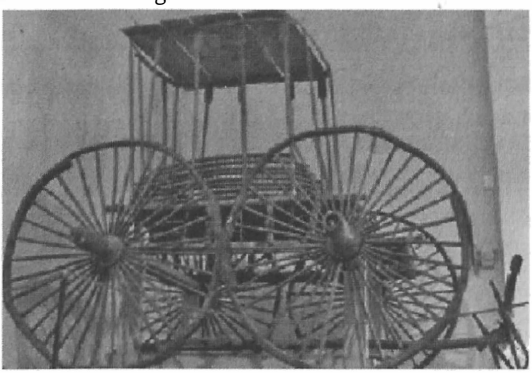
Çadırların kullanımının kolay olduğunu, soğuk havalarda taş duvar ve kerpiç yani çamur yapılara nazaran içeride yaşayanları sert rüzgâr ve soğuk havalara karşı koruması açısından da önemlidir. Bu sebeple at arabaları da onların bu zor şartlar altında hızlıca coğrafya değiştirebilmelerine olanak sağlamıştır. Çin kaynakları Kao Ch'e adlı bir Türk boyundan bahsederken çadırlarını arabalar üzerine yapmalarından dolayı adlarının Kao Ch'e olduğunu aktarır.[169] Benzer bir durum Kanglı Türklerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Oğuz Kağan Destanı'nda geçen eli her işe yatkın bir erin yaptığı kağnı arabasının kullanılması hakkında verilen bahis arabanın kullanılması hususunda ki bir diğer örnek olabilir.[170] Aynı zaman da Pazırık kurganın da bir araba kalıntısı bulunmuştur.

168 Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, İbn Battuta Seyahatnamesi, Çev. A. Sait Aykut, Ankara 2019, s.315.

169 Lev Nikolayeviç Gumilyov, *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2002, s.112

170 Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.124.

Resim 48: Pazırık Kurganında bulunan dört tekerli araba.

Kaynak: http://galeri.genelturktarihi.net/pazirik-kurgani/attachment/35

Konargöçerlerin yetiştirdikleri hayvanların kullanım amacına göre bilinçli seçildiği ve hayvanların ihtiyaçlarına göre hareket edildiği bilinmektedir.[171] Verimsiz ve işe yaramaz hayvanlar bozkırlı konargöçerler tarafından kullanışlı olmadığı için tercih edilmemiştir. Bu sebeple hayvan tercihleri arasında boğa, öküz ve ineklerde yer almıştır. Türklerin bilinç alt yapısı ve bununla gelişen kültürel ve mitolojik figürler doğanın ve inançlarının yansıması olarak karşımıza çıkar. Bu durum onların yetiştirdikleri hayvanlar ve kültürün içine bizzat yerleştirdikleri hayvanlar arasındaki benzerlikte karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, İslam dinine girmeden önce Türkler boğa, inek ve öküz gibi hayvanları doğa kültünün birer parçası olarak görmüş ve bunların birer ruhu olduğuna inanarak Tanrının yarattığı varlıklar arasında onları da birer motif olarak kullanmışlardır. Bu hayvanlar arasında boğa mitolojik ve kültürel olarak en ön plana çıkan hayvan olmuştur. Ama İslam sonrası dönemde bu inançlar ve kültür yapısı değişmiş ve daha somut bir yapıya bürünmüştür.[172]

171 Brian Spooner, "The Status of Nomadism as a Cultural Phenomenon in the Middle East", *Perspectives on Nomadism Perspectives on Nomadism pectives on Nomadism*, Leiden, 1972, s.122-124.

172 Spooner, *a.g.m.*, s.126.

Resim 49: Ukrayna'da bulunan kaya resimlerinde hayvan motifleri.

Kaynak: Tilman Lenssen Erz, "Thinking with Animals in Rock Art", *Cambridge Archaeological Journal*, 19/3, 2009, s.63.

Ukrayna'da bulunan kayaya işlenmiş bu resimde iki atlı çoban ile üç adet boğa görülmektedir. Kaya resminin Tunç Çağı'na ait olduğu düşünülmektedir.[173] Ayrıca boğalar farklı kaya çizim örneklerine göre daha heybetli ve dolgun çizilmiş bu durum muhtemelen Kuzey Karadeniz'in iklim bakımından Türkistan'ın iklim yapısına göre daha fazla ot türüne ve otlağa sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca daha erken dönemlere göre değişen çevre algısının neticesinde hayvanların çizim amaçları da Türkistan bölgesinde yer alan çizimlere göre farklılıklar göstermesinin sebebi olabilir. Bu farklılıklar hayvanların zaman içerisinde mitlerde ve efsaneler de yer alma biçimlerince değişmiştir.[174] Silahların kullanımı ya da çevresel şartların gelişimi ya da değişimi de zamana ve mekâna göre hayvanların çizim üsluplarını değiştirmiş olabilir.

Boğa, bir hayvan ve mitolojik motif olarak Türklerin algısında yer-sub kültü içinde ekseriyet ile yer ruhları arasında yer alır ve Yakut inançlarında yer ruhunun tezahürü olarak amanlar boğa yardımı ile

173 Erz, *a.g.m.*, s.63.

174 Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.635.

kötü ruhlarla savaşır.[175] Bu da onun motif olarak çizim tekniği açısından görüntüsünü farklı kılar. Gökle ilişkilendirilmiş farklı anlamlar da olsa meşhur Oğuz Kağan destanında da görebileceğimiz gibi yer ile ilişkilendirme daha yaygındır. Çünkü boğa Oğuz Kağan'ın ayaklarının betimleme unsuru olarak kullanılmış ve yer ruhlarının ya da yer varlıklarının bir yansıması olarak düşünülmüştür.[176] Konargöçerler insanları ve varlıkları hayvanlar ile ilişkilendirmeyi severler. Bu durum onların sosyal yaşamlarının karakterlerine yansımasının bir parçasıdır. Bunun bir ifadesi olarak öküz ve boğa genellikle karşımıza savaşçılığın yani Alp olmanın bir göstergesi yani ongunu olarak çıkar.[177]

Resim 50: Moğolistan'ın Tsagaan Gol adlı kaya resim alanında bulunan bu kaya resminde aynı Ukrayna örneğinde ki gibi gayet iri bir boğa tasviri göze çarpmaktadır

Kaynak: Esther Jacobson-Tepfer, *The Life of Two Valleys in the Bronze Age: Rock Art in the Altai Mountains of Mongolia*, Oregon 2019, s.286.

175 Gavrill V. Ksenefontov, *Yakut Şamanlığı*, Çev. Atilla Bağcı, Konya 2011, s.55.

176 Metin Özarslan, "Oğuz Kağan Destanı'nda Tarihî, Dinî, Beşerî ve Tabiatüstü Unsurlar", *Folkloristik Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara 1998, s.435.

177 Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.679.

Boğa, öküz, inek, keçi ve koyun gibi hayvanlar konargöçerlerin yaşaması için ellerinde bulundurması gereken en önemli hayvanlardı. Konargöçerler arasında küçük ya da büyük olsun tüm topluluklar ellerinde öküz, boğa, inek, koyun ve keçi gibi hayvanlardan bolca bulundurduğu müddetçe yaşamını ideal bir seviyede devam ettirir.[178] Avrasya'da yaşayan konargöçerleri bahsi geçen hayvanları her açıdan ürüne dönüştürme konusunda oldukça ustaydılar. Bu hayvanların etinden, sütünden ve derisinden faydalanmışlardır.

Göç edenlerin yani konargöçerlerin de artık geçmiş araştırmalardaki gibi "göçer" bir pozisyonda değil yani "barbar" bir sınıflandırma ile değil de "yarı yerleşik" bir sınıflandırma ile incelendiğini göz ardı etmemek gerekir. Günümüz de çoğu araştırmacı "bozkırlı ile yerleşiklerin" görünüşte iki farklı kutup olduğu düşüncesinden uzaklaşmaktadır. Bunun yerine yeni düşünceler ise araştırmacıların ifadelerine göre bozkırlı konargöçerler ile yerleşiklerin çalışma alanları, hareketlilikleri ve yerleşim alanları ile bunlara dâhil olan nüfuslarının ekonomik faaliyetlerine göre bir tasnifin yapılması olmuştur.[179] Yani kısaca araştırmacılar artık yerleşik toplumlar tarafından üretilen en eski yazılı kaynaklarda bahsi geçen "barbar" teriminin altında yatan "saf göçebelik" kavramı düşüncesinin dışarısında bir tutum sergilemeyi ve sadece ekonomik uğraş açısından bu toplulukları değerlendirmeyi uygun bulmaktadır.[180]

178 Esther Jacobson-Tepfer, *The Life of Two Valleys in the Bronze Age: Rock Art in the Altai Mountains of Mongolia*, Oregon 2019, s.283.

179 Daniel C. Waugh, "Nomads and Settlement: New Perspectives İn the Archaelogy of Mongolia", *The Silk Road*, V:8, 2010, s.97.

180 Waugh, *a.g.m.*, s.97.

Resim 51: Güney Kafkasya'da bulunan kaya resminde koyun, keçi, deve, inek ve birkaç köpek ile çizilen göç motifi.

Kaynak: Olga Gumirova arşivi.

Yukarıda ki resmin çiziliş amacı muhtemelen göç olgusunun ölümsüzleştirilmiş olmasıdır. Ve insanın doğaya hükmedişinin bir yansıması olarak düşünülebilir. Resmin göç olgusuna değinmiş olduğunu bize daire içine alınan atlı ve silahsız olarak tasvir edilmiş muhtemel bir çobanın varlığı ispatlıyor. Kaya resimlerinin çizildiği alanın bu bölgenin yüksek kesimleri ile alçak kesimleri arasında yaylak olarak kullanılan, Neolitik Çağ ile Bronz Çağı arasında yaygın yerleşim yeri olduğudur. Ekonomik uğraşlarının hayvancılık olması sebebi ile Türkler hayvanlarının daha iyi beslenebilmesi için zaman ve mekân kavramlarını mevsimsel şartların el verdiği imkânlara göre geliştirmişlerdir. Coğrafyanın ve yaşam şartlarının getirdiği bu zor durum konargöçerlerin akrabalık ve soy bağlarını güçlendirmiş olsa bile bu topluluklar bugün boy adını verdiğimiz gruplar dâhilin de Avrasya'nın

belirli bölgelerinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Boy gibi irili ufaklı grupların oluşması ve hayvanlarını otlatacakları bölgelerin ve bunların belirlenmesi de tarihi süreç içerisinde zaman alan bir olgu olarak karşımıza çıkar. Bu grupların özelliği kendi ihtiyaçlarının karşılanması için sahip oldukları hayvanları yetiştiriyor olmasıdır. Bu yetiştirme durumu bugün hala gerek Avrasya'nın bazı noktalarında gerekse Anadolu'da yayla olarak devam eden yerleşim alanlarında devam etmektedir. Geçmişte ise bu durum "yaylak ve kışlak" adı verilen alanlarda gerçekleşmiştir. Bu alanlar mülkiyet bakımından bireysel kullanımın değil boyun yani topluluğun tamamının ortak kullanımına açıktır. Yani her boyun belirli bir ortak mülkiyeti yani yaylak ve kışlağı vardı.[181]

Konargöçerler bu göç hadisesini oluştururken şüphesiz hayvanları için uygun otlakları belirleyerek oluşturmuşlardır. Muhtemelen her konargöçer topluluğun göç edeceği otlak ya da yaylak ve kışlak arazi önceden toplulukların toplantılarında yani toy adı verilen görüşmeler sırasında belirledikleri kurallar neticesinde belirlenip bunun neticesinde bir göç organize edilirdi.[182] Bu durum karşımıza bir yeni olguyu daha çıkarır. Bu olgu konargöçerlerin bütün yaşam standartlarını da bu sistem üzerine kurmaları gerçeğidir. Yani taşınabilir bir yaşam tarzını oluşturmaları zorunluluğudur.

Bugün eski Türklerin yaşam tarzlarının otağ ya da yurt adı verilen kolay kurulabilen ve sökülebilen çadırlarda geçtiğini bilmekteyiz. Muhtemelen yurt adı verilen bu taşınabilir evler ya da çadırlar konargöçerlerin hayata getirdikleri en kullanışlı malları idi.[183] Yukarıda arabalar ile bu yurtları taşıdıklarından bahsetmiştik lakin sadece

181 İlhan Şahin, "Merkezi Avrasya'da Göçebe Grupların Oluşumu ile İlgili Bazı Tespitler ve Görüşler", *Altay Communities*, İstanbul 2014, s.75-76.

182 Golgen, *a.g.e.*, s.29.

183 Bryan Hanks, "Agency, Hybridity, and Transmutation: Human-Animal Symbolism and Mastery among Early Eurasian Steppe Societies", *The Master of Animals in Old World Iconography*, Budapest 2010, s.175.

arabaların yer aldığı kaya resimleri ile bu durumu destekledik ve öne sürdük. Kaya resimlerinde bu yurtların ve çadırların yer aldığı çizimlerde mevcut ve bu çizimlerde onların sadece yurt ve çadırlarını değil hayvanlarını da görmekteyiz.

Resim 52: Minusinsk Havzası'nda Demir Çağı'na ait kaya resmi örneği.

Kaynak: Hanks, *a.g.m.*, s.178.

Yukarıda ki resim de görülebileceği üzere kaya resminin işlendiği alanda çadırlar yani yurtlar ve onların çevresinde ok ve silah talimi yapan konargöçerler görülmektedir. Bununla birlikte giyimli atlarla ilgilenen bir seyis ve at biniciliği ile meşgul bir süvari de görülmektedir. Orta da solda yer alan bölge de iki yurt ile onların arasında koyun ve keçi benzeri hayvanlar tasvir edilmiş. Hemen onların üzerinde ise yine iki yurt arasında oturan bir insan muhtemelen bir büyükbaş hayvanın arkasında durmakta. Muhtemel ki süt sağım işlemi ile meşgul olabilirler. Bahsini ettiğimiz ve resimde yer çadırlar konargöçerlerin hayatlarını kurtaran en önemli icatları arasında yer almalıdır.[184]

Hayvanlardan elde ettikleri ürünler ile keçeden yapılan bu yurtlar mevsimlere göre içerideki ortamın ısısının dengesini sağlamaktadır.

184 Hanks, *a.g.m.*, s.175.

Kışın soğuk havalara karşı içeriyi korurken yazın keçe yerine tercih edilen kamış ve sazlardan elde edilen örtü benzeri kılıflar çadırın üzerine ve etrafına serilmektedir.[185] Yukarıda bahsettiğimiz gibi erken devirlerde bu çadırlar muhtemelen arabalar üzerinde yer alıyordu. Bunun sebebi güvenlik amacı ile hızlı hareket etme arzu olmalıdır.

Bozkırda güçlü devletler kurmaya başladıkça muhtemelen konargöçerler artık belirledikleri mülklerde Orta Çağ ile birlikte arabalı çadırlar yerine yarı yerleşik yer çadırlarını kullanmaya başladılar.[186] Kışlak adı verilen yerler kış aylarında konargöçerler tarafından yerleşilen alanlardı. Kış aylarının sert ve soğuk olması sebebi ile vadilerde ve kuytu araziler içerisinde yer alırdı. Muhtemelen havaların ısınmasına kadar yani ilkbahar mevsiminin başlaması ile buraları terk eder hayvanları için yeşeren yaylak arazilerde ki otlaklara doğru göç ederlerdi. Bu durum bu iki nokta arasında konargöçerlerin bütün yaşamları boyunca devam ederdi. Yaylaklar bugün Anadolu'da da görebileceğimiz üzere dağların yüksek yerlerindeki düzlüklerden oluşmaktaydı.

Su kaynakları başta olmak üzere burada ot çeşitliliği ve verimliliği daha fazlaydı. Bu sebeple yaylak ve kışlak olarak konargöçerlerin ısınmadan beslenmeye kadar hayvanlarının da dâhil tüm ihtiyaçlarını karşılayabildikleri alanlar muhtemelen sürekli bir şekilde gidip geldikleri alanlardı. Şunu da belirtmek gerekir ki her ne kadar önceden belirlenip sistemli bir şekilde oluşturulan kurallar bütünü ile planlı bir göç durumu söz konusu olsa da bazen büyük boylar ile küçük ya da daha farklı boylar arasında bu verimli yaylak ve kışlak arazileri güç mücadelesinin de bir parçası olmuştur.

Konargöçerler yaylak ve kışlaklarına yerleşmeden önce hayvanların sayımı yapılır yaylak arazide elde edebilecekleri yeni havanların hesaplarını ve sayımlarını[187] yaparken, kışlak araziler de ise

185 Aslı Çandarlı Şahin, "Türk Çadırı Üzerine", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarihin Peşinde,* S.16, 2016, s.31.

186 Gökçe, *a.g.e.,* s.17.

187 Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtlarına (Shi ji) Göre Hunlar*, Ankara 2018; *Han*

bakabilecekleri hayvanların hesaplarını yaparken bu hesabın dışında kalan hayvanlarını ise muhtemelen ticarette ve et ihtiyaçlarının karşılanması noktasında bir değerlendirmeye başvurmuşladır.[188] Bunun yanında bu hayvanlar kurutulmuş et ve konserve gibi ürünlerin elde edilmesinde de kullanılmıştır.[189]

Konserve ve kurutulmuş et muhtemelen kış aylarında konargöçerlerin beslenme noktasında hayati ihtiyaçlarından olmuştur. Elde ettikleri fazla ürünleri Çin gibi yerleşiklere ihraç ederek gelir elde etmiştirler. Bu gelirler yaylağa hazırlanırken yeni ürünler almak için kullanılmış ve değerlendirilmiştir.[190] Bu ürünler arasında muhtemelen yaylak araziler de kışlak arazilere geçene kadar elde edebilecekleri kısa süreli tarım ürünleri de vardı.

Mevsimlik ürünlerin yetiştirilmesi konargöçerlerin en başta gelen ihtiyaçlarındandır. Bununla birlikte Özbekistan'da bulunan Zarautsay kaya resimlerinde açıkça görülen çapa kullanan çiftçi motifleri göze çarpmaktadır. Bu motiflerin kullanılmış olması tarımın konargöçerler arasındaki kökenine ve üretici ekonomiye geçişe dair düşüncelerimizin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini hatırlatır. Bu çapaların kökeni hakkında ise ağaçtan ve bazı hayvanların boynuzlarının uç kısımlarının kullanılması ile elde edildiği Avrasya'nın toplulukları arasında Neolitik devirlerden beri kullanıldığı bilinmektedir.[191]

Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun Monografisi), Çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, TTK, Ankara 2015, s.1.

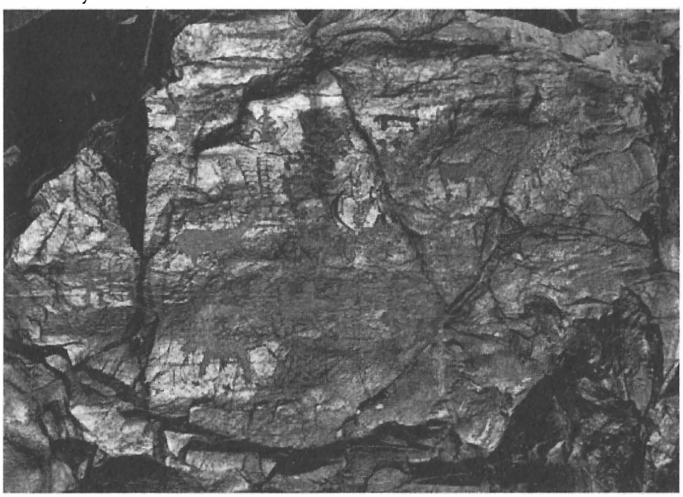
188 Gökçe, *a.g.e.*, s.18.

189 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987, s.106

190 Sami Kılıç, Ali Albayrak, "İslamiyetten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, V:7/2, Ankara 2012, s.709.

191 Farhad Maksudov, "Özbekistan'da Bir Kaya Resim Alanının Yeniden Yorumlanması", Çev. Selim Karagöz, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1) 2019, s.145.

Resim 53: Kırgızistan'ın Saymalıtaş adı verilen kaya resim alanında bulunan kaya resmi.

Kaynak: Jean Clottes, *Rock Art in Central Asia a Thematic Study*, Icomos, France 2011, s.240.

Demir Çağ'a ait olduğu düşünülen yukarıdaki kaya resmin de sol ve sağ üstte ve altta yaya insanlar ile deve, koyun, keçi, inek ve at gibi hayvanlar tasvir edilmiştir.[192] Jean Clottes resmin göç esnasında göçün sadece bir bölümünün tasvir edildiği bu kaya resminin göçten önce hayvanların göç etmeye başlandığı yani yaylak ya da kışlak arazilere önce hayvanların sonra insanların götürülmesini kaya resimlerini çizenler tarafından tasvir edildiğini düşündüğünü aktarmaktadır.[193] Burada kaya resmin de görülüyor ki muhtemelen çobanlar hayvanları göçten önce yerlerine taşımaktalar.

Muhtemelen Çin kaynaklarında da öğrendiğimiz üzere çobanlar otlakları takip ederek yaylak veya kışlak arazilere doğru yol almaktaydılar. Göç esnasında hayvanlarını otlatarak ve belirli yerlerde molalar vererek boyun ya da ahalinin yaylak ve kışlağa yerleşmesinden önce hayvanların yaylak ve kışlaklara doğru gitmesi bugün ve kısa geçmiş

192 Clottes, *a.g.m.*, s.240.

193 Clottes, *a.g.m.*, s.241.

dönemde Anadolu'da da görülen bir özelliktir. Yer yer konargöçerler hayvanları ile birlikte de göç etmiştir. Lakin göçün başlamasından önce göç edilecek yerinde hazırlandığı bilgisi kaynaklarda yer almakta ve bugün hala devam etmektedir.

Resim 54: Moğolistan'ın Arhangay bölgesinde tespit edilen bir kaya resmi.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.60.

Resim 55: Yine Moğolistan'ın Arhangay bölgesinde tespit edilen bir kaya resmi.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.61.

Yukarıda göç olgusunun işlendiği köpek, keçi, at ve inek gibi çeşitli hayvanların tasvir edildiği Resim 55'da yer alan motifler arasında

diğer örneklerine nazaran bir çoban motifine rastlanmamakla birlikte zamanla aşınmaya uğramış olabileceğini de düşünmek gerekmektedir. Resim 56'de ise görülüyor ki koyun, keçi, inek ve öküz gibi çeşitli hayvanlar orta da bir atlı çoban tarafından kontrol ediliyor. Bu durum sürü anlayışının ya da sürü kontrolünün bilgisine sahip olmaları açısından oldukça önemlidir. Konargöçerlerin sürü bilgisine sahip olmasından daha doğal bir şey olamaz gibi bir düşünce ile resim yorumlansa da Avrasya içerisinde tek tip hayvancı konargöçer yapıya sahip topluluklar da mevcut buna göre Moğolistan'da bu resmi çizen topluluğun Avrasya'da ki diğer konargöçerlere göre hayvan çeşitliliği açısından şanslı ya da tecrübeli oldukları görülmektedir.

Resim 56: Dağıstan'ın Chuval-Khvarab-noho adlı kaya resim alanında bulunan kaya resmi üzerinde göç tasviri.

Kaynak: V.M. Kotovich, *Drevneyshiye Pisanitsy Gornogo Dagestana*, Nauka 1976, s.99.

Dağıstan'ın Chuval-Khvarab-noho adlı kaya resim alanında bulunan Resim 48'de yer alan tasvirler de keçi, köpek, inek gibi çeşitli hayvanların yer aldığı ayrıca orta da önde yer alan bir büyükbaş hayvanın üzerinde taşınan bir yurt göze çarpmaktadır. Dağıstan özelinde Kuzey Kafkasya'da çok az sayıda kaya resmi örnekleri yer alır. Bunların en önemlileri ve sayıca en fazla olanları Dağıstan'ın dağlarının derinliklerinde yer alır.[194]

Türkler konargöçer bir yaşam tarzını benimserken ticaret, kentlilik ve tarım gibi uğraşlardan uzak kalmamışlardır.[195] Bir bütünün ya da bir grubun uğraşı ile bütün bir topluluğun uğraşlarını ve ekonomik, sosyal ve iktisadî faaliyetlerini açıklayamayız. Türkler bulundukları coğrafyanın el verdiğince imkânları doğrultusunda gerektiğinde bozkırda konargöçer, gerektiğinde ise verimli alanlarda çiftçilik ile uğraşmışlardır.[196] Bugün görülüyor ki Türkler Avrasya'nın bozkırlarında konargöçer yaşam tarzını benimserken elde ettikleri bu tecrübeleri bugün dahi Anadolu'da Yörükler aracılığı ile ya da farklı bölgelerde yaylaklar da devam ettirmektedir.

Bugün Anadolu'da hangi yaylaya giderseniz gidin mutlaka yerleşim alanlarının etrafında küçük tarımsal araziler göze çarpar. Bunlara şenlik ya da bostan adı verilir. Türkler birçok kez ifade ettiğimiz gibi coğrafyanın getirdiği şartlar gereğince bu yaşam tarzını seçmelerine rağmen bugün gerek Türk kültürü gerekse konargöçer kültürü hatta bozkır kültürü adını verdiğimiz kültürlerin oluşmasına bu zorunluluklar neticesinde katkıda bulunmuştur. Şüphesiz konargöçer Türk kültürünün en eski örneği olarak bilinen Asya Hunlarından bugüne kadar kültürlerini muhafaza edebilmelerinin muhtelif sebepleri arasında da kültürlerini koruma arzusu yer almaktadır.

194 Kotovich, *a.g.e.*, s.99.

195 Erol Göka, *Türkün Göçebe Ruhu*, İstanbul 2010, s.29

196 Erol Göka, *a.g.e.*, s.32.

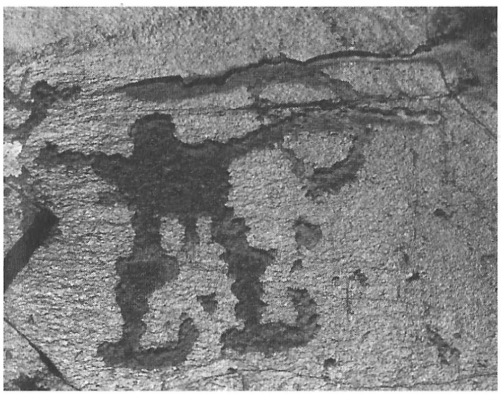
Kaya Resimlerinde Av ve Savaş Sahneleri

Kültürün en büyük yansımaları toplumların yaşam tarzlarının içinde bütünüyle doğayı algılama biçimleri ile belirir. Türklerin yaşadığı coğrafyanın onların iktisadî ve içtimaî yaşam tarzlarının şekillenmesinde etkili olduğunu belirtmiştik. Bu durum coğrafyanın sunduğu imkânlar dâhilinde gerçekleşmiştir. Türklerin avcılığı iktisadî bir geçim kaynağı olarak kullandığına dair bilgileri Çin kaynaklarından Hunlar döneminden itibaren bilmekteyiz. Kaynaklara göre Hunlar erkek çocuklarını yetiştirmek amacı ile daha küçük yaşlarda koyunlara bindirerek onların kuş ve fare avladıklarını, büyüdüklerinde ise tilki tavşanları avlayarak bunların etini yediklerinden bahseder.[197] Hunlar bu gibi uğraşları normal zamanlarda, olağanüstü zamanlarda gerçekleştirir ve bazense eğlence için yaparlardı. Hatta bu av sırasında kayak aletleri kullanarak avlandıklarını kaya resimlerinde motifler yardımı ile görmekteyiz. Bununla ilgili olarak Türklerin kış aylarına soğukların zorlayıcı etkisiyle kayak ya da kızak kullanarak avlanmalarını, hayatlarını devam ettirmelerini, hatta rakiplerine saldırmak için kullandıklarını söyleyebiliriz.[198]

197 *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun Monografisi),* s.1.

198 Yıldız, *Eski Türklerde Spor Kültürü... age, s.199.* Detaylı bilgi için bakınız; Onur Yıldız, "Eski Türklerin Kış Sporu Kayakçılık", Aksaray Üniversitesi Genç Tarihçiler Topluluğu Yayını, *Genç Kalemler Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi*, Aksaray 2019, S.6, s.45-48.

Resim 56: Kayak aletleri ile av faaliyetinin kaya resimlerine yansıması.

Kaynak: Server Somuncuoğlu, *Saymalıtaş: Gökyüzü Atları*, s.189.

Resim 57: Yenisey yakınlarında bulunan kazıma yöntemi ile işlenmiş bu kaya resim örneğinde iki geyik ile birlikte atı ile koşan bir avcı göze çarpmaktadır.

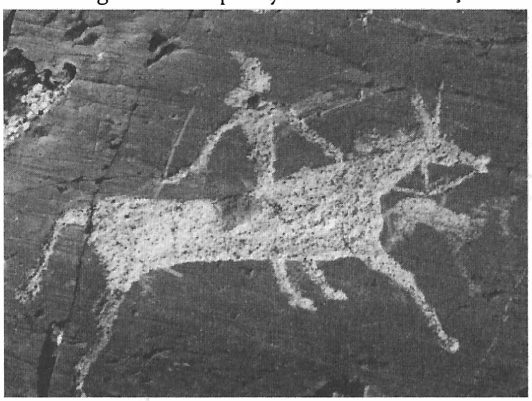
Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.149.

Türklerde avcılığın Kök Türk devrinde de var olduğunun en güzel örneğini ise Bilge Kağan ile vezir Tonyukuk arasındaki bir diyalogdan öğrenmekteyiz. Bu diyalog din değiştirme hususu hakkında olup Türklerin yaşam tarzları hakkında çok güzel detayları barındırmakta; "*Bizim düşmana karşı uzun zaman direnebilmemizin sebebi, sadece su ve otları izleyerek yaşamamız, devamlı olarak aynı mekânda oturmamamız, yabani hayvanları avlayarak geçinmemiz ve hepimizin silah kullanmaya*

alışkın olmamızdır..." ifadeleri bu açıdan son derece önemlidir.[199] Çin kaynakları ise Kök Türkler hakkında verdiği bilgiler de "*göç ederler ve avcılıkla uğraşırlar*" ifadelerini aktarmışlardır.[200]

Kaynaklar Çin'in Sui hanedanı (581-617) zamanında kuzeyde yaşayan Basmılların yapıları açısından sağlam ve enerjik olduklarından, avcılık ve nişancılık gibi etkinlikler düzenlediklerinden, bununla birlikte tahtadan at şeklinde kızaklar yaparak kar üzerinde kayarak geyik avladıklarından bahseder.[201] Yine kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Tölesler arasında yer alan Bayırkular bacaklarına bağladıkları tahtalar ile buz üzerinde kayarak geyik avlamışlardır. Ayrıca benzer duruma yani kayak ile avcılık yapma Kırgızlar arasında da rastlanmaktadır.[202]

Resim 58: Burada yer alan kaya resmi Moğolistan'ın Arhangay adlı kaya resim alanında yer almaktadır. Burada avcı miğferi ile sağ elinde kılıcı, sol elinde ise atının gemini tutar pozisyonda tasvir edilmiştir.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.79.

199 *Eski T'ang Tarihi*, s.53-54; Tekin, *a.g.e.*, s.84.

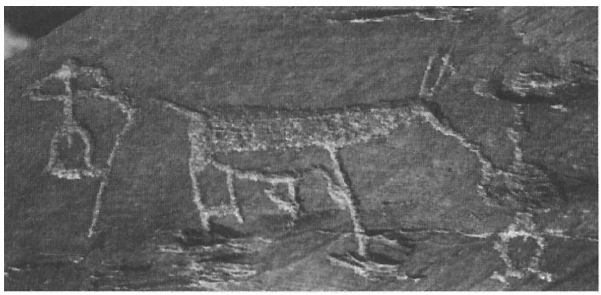
200 Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s.86.

201 Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Ankara 2004 s.55.

202 Onur Yıldız, *Eski Türklerde Spor Kültürü*, Atayurt Yayınevi, Ankara 2022, s.188.

Çin kaynakları Ogurlar'ın "*meşhur oldukları avcılık ve kürkçülük yanında yaşadıkları sahanının gereği ziraatle de uğraştıklarından ve tarımın her türlüsü ile meyveciliği yapıtlıklarından bahseder.*"[203] Benzer kaynaklar Wu-sunlar hakkında da avcılık konusunda bilgiler vermektedir. Kaynaklar Wu-sunları'n "*keçeden yapılmış çadırlarda yaşadığını, suyu ve yeşillikleri çevrelerinden tedarik ettiklerini ve baş uğraşlarının hayvan yetiştirmek ve avcılık olduğundan bahseder* "[204] Kaynaklar Kimekler hakkında ise onların "*servetlerinin büyük kısmının samur, kunduz ve tilki kürkleri olduğu, bu hayvanları ise kışın avladıklarından*" bahseder.[205] Bu hayvanların kürklerini ise Maveraünnehirli tacirlere sattıklarını aktarır.

Resim 59: Moğolistan'ın Gobi Çölü'nde yer alan kaya resim alanında tesbit edilmiş yaya olarak bir şaman ve bir avcının geyik avlarken tasvir edilen kaya resim örneği.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.81.

Kaynaklar Türklerin avcılıkları hakkında daha fazla bilgi verirler. Bunlardan bahsetmeye devam etmek gerekir. Buna göre; Yü-vınlar ava çıkmadan önce zehir hazırlayıp ava bu şekilde çıkarlar.[206] Bununla birlikte Kök Türklerin ünlü kağanları arasında yer alan İşbara Kağan, Çin'den Türklerin rahatça avcılık yapabilmeleri için avlak istediği

203 Ahmet Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.15.

204 Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, s.20.

205 Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, s.87.

206 Wolfram Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s.65, 86, 88.

kaynaklardan anlaşılmaktadır.[207] Ayrıca bir atasözü ve deyimler sözlüğü olan Irk Bitig'de yer alan "*kanlık abka* ünmis" yani "*Hanın ordusu ava çıkmış*" ifadesi o dönemlerde ordu ile birlikte uzun süren sürek avlarına çıkıldığını bizlere göstermektedir.[208] MS 3. yüzyılda Kao-ch'eler, Gobi Çölü'nün kuzeyinde hayvancılıkla ve avcılık ile uğraşıyorlardı ve Uygurlar bu sıralarda Chiu T'ang-Shu'nun aktardığı bilgilere göre geçimlerini yırtıcı kuşların yardımı ile yaptıkları av ile sağlamaktaydı.[209]

Türklerin avcılığı gerek bir spor gerekse ihtiyaç için yaptıklarını bilmekteyiz. Lakin bu ihtiyacın zaruriyet ve yokluktan kaynaklanmadığını bilmek lazım. Avcılığın yapılıyor olmasının sebebi kendi hayvanlarını kesmek ve yemek istememeleridir. Bunun aksi bir durumda yani kendi hayvanlarını kesmek zorunda kaldıklarında kesim için erkek hayvanlar tercih edilirdi. Bunun sebebi ise hayvan sayısının artmasının sağlanması ile doğurgan ve verimli dişi hayvanların korunması ihtiyacıydı. Bu sebeple et ihtiyacının karşılanması için avlar vazgeçilmezdi ve bununla birlikte kaynaklar Türkler hakkında et stoklamak için savaş sırasında dahi avlanmak maksadıyla sürek avına çıktıklarından bahseder.[210] Bahsi geçen stok durumu avlanacak hayvan sayısında yeterli düzeyde olmalıydı. Yani ihtiyaç fazlasının üstüne çıkmamalıydı. Bunun sebebi Türklerin doğa ile bütünleşik bir şekilde yaşamaları ve doğada yer alan her varlığın bir ruhunun olduğu inancıydı. Doğayla, tabiat kuvvetleri ile ve hayvanlar ile uyum içinde yaşamaları ve Kök Tanrı'nın hoşnutsuzluğunu kazanmak istememeleridir.

---

207 Özkan İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticarî Münasebetler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S:9, İstanbul 1978, s.91.

208 Talat Tekin, *Irk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara 2004, s.25.

209 Chavannes, *a.g.e.*, s.131

210 Lev Nikolayeviç Gumilev, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s.96.

Resim 60: Geyik avlarken tasvir edilmiş kılıçlı süvari. Rusya'nın Yukarı Lena Bölgesinin kaya resim alanında tespit edilmiş ve boyama kazıma yöntemi işlenmiş kaya resmi.

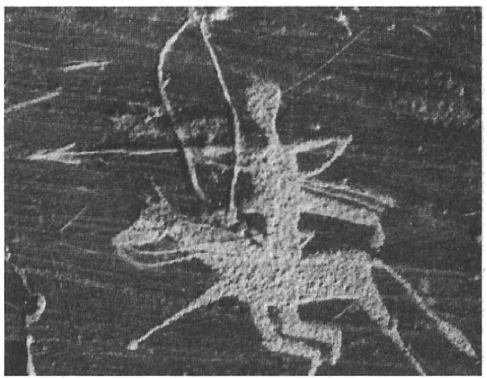

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.102.

Kaya resimlerini incelediğimizde Türklerin savaşta kullandıkları silahlar ile av sırasında kullandıkları silahların başında yay ve ok gibi uzak dövüş silahlarının olduğunu görmekteyiz. Avcılıkla uğraşmak aynı zamanda savaş talimi olarak da yürütülmektedir. Av için hazırlık ve süratli sürek avlarının yapılması Türklerin teşkilatlanabilme ve iz sürebilme yeteneklerinin her zaman diri kalmasını sağlamıştır. Bu durumda avlar için bir noktada savaş tatbikatı demek yerinde olur. Bir İslam bilgini olan Cahiz'in Türkler hakkında aktardığı bilgilere göre "*Türk, vahşi hayvana ve kuşa, havada uçan hedefe, yerde konmuş hayvanlara ok atar. O, hayvanını hızlıca sürmesine rağmen, öne, arkaya ve sağa, sola hatta yukarı ve aşağıya ok atar*"[211] ifadeleri onların avlanmalar sırasında bu gibi talimler ile sürekli dinç kaldıkları görüşünü desteklemektedir.

211 Cahiz, *a.g.e.*, 67

Resim 61: Moğolistan'ın Tsagaan Gol kaya resim alanında tespit edilen at üzerinde ok atar pozisyonda av sahnesi üzerime tasvir edilmiş bir atlı savaşçı.

Kaynak: Olga Gumirova arşivi.

Dede Korkut'ta yer alan Dirse Han Oğlu Boğaç Han hikayesinde; "*Oğlandır ne bilsin, geyiği kovalıyordu, getiriyordu, babasının önünde vuruyordu. Babam at koşturuşuma baksın kıvansın, ok atışıma baksın güvensin, kılıç çalışıma baksın sevinsin diyordu*" ifadeleri Türklerin avda hünerlerini göstererek savaş sırasında da nasıl cevval birer asker olacaklarını göstermeleri açısından ava verdikleri önemi gösterir niteliktedir.[212]

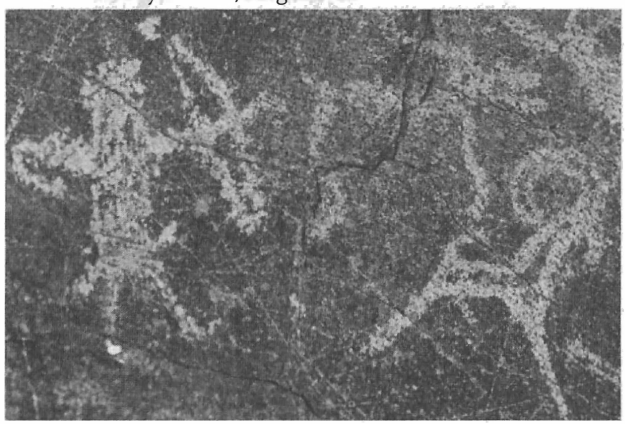
Türkler avlanma sırasında sadece et ihtiyacı ya da silah talimi gibi faaliyetlerin dışında bununla birlikte taktik ve strateji öğrenme ile bunları geliştirme konusunda da av sırasında bilgilenmekteydiler. Örnek vermek gerekirse çeviklikleri sebebi ile geyik ve karaca gibi hayvanlar oklardan sakınma ve kaçma konusunda oldukça becerikli hayvanlardır.[213] Bu sebeple Türkler geyiklerin daha kolay avlanması için tuzak ve pusu gibi stratejiler geliştirmiştir. Tuzak ve pusuda gereken hassasiyet ve sessizlik Türklere düşmanlarına karşıda gerekli hassasiyet ve sabır ile pusu ve tuzak kurmaları noktasında olanak sağlamıştır. Çin kaynaklarının aktardığına göre MÖ 62 yılında Hunların

212 Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 2004, s.28.

213 Mircea Eliade, *Zalmoksis'ten Cengiz Han'a*, Çev. Ali Berktay, İstanbul 2003, s.196-197.

tertip ettiği bir sürek avı 100.000 süvarinin katılımı ile gerçekleşmiştir. Başka bir sürek avında ise 350 km kadar bir alan av için kuşatılmış ve av günlerce sürmüştü.[214]

Resim 62: Dağ keçisi avının tasvir edildiği Mandal Hayrhan kaya resimleri alanına ait bir kaya resimi, Moğolistan.

Kaynak: Alexey Rogozhinskiy arşivi.

Kaya resimlerine işlenen av tasvirleri büyük ihtimalle şamanlar ya da bizzat avda yer alan savaşçılar tarafından veya avın sahibi tarafından çizilmiş olabilir. Bunun amacı doğa ruhlarından ya da Gök Tanrı'dan başarılı olmak için yardım istemek olabilir. Bununla birlikte başarılı olduğu avın tasvirlerini Gök Tanrı'ya da göstermiş olmayı arzu etmek olabilir. Kaya resimlerinde yer alan av sahnelerinde genellikle geyik ve keçi gibi hayvanlar tasvir edilmiştir.[215] Aslında av sahnelerinin bir açıdan insan ve hayvan arasında yaşanan bir mücadelenin yansıması olduğu da düşünülebilir. İşin iktisadî boyutu et ihtiyacı olabilir lakin kaya resimlerine işlenmiş olması muhtemelen inancın da bir gereği olarak karşımıza çıkmaktadır.

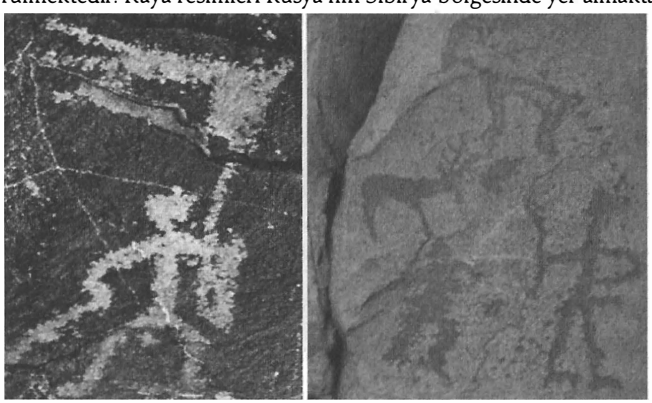
Kaya resimlerinde yer alan diğer bir husus ise avcı ile av arasında ki boyut farkıdır. Kaya resimlerini incelediğimizde avcı her zaman avdan daha cüsseli ve iri bir şekilde belirgin olarak tasvir edilmiştir.

214 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.276.

215 Hoppal, *Shamans and Symbol...*, s.14.

Bunun sebebi inancın zaman geçtikçe tabulardan ayrıldığıdır. İnancın zamanla tabularından ayrılıp daha realist bir yaklaşım ile algılandığı ve tabularından ayrıldığının en büyük kanıtı geyiğin bir av hayvanı olmasıdır. Bunun sebebi ise geyiğin konargöçerler arasında hem sevilen hem de bir kutsal motif olarak yer almasıdır.[216] Bunun yanında geyik kozmolojik olarak yol gösterici ve kutsal anne motifi ile bağdaşmaktadır. Ayrıca geyiğe karşı kötülük yapan bir kişinin ise topluluğa uğursuzluk getireceği de düşünülmüştür. Bu durum çok erken çağlarda yaşanmıştır. Kutsal anne ve dişil yaratıcı ruh ile hayat ağacı düşüncesinin[217] yerini zamanla animizmin etkisinin azalması ile baba figürü aldığı için geyiğin içinde bulunduğu kutsiyet formunu ya da totem olarak karşımıza çıkmasının yerini zamanla kurt almıştır.[218] Sonuç olarak ise geyik artık bir av hayvanı olarak karşımıza çıkmıştır.

Resim 63-64: Solda, sol elinde ordu flamaları ile tasvir edilmiş, sağ elinde ise bir kılıç ile tasvir edilmiş piyade sınıfı bir asker yer almaktadır. Sağda ise dağ keçisi ve geyik avı sırasında elinde yayı ile tasvir edilmiş bir avcı görülmektedir. Kaya resimleri Rusya'nın Sibirya bölgesinde yer almaktadır.

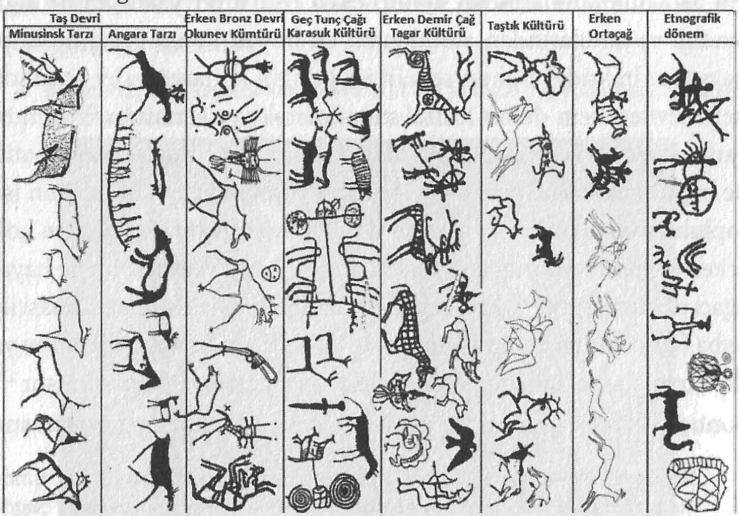
Kaynak: Alexey Rogozhinskiy arşivi.

216 Zeketiya Karadavut, Ünsal Yılmaz Yeşildal, "Anadolu-Türk Folklorunda Geyik", *Milli Folklor*, 2007, Yıl:17, S. 76, s. 103.

217 Zofie Uçar, "Türk Kültüründe Geyik ve Geyikli Baba Üzerine Gözlemler Kültür Evreni", *Kültür Evreni*, Ankara 2014, S. 21, s. 135.

218 Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.103; Nilgün Dalkesen, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü", *Milli Folklor*, S.106, 2015, s.62.

Tablo 3: Zamanın farklı devirlerine ve coğrafyalara göre motiflerde ki farklılıkları gösterir tablo.

Kaynak: V.M. Kotovich, *Drevneyshiye Pisanitsy Gornogo Dagestana*, Nauka 1976, s.16.

Yukarıdaki tablo Taş Devri ile Orta Çağ'ın sonlarına kadar ki süreç içinde Avrasya'nın önemli konargöçer bölgelerinde elde edilen hayvan motiflerinin çizim tekniklerini ve zaman içinde değişimini göstermektedir. Bu farklılıklar şüphesiz etnik unsurun farklılığı açısından değişik coğrafya içinde hayvanların çağlara göre değişimini ve gelişimini de göstermektedir.[219] Bu somut verinin ya da somut bir varlığın soyut anlam da nasıl bir değişim geçirdiğini göstermektedir. Somut varlıkların soyutlaşması konusuna ek olarak yaşanan olgularında zamanla efsaneleşebileceği düşünülebilir. Avrasya bozkırlarının verdiği zor şartlar Türklerin sürekli savaşa hazırlıklı bir halde savaşçı bir millet olarak organize olmalarına sebep olmuştur. Türkler konargöçer bir yaşam tarzını benimsedikleri için her an savaşmaya ve savunmaya hazırlıklıdırlar. Bu onların dinamik bir toplum olmalarını

219 V.M. Kotovich, *Drevneyshiye Pisanitsy Gornogo Dagestana*, Nauka 1976, s.17.

sağlamıştır. Bu dinamizm ise onların efsanelerini yaşadıkları olayların somut içeriğinin soyutlaşarak ifade edilmesine sebep olmuş olabilir.

Türklerin askeri güçleri sayıca üstün olan süvari sınıflarından oluşur. Bu süvari sınıfı gerektiğin de kılıç gerektiğinde ise ok ve yay kullanır. Yayalar Türklerin askeri sınıfları arasında eski zamanlarda her zaman sayıca çok az olmuştur. Bu duruma istinaden ise Türk ordularının hazırlık sistemleri ve savaş taktikleri kendine özgü taktik, beceri ve harekât tarzı içermektedir.[220]

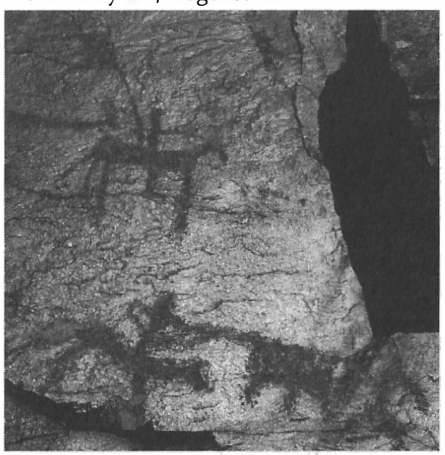
Resim 65: Geyik ve keçilerden oluşan av tasviri. Ok ve yay kullanan avcılar bir hayvanı halatlarla kontrol altına almaya çalışıyor. Hayvanın türü tespit edilemedi.

Kaynak: Alexey Rogozhinskiy arşivi.

220 Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.243.

Resim 66: Batı Aral kıyıları, Moğolistan.

Kaynak: Alexey Rogozhinskiy arşivi.

Yukarıda ki kaya resminde elinde askeri ordu flaması ile tasvir edilen bir süvari yer almaktadır. Aşağıda ise önünde ki atlı savaşçıya kılıcı ile saldıran bir süvari tasviri yer almaktadır. Bu durum bu resmi iki farklı açıklama yapmaya götürür. İlk olarak bu resim bir savaş sahnesini anlatıyor olabilir. Bu gibi motiflere birçok kez rastlıyoruz ve bu duruma ilgili başlık altında değineceğiz. İkinci olarak ise burada gerçekten bir flama ya da bayrak gibi bir nesne ile avlanan askerler var. Bu durum şunu ortaya çıkarabilir; burada anlatmaya çalıştığımız han ile birlikte çıkılan bir av sahnesinin burada işlenmiş olabilmesidir. Bu sahnenin bir savaş sahnesi olmaması öndeki askerin elindeki silahla hayvana saldırıyor olmasıdır. Belki de bu sahnede bir liderin ya da önemli bir komutanın av sahnesi işlenmiştir. Ya da Muğla ve Saymalıtaş örneğinde ki gibi bir kompozisyon işlenmektedir.

Savaş tasvirlerinin kaya resimlerine yansıması da büyük oranda atlı süvariler etrafında şekillenmiştir. Muhtemelen kayalara işlenen savaş tasvirleri Türkler savaşa gitmeden önce, savaşta başarılı olmayı Gök Tanrı'dan dilemek maksadıyla kayalara işlendi. Çoğunlukla kazıma

ve dövme tekniği kullanılarak yapılan savaş tasvirlerinde savaşçılar, zırhları, başlıkları, ellerinde kılıçları ve mızrakları ile tasvir edilmekle beraber çoğu zaman da karşımıza ok ve yayları ile çıkmaktalar. Bu tasvirlerde savaşçılar atları ile birlikte at üzerinde tasvir edilmiştir. Çembere alma ve kurt kapanı ya da avı ve düşmanı sıkıştıran tasvirlerde ise genellikle yaya olarak tasvir edilmiştir.

Resim 67: Kütahya'nın Çavdarhisar ilçesi Aizonai Tapınağı'nda yer alan kaya tasvirleri.

Kaynak: Mustafa Beyazıt, "Aizanoi Antik Kentinde Bulunan Graffitilerde Kopuz ve Aşıklar", *Sanat Tarihi Dergisi,* C.23, S.1, 2014, s.88.

Tapınağın doğu yüzüne bakan duvarında keşfedilen tasvirlerde yer alan motiflere baktığımızda karşımıza iki tane süvari çıkmaktadır. Solda yer alan süvari kurt başlı sancak ya da tös tutar şekilde tasvir edilmiş, sağda yer alan ise silahsız tasvir edilmiştir. Kurt başlı sancak konusu aslında Kök Türk devletinin geleneklerinde karşımıza çıkmaktadır. Kök Türkler tuğ ve sancakların tepe kısımlarına egemenlik sembolü olarak kurt başı takmaktaydı. Bu duruma Çin kaynaklarında da rastlamaktayız. Çin kaynakları konu ile ilgili olarak Türkler hakkında *"Türkler sancaklarının üzerine altından bir kurt başı takar. Muhafız ve savaşçılarına Fu-li (Böri) der. Çin dilinde anlamı kurttur."*[221]

221 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin ABC'si*, İstanbul 1999, s.146.

III. BÖLÜM

DİNİ VE MİTOLOJİK TASVİRLER

Kaya Resimlerine Dinî ve Mitolojik Motiflerin İşlenmesi

Dünya üzerinde en çok bilinen ayinle ilgili elleri gökyüzüne açarak dua etmek ya da en yaygın haliyle bilinen bir duanın başlangıcı olan "*gökteki babamız*"[222] ifadesidir. Eliade, P. W. Schmidt'in fikirlerine gönderme yaparak insanların en ilkel zamanların başından beri tek tanrıcı bir inancın içinde yer aldığını, bu düşüncenin ise kaynağını Gök Tanrı inancının ya da gökteki tanrı ya da tanrılar inancının en eski ilkel topluluklarda bile var olması ile açıklamıştır.[223] Bununla birlikte Gök Tanrı fikri sadece konargöçerler arasında değil, aynı zaman da Çin'in etrafındaki topluluklardan Rusya'nın güneyinde yer alan topluluklara kadar, Kamçatka'da yer alan topluluklardan Marmara Denizi'nin çevresine kadar bütün bir Avrasya'nın dini düşüncesinde yer almaktadır.[224] İlk tek tanrı fikrini konumuzun dışında bırakırsak, insanların en eski zamanlardan bu yana her zaman yaratılışı ve bereketi göksel bir varlığın kudretin de görmüş olmaları tanrı düşüncesinin aslında ilk

222 Matta, 6: 7-13

223 Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş,* İstanbul 2018, s.61.

224 Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Muhammed'den Reform Çağına* III, İstanbul 2003, s.13.

oluşmaya başladığı devirlerde gök düşüncesinin ulaşılmaz ve algıda yer alan ihtişamından kaynaklanmış olabileceğini söylemek mümkün.

İlkel insanın "Gökyüzünü izleme" tecrübesinin, modern insanın anlayamayacağı bir biçimde, onun günlük yaşamında sürekli olarak mucizelerle karşılaşmaya açık olması sebebi ile oldukça önemlidir.[225] Bugün dahi yüksek rakımlı bölgelerde gökyüzünün açık olduğu zamanlar da gökyüzüne baktığımızda muazzam ihtişamı ile birçok yıldız ve hatta kuyruklu yıldızlar görmek, uzay bulutu adı verilen renk cümbüşlerini çıplak gözle görebilmek ve bunu deneyim edebilmek mümkün. İlkel insanın algısında bu ahenk yerde dokunduğu, tadına baktığı ve tecrübe ettiği her şeyden daha ihtişamlıydı. Çünkü dokunamıyor ve algılayamıyordu. İlkel insanların bazıları bu tek tanrı inancından saparken bazıları ise doğada yer alan ve onların algıladıkları kozmos ve dünya gerçeği etrafında farklı inanç yapıları geliştirdi. Lakin çağdaşı olan animist, paganist ve çok tanrılı toplumlara rağmen bu eski tek tanrıcı sistemi devam ettiren ve bunu sistemleştiren belki de zaman içinde semavi dinlerde ki gibi tanrının bir lütfu olarak elçiye sahip olan bir topluluk vardı. Onlar gökle ilişkili bir tek tanrıcı inanca sahipti.[226]

Türkler tarihsel süreç içerisinde farklı dinlere inanmışlar, bir bütün olarak ise Türk kültür dairesi içerisinde tek bir dinin mensubu olmamışlardır. Türkler, konargöçer sistem içinde boylar halinde yaşarken bazen birçok boy aynı dine mensup iken bazı boylar da bunun dışında kalarak farklı dinlere inanmışlardır. Türklerin aşırı bir taassup içerisinde olmayışını hem aynı kültür dairesi içinde farklı dinlerin yer alması hem de birden fazla dinî yapının içerisinde yer almış olmaları ile açıklamak mümkündür. Bu durumu açıklığa kavuşturmak için şunları söyleyebiliriz; Türkler yaşadıkları coğrafyanın şartları gereğince yaşam tarzlarına uygun olan, akıl ve düşünce dünyalarınca onaylanan, sosyal ve siyasî hedefleri doğrultusunda daha üstün bir kültür ve medeniyete

225 Eliade, *a.g.e.*, s.62.
226 Eliade, *a.g.e.*, s.62.

ait olduğu düşüncesi ile yine daha üstün bir medeniyete ve kudrete sahip olmak için farklı dinî yapıların içine girmişlerdir. Netice itibari ile yeni bir dinin ya da medeniyet algısının kabul edilmesi beraberinde günlük yaşam, düşünce ve hayat pratiklerinde büyük değişiklikler meydana getirir.[227]

Farklı dinî yapılar içerisinde Türklerin milli dini olan Gök Tanrı dini onların bütün bir yaşam tarzları ile düşünce yapılarının oluşmasını sağlamış ve Türkler gerek geçmişte gerekse günümüzde zihin dünyalarında Gök Tanrı inancının yansımalarını devam ettirmişlerdir. Muhtemelen bu durum toplumsal bilinç altyapısının işlevselliği içinde yer alan, Gök Tanrı dinine verilen özel alaka ve önemin sebebi ile açıklanabilir. Türklerin inanç yapılarını ve bu inanç içerisinde yer alan unsurları incelerken en başta incelenmesi gereken husus Gök Tanrı dinidir. Türklerin birçok farklı dine farklı zamanlarda inanmalarına rağmen en yaygın olarak inandıkları ve sahiplendikleri hatta bugün dahi farkında olmadan yer yer kültürün içinde yaşattıkları din olan Gök Tanrı dinidir.

Günümüzde bazı araştırmacıların yaptıkları çalışmalar gösteriyor ki; Gök Tanrı dini çoğu kez Şamanizm ile karıştırılıp basit bir hataya düşülüyor. Bu hatanın sebebi Türklerin dinî yapıları ve tarihi incelenirken yabancı ve komşu toplulukların kaynaklarının incelenmesi ve bu inceleme üzerinden bir teze varılmasıdır. Oysa yapılması gereken Türklerin dinî tarihini incelerken onların geride bıraktıkları eserlerin ve materyallerin incelenmesi sonucunda bir değerlendirmeye varılmasıdır. Bu karmaşanın bir diğer sebebi ise Gök Tanrı inancı içerisinde Şamanizm'in bir uygulama alanı olarak yer almasıdır. Bunun dışında bilinen verilere bakıldığında Gök Tanrı'nın bir tapınağına ya da heykeline rastlanmamıştır.[228] Bunun sebebi muhtemelen Gök Tanrı'nın

227 Bekir Biçer, "Türklerin Müslüman Olması Meselesine Yeni Bir Bakış Denemesi", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2018, s.100.

228 Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Muhammed'den Reform Çağına III*, s.14.

göğü kapsadığı ve tüm dünyanın hatta evrenin Gök Tanrı'nın evi olduğu ve her şeyi kapsadığı inancıdır. Bu inancın Gök Tanrı'ya inanan konargöçer arasında yer aldığını Cengiz Han'ın İmam Buharî ile yaptığı bir tartışmadan çıkarabiliyoruz. Buna göre Cengiz Han, İmam Buharî'ye şöyle demiştir; "*Tüm evren tanrının evidir, ona ulaşmak için özel bir yer belirlemenin ne faydası var*?"[229]

Gök Tanrı bir din ve Tanrının adıdır. Şamanizm yani kamlık ise falcılık, büyücülük, hekimlik, ozanlık ve bilgelik gibi özellikleri içinde barından bir olgunun ya da kültürün ismidir. Türkler ve Moğollar, Şaman kelimesini kullanmamış buna kamlık demişlerdir.[230] Bu durum günümüzde Anadolu'da çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Şaman ya da kam ile benzer görevleri üstlenen, Alevi dedeleri, Bektaşi babaları ve erenleri, hocaya gitme durumu ile üfürükçülük geleneğinde ve koca karı ilacı denilen halk hekimliği, âşıklar ve falcılar devam ettirmiştir.[231]

Gök Tanrı dini içerisinde Türkler, yerin ve göğün yaratıcısı olarak tek tanrı olan Gök Tanrıyı kabul etmişlerdir. Bugün kullandığımız tanrı kelimesinin kökü de göğü karşılayan "*Tengri*" ya da "*Tenri*" kelimesinin bir yansımasıdır.[232] Türkistan'nın kuzey bölgelerinde yaşayan bazı topluluklar arasında yapılan araştırmalara göre gök kavramı tamamen Gök Tanrı'yı ifade etmek amacıyla kullanılır ve bazı şaman topluluklar arasında da Gök Tanrı göğün en üst katında yer alır ve yazıtlarda da yer aldığı gibi "*Tenri teg Tengri*"dir. Yani tanrı sadece kendine benzemekle birlikte yaratılmışların hiçbirine benzememektedir.[233] Bununla birlikte Gök Tanrı, Altay Türkleri arasında "Ülgen-Ülgön" ve "*Bay Ülgen*",

229 Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler...*, s.14.

230 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara 2000, s.74; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.301; W. Radlof, *Sibirya'dan (Seçmeler)*, İstanbul 1976, s.233.

231 Türker Eroğlu, Hatice Çiğdem Kılıç, "Türk İnançları ve İnanışlar", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S:49, 2010, s.762.

232 Necip Asım, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2018, s.101.

233 Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.313.

Soyotlar arasında "*Kayrakan*", Yakutlar arasında ise Budist etkiler ile "Ürüng *Ayı Toyon*" isimleri ile de anılır.[234]

Orhun Yazıtların da Bilge Kağan kitabesinde Gök Tanrı direk "*Türk Tanrısı*" adı ile anılır.[235] Türkler Gök Tanrı'ya ve gökle ilişkili her olaya ve varlığa oldukça bağlıydılar. Göğün mavi olması da mavi renginin gökle ya da kök ile ilişkilendirilmesidir. Altay Türklerinin inançlarında yer alan Ülgen yolu adlı kozmolojik yol düşüncesi Altay dağlarında yer aldığı düşünülen mavi bir yol olarak karşımız çıkar.[236]

Resim 68: Ürüng Ayı Toyon'un tahtadan yapılmış iki başlı kartal tasviri.

Kaynak: Fuzuli Bayat, *Ana Hatları ile Türk Şamanlığı*, İstanbul 2015, s.101.

Kaynaklar bizlere Türklerin inançları hakkında aslında çok detaylı bilgiler vermiyor olsa da komşu ve yabancı topluluklardan edinilen bilgiler onların dinî yaşayışları hakkında az da olsa bir takım bilgiler vermektedir. Bu kaynakların şüphesiz en değerli olanları arasında verdiği bir detayla İbn Fadlan Seyahatnamesi yer alır. İbn Fadlan Seyahatnamesinde; "*Türkler arasından biri zulme uğrar veya başına kötü bir şey gelirse başını göğe doğru kaldırarak, 'Bir Tanrı' demiştir.*"[237] İfadeleri ile Türklerin Gök Tanrı'yı hem tek tanrı olarak kabul ettiğini hem de

234 Sadettin Buluç, "Şamanizm", İslam Ansiklopedisi, C: 11, İstanbul 1970, s.331-332; Harun Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, İstanbul 2012, s.24; Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara 2017, s.29.

235 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2016, s.10

236 Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul 2001 s.120

237 İbn Fadlan *Seyahatnamesi*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2012, s.29.

ona her zora düştüklerinde ve sıkıştıklarında yakaracakları bir tanrı olarak algıladıklarını gösterir. Gök inancı farklı etnik gruplarda sadece sunma ve tazim şartı ile dua kabul eden bir tanrı iken bu durum Türklerde zaman ve mekân mefhumunun ortadan kalkması ile Gök Tanrı'nın yeryüzü ve gökyüzünde her yerde ve her zaman yarattığı insanların çağrılarına ve dualarına kulak veren bir tanrı konumunda olduğunu göstermektedir.

7. yüzyıl'da yaşayan Bizanslı tarihçi Simokrattes Gök Türklerin tek bir yaratıcı ve varlık olarak Gök Tanrıyı kabul ettiğini aktarır.[238] Theophylaktos ise; "*Türkler yerlerin ve göklerin hakiki sahibi tek bir Tanrıya inanıyor, ona tapıyor ve onun için kurban kesiyorlar*" ifadesi ile Türklerin Gök Tanrı inancının tek tanrılı bir inanç olduğunu aktarmıştır.[239] Yine benzer olmasa bile Gök Tanrı dininin bir ritüeli olarak kurban kesme hakkında bilgileri Çin kaynaklarından almaktayız.

Çin kaynakları Türkler hakkında; "*Tu-kue'ler beşinci ayda, koyunlarını ve atlarını keserek gökyüzüne kurban ederlerdi. Adetleri ve gelenekleri aşağı yukarı Hiung-nu'lar ile aynıydı*"[240] bilgilerini verirken aynı zamanda benzer bir uygulamanın Hunlar arasında da olduğunu muhtemelen dini bakımdan da Hunlar ile Kök Türklerin aynı kültür ve dinî yapı içinde yer aldıklarından bahsetmektedir. Hatta meşhur Hun kağanı Mo-tun, MÖ176 senesinde Çin ülkesine gönderdiği bir mektupta tahta çıkışının ve savaşlardaki başarılarının sebebinin Gök Tanrının inayeti olduğunu belirtmiştir.[241]

Çin kaynakları yine Hunların Gök Tanrı dininin içerisinde yer alan ritüeller hakkında şu ifadeleri aktarır; "*Yılın ilk ayında tüm beyler Ch'an-yü'nün otağında k*üçük bir toplantı düzenleyip dinî törenler

238 İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*, s.119.

239 Hikmet Tanyu, İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara 1980, s.14.

240 Lıu Mau Tsaı, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, İstanbul 2011, s.64.

241 Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, İstanbul 2018, s.68.

yapardı. Beşinci ayda, *Lung-ch'eng*[242]*'de yer alan büyük toplantıda, atalarına, göğe, yere ve tanrıya kurban sunarlardı."*[243] Bu ifadeler gösteriyor ki Gök Tanrı inancı hem sistemli hem de tek tanrıcı bir inanç yapısına sahip belirli ibadet ritüelleri olan bir inanç yapısıdır. Bu dinî yapının içinde adına Şamanizm yani kamlık dediğimiz yarı dinî yarı kültürel bir yapıda vardır lakin Şamanizm kendi başına bir din değildir. Bu yapı Türkler arasında Gök Tanrı dininin bir uygulama ya da kültürel bir faaliyeti olarak karşımıza çıkar.

Şamanizm ya da Kamlık olarak bildiğimiz Şaman inancı bir din olmak yerine kendine has özellikleri ile ön plana çıkan bir inanç sistemidir. Şamanizm ya da -izm ekinin kullanılmadan akla gelen hali ile şaman kelimesi Tunguz dilinde "kâhin, sihirbaz" gibi anlamlar ile ifade edilir, bazı batılı etnolog ve antropologlara göre ise "rahip, büyücü, hekim veya ruh avcısı" şeklinde ifade edilir.[244] Mihaly Hoppal'a göre ise durum çok daha farklıdır Şaman kelimesinin anlamı için Hoppal, Şaman kelimesinde yer alan "şa" sesinin "bilmek", "*man*" ifadesinin ise kişilik eki olabileceği düşüncesi ile Şaman kelimesine "*bilen*" manasını yüklemiştir.[245] Ayrıca Yakutlar, Şaman ya da Kam kelimesine karşılık olarak "*ojun*", Moğollar "*bügö*" ya da "*udagan*", Altay Türkleri "*kamgam*", Sahalar "*oyun*", Kazaklar ve Kırgızlar ise "*baksı*" demişlerdir.[246]

Yukarıda yapılan tanımlamalar ve ifadeler Türk kültürünün içerisinde olmayan bilim adamlarınca sahada farklı Şaman topluluklarının gözlemlenmesi sonucu elde edilen verilere dayanılarak yapılmıştır. Batılılar her ne kadar Şaman kelimesini büyücü ve sihirbaz olarak karşılasalar bile Türkler arasında Şamanların kam olarak anıldığını

242 Ulan-Batur'un kuzeyinde ya da güneyinde olduğu düşünülen bir yer.

243 *Han Hanedanı Tarihi Hsiung-nu (Hun Monografisi),* s.8.

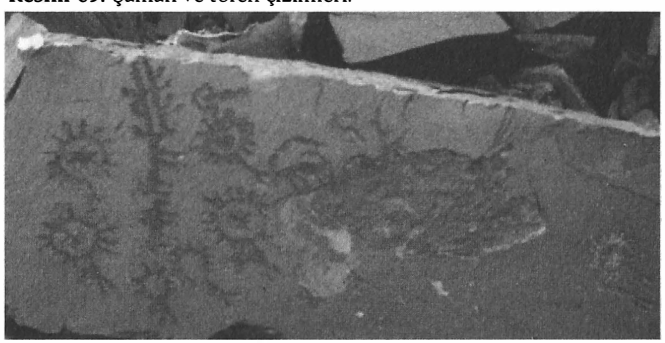
244 Harun Güngör, "Şamanizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul 2010, s.325.

245 Mihaly Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, Çev. Bülent Bayram, H. Şevket Çağatay Çapraz, İstanbul 2018, s.21.

246 Eliade, Şamanizm, Ankara 1999, s.22.

ve hekimlik, ozanlık ve bilgelik özellikleri ile ön plana çıktıklarını bilmekteyiz. Lakin kamların bazı ayinleri ve törenleri yönettiklerini de düşünülmektedir. Bu bilgimizin kaynakları ise kaya resimleridir. Kaya resimlerinin Şamanizm ile ilişkisine girmeden önce Şamanizm'den bahsetmekte fayda var.

Resim 69: Şaman ve tören çizimleri.

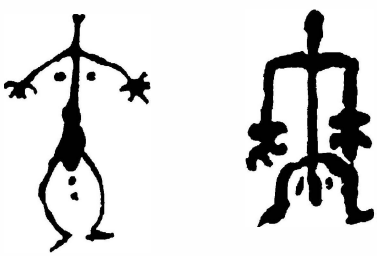
Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.182.

Yukarıda ki resimde bir tören esnasında güneş başlı adam olarak motif edilmiş şaman ve törende yer alan diğer kozmik motifler. Burada yer alan kozmik motifler muhtemelen şamanın irtibat halinde olduğu ruhları tasvir etmektedir. Ayrıca kişilerin arasında bir de at göze çarpmaktadır. Türklerin törenler esnasında at koşturduğu bilinmektedir. Muhtemelen at bununla bağlantılıdır. Atın hemen arkasında ise bir kurt motifi göze çarpmakta bu ise şamanın yardımcı hayvanı olmakla birlikte kozmik ve mitolojik anlamlar içerebilir. Bunun yanında kurdun öldürülmesi ya da hayvanların kurtlardan korunması için bir tören de yapılıyor olabilir.

Şamanizm'in bir din olmadığı, onun bir inanç ve kültürel unsur olduğundan bahsettik. Bilgeliği, hekimliği ve ozanlığı ile ön plana çıkan şaman/kam hem Gök Tanrı'nın bir sözcüsü hem de ona insanların yakarmasına yardımcı olan bir aracı da olabilir. Bunun yanında bilgeliği

ve ozanlığı ile siyasî bir kimlik de taşıyabilir.[247] Aslında Şamanizm'in, doğada yer alan her canlının insanın da dâhil olmak üzere, birbirleri ile karşılıklı olarak bağımlı bir ilişki içinde yaşadığı, bununla birlikte kozmosun ve doğaüstü evrenin şamanlar tarafından ve onlar aracılığı ile ziyaret edilebilecek kadar yakın olduğu düşüncesi Animizm ile aynı olduğunu hatta Animizm olduğunu düşündürür.[248]

Resim 70-71: Kaya resimlerinde yer alan şaman motiflerinin dişil ve eril birer motif olarak yansıması. Bu tip çizimler çok geç dönemlere ait olmakla birlikte kuzey Sibirya ve Doğu Avrupa'nın iç kesimlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Kaynak: Mihaly Hoppal, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, Budapest 2013.

Resim 72: Şaman çizimleri.

Kaynak: Andrzej Rozwadowski and Kenneth Lymer, "Rock Art in Central Asia: History, Recent Developments and New Directions", *Rock Art Studies News of the World IV*, St. Barnsley 2016, s.15.

247 Nevill Drury, Şamanizm, İstanbul 1996, s.35.

248 Hoppal, Avrasya'da Şamanlar, s.21.

Yukarıda ki kaya resim örneğinde birden fazla şaman ve yanyana dizilmiş bir grup insan görülmektedir. Muhtemelen bir tören sırasında tasvir edilen şaman ve hayvanlar yer almaktadır. Andrzej Rozwadowski bu kaya resminin Arhangay'da bulunması sebebi ile Çin kaynaklarında bahsi geçen yıllık hayvan ve insan sayımının burada şamanlarla birlikte tasvir edilmiş olabileceğini düşündüğünü aktarmaktadır.[249] Ayrıca okla gösterilen alanda yer alan motiflerde el ele tutuşmuş bir sıra insanın bir tören, kutlama ya da bir amaç için sıralandığını görmekteyiz. Bu çizimin aynısına Gobustan'da da rastlamaktayız.

Resim 73: Ukrayna'nın Kashary bölgesinde bulunan kaya resim motifleri.

Kaynak: Olga Gumirova arşivi.

249 Andrzej Rozwadowski and Kenneth Lymer, "Rock Art in Central Asia: History, Recent Developments and New Directions", *Rock Art Studies News of the World IV*, St. Barnsley 2016, s.15.

Yukarıda ki resimde bir şamanın ellerini Gök Tanrı'ya ya da göğe açarak dua ettiği ya da yakardığı görülmektedir. Aynı bölgede kaya resimlerinin birkaç metre ötesinde ise bir mezar kalıntısı keşfedildi lakin bu mezar kalıntısında insan kemiklerine rastlanmadı. Mezarda bulunan kemikler iki adet atın kemikleriydi. Bu spesifik bir durumdur. Genellikle şamanlar törenler ile tasvir edilir. Ama bu Türklerin topyekün bir şaman inancı içinde yer aldıklarını da göstermez. Tarihi kayıtlara ve eldeki verilere bakıldığında Türkler arasında Şaman inancının tam olarak topyekûn bir inanç şeklinde var olduğunu söylemek pek doğru olmaz.

Kam kelimesine çeşitli kaynaklara göre 5. yüzyıl'dan itibaren karşılaşılmaktadır.[250] Günümüz dünyasında bilim çevreleri tarafından kültürler, Türkler ya da Avrasya üzerine yapılan araştırmaların büyük bir kısmının Şamanlığa bağlanıyor olmasının sebebi 19. yüzyıl'da Türkistan ve Avrasya'da çalışmalar yürüten Radloff, Verbitsky ve Anohin gibi Rus bilim adamlarının yanlış yerlerde yanlış bulgulara vararak eski Türk dininin Şamanizm olduğunu düşünmesidir.[251]

Gök Tanrı dini ve Şamanizm iki farklı kavram bir kenara dursun, ülkemizde eski Türk dininin incelenmesi hususunda yapılan çalışmalar maalesef yetersiz ve sığ kalmaktadır. Güncel çalışmaların bir kısmı Avrasya bölgesinin eski ve farklı topluluklarının adetleri ile eski Türk kültürünü bir tutarken, bir kısmı pagan inancın içerisinde yer alan daha farklı Avrasya topluluklarının "tanrılar panteonu" karmaşasını Türk kültürünün içerisine yerleştirmektedir. Lakin burada şu bilinmektedir ki Türkler arasında bir "pagan panteonu" türünde inancın varlığına dair arkeolojik ya da yazılı yazılı bir kanıt bulunmamaktadır.

Kaya resimlerinde de bu tip bir bulgu bulunmamaktadır. Bulunan ve elde edilen verilerle destan, masal hikâye ve halk efsanelerinde yer alan Umay, Ülgen, vs. gibi iyelerden bir panteon oluşturmanın Türk tarihi ve kültürü çalışmalarına fayda sağlamak bir yana büyük bir

250 Saadettin Gömeç, Şamanizm ve Eski Türk Dini, Ankara 2016, s.11.

251 Gömeç, Şamanizm ve Eski Türk Dini, s.12.

karmaşa getireceği bilinmelidir. Bu karmaşanın ortaya çıkmış olma sebebi Altaylarda Maniheizm ve Budizm gibi farklı dinler ile karışarak destanların arasına doğa da yer alan yer-sub ruhlarının yani iyelerin birer tanrıymış gibi girmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Resim 74: Altaylarda yer alan Kudırge kurganında tespit edilen Umay çizimleri.

Kaynak: İ.R. Kyzlasov, "İzobrajeniye Tengri i Umay na Sülekskoy pisanniye", *Et-nografiçeskoye Obozreniye*, 4:1998, s.44.

Kudırge kurganı, Çulışman nehrinin yakınlarında yer almaktadır. Kurganların ön kısmında verimli arazilere sahip bir ova bulunmaktadır.[252] Tahminen Hunların zamanından bu yana Çulışman nehrinden açılan kanallar ile buradaki ovada yer alan araziler sulanmaktadır. Bu kurganda yer alan buluntular; ipek atlaslar, küpeler, boncuklar, inci mücevherler ve bunlarla süslenmiş plakalar, kayış ve toka, demir ok uçları, tirkeş ve okluk, klasik Türk kılıcı, at koşum takımları, üzengi ve eğerler. Fakat burada yer alan en önemli buluntu şüphesiz kayalara işlenmiş olan dinsel sahnelerin yer aldığı kaya resimleridir.[253]

Yukarı da bahsettiğimiz karışık fikirler içerisinde eski Türk dininin

252 Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, İstanbul 2016, s.216.

253 Bahaeddin Ögel, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Ankara 2014, s.77.

Şamanizm olmadığı açıktır. Peki, ama Şamanizm nedir? Şamanizm yukarıda da söylediğimiz gibi bir din değil. Manevî bir kültürdür. Tıpkı Anadolu tasavvufî anlayışı gibi. Şamanizm'in izlerine ya da benzer kültürlerine dünyanın neresine giderseniz gidin rastlarsınız. Hatta neredeyse insanoğlunun kendisi kadar eskidir Şamanizm. Devasa bir coğrafyada varlık göstermiş olan Şamanizm Avrasya kültür tarihinin, hatta Türk kültür tarihinin en önemli noktalarını oluşturan insanlık tarihinin en eski felsefî inanç ve kültür yapıları arasında bulmaktadır. Şamanizm, dünyanın farklı yerlerinde, farklı zamanlarda kendini göstermeye başlamış, varlığını devam ettirmiş ve belirli bölgelerde bir kültür haline gelerek bugün dahi araştırılmaya değer düzeyde kalıcılığını korumuştur.

Toplumların kültürlerinin içinde kalıcı olmasının sebebi aslında, semavi dinler ile birlikte toplumlar her ne kadar farklı dinlere geçiş yapsalar bile yeni dinlerinin içerisinde binlerce yıl sonra bile Şamanizm'in izlerinin var olduğunu görüyor olmasındandır. Bu benzerlik Şamanizm'in de diğer inanç sistemleri ve kültürler gibi hatta tüm dinlerde olduğu gibi bir dikotomi[254] felsefesi üzerine kurulmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Şamanizm'de bu dikotomi karşımıza ışık âlemi ile aşağı dünya olarak karşımıza çıkar. Işık âlemi Gök'ün karşılığıdır. Yani yer-sub inancı burada kendini göstermektedir. Eski zamanlarda Türkler evrenin üst üste birkaç katmandan oluştuğunu düşünmekteydi. Buna göre her kat kendine has özellikler ve ruhlar barındırır.

Altay Türklerine göre gök, başlı başına 17, Teleütlerde 16, Tuvalarda 33 veya 9, Yakutlarda ise 7 kattan oluşmaktaydı. Yakutların 7 katlı gökleri 7 ruh tarafından yönetilmekte ve gök gürültüsü, şimşekler,

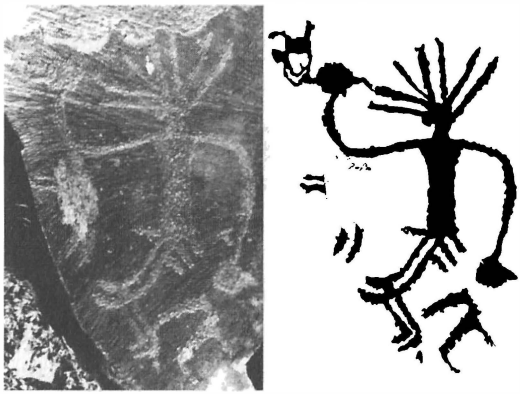
254 Dikotomi ikiciliği ifade eder. Bazen bütün bir parçanın bölünmesi ve iki parçaya ayrılması anlamlarında da kullanılır. Burada ki ikicilik tanrı/şeytan, iyi/kötü, güzel/ve çirkinlik gibi bir ikiciliktir. Yani evrenin ve tüm varlıkların bir ikicilik üzerine var olmasına dayanır.

aydınlık ve savaş ve kader belirleme gibi görevlerle uğraşmaktalar.[255] Mitolojik algılarında evren dikey yüzeyi (gök), orta yüzeyi (yer) ve aşağı (yeraltı) yüzeyi olan bir olguydu. Yakut Türkleri, yukarı dünyaya "üüheegi *daydı*", yeryüzüne "*orto daydı*" ve aşağı dünyaya ise "*allara adaydı*" adını vermişlerdir. Kırgız Türkleri ise aşağı dünyaya "*adam kayra* çıkısız *or*" (insanın geri dönemeyeceği karanlık dünya) adını verir. [256] Şamanizm'in yaratım kozmogonisine göre ise Tengri Kayra Han (bazen Bay-Ülgen olarak anılır) yalnızken yaratma ilhamını dişil bir ruh olan "ak ene" tarafından alır. Bunun üzerine Kayra Han kişiyi ve onu aracı olarak kullanarak yeryüzünü yaratır, kişinin Tengri ile kendisi eşit saymak istemesi ve kendine de dünya da bir yer almak istemesi üzerine Tengri Kayra Han kişiye kızarak ona Erlik adını verir ve ışık dünyasından kovarak kişiyi aşağı dünyaya yani yeraltı dünyasına gönderir. Ardından yerden dokuz dallı bir ağaç büyür ve her dalından bir insan ırkı türer.[257]

Şamanizm, şaman etrafında gelişen ve kaya resimlerinde de kozmoloji ve mitolojik metinlerle alakalı pek bir veri olmadığı için mitolojik metinlerin yerine burada şamanın daha ön planda anlatılması gerekiyor. Şamanın bir şifacı, ozan, âşık ve bilge olduğunu anlatmıştık. Bu sebeple Avrasya bozkırlarına hayat bir noktada şamanın etrafında şekillenir. Bu durumda şamanların nasıl seçildiği ya da bir kişinin nasıl şaman olduğu meselesine değinmemizde fayda var.

255 Fuzuli Bayat, *Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeleri*, İstanbul 2017, s.15-16.
256 Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi I*, İstanbul 2007, s.47.
257 Fuzuli Bayat, *Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeleri*, s.15-16.

Resim 75: Lymer tarafından batı Türkistan'da bulunan bu kaya resminde bir şaman motifinin varlığı göze çarpmaktadır.

Kaynak: Paul Bahn, Kenneth Lymer, *An Offprint From Rock Art Studies*, Oxbow, 2016, s.158.

Lymer yukarıda ki kaya resminde şamanın, şamanlığa geçişte önemli bir aşama olan ruhlarla savaşının resmedildiğini, bununla birlikte şamanın elinde tuttuğu kafası ve ayakları belirgin olan varlığın ise şamanın savaştığı ruhlar olduğunu belirtmektedir.[258] Bu tip çizimler kaya resimlerinde çok yer almasa bile bu çizimin Bronz Çağı'nda resmedilmiş olması önemlidir. İnsanlar arasından alelade biri şaman olamaz. İnancın içinde yer alan bilgilere göre şaman olacak kişinin bir takım alametleri ya da farklıları daha doğumu ile birlikte göstermesi gerekir.

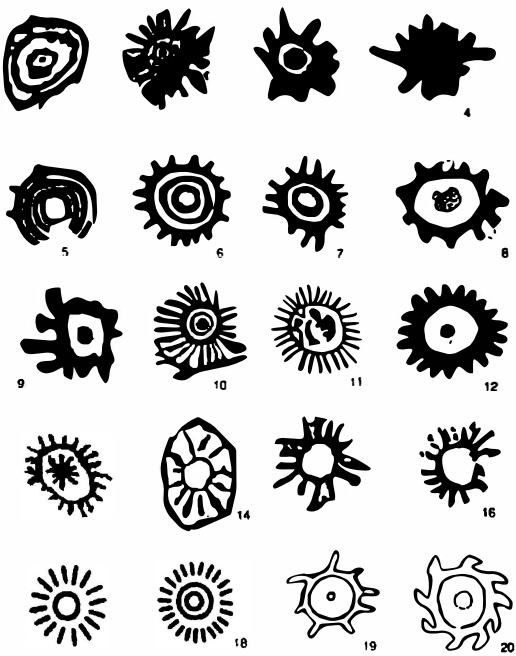
Çoğu araştırmacı kadın ya da erkek fark etmeksizin şamanlığın irsî olabileceğini yani genetik bir yolla miras olarak, ruhun seçilmiş olması ile kişi de zuhur ettiği noktasında fikir birliğine varmış durumdadır. Yani şamanlık irsî bir durumdur. Şamanlık için eğitim alınmaz, bir meslek gibi kişi buna hazırlanmaz.[259] Yine de şamanların şaman olduktan sonra ata ruhları tarafından eğitildiği, bir takım özel trans hallerinde ruhlardan gaybi ve zahiri bilgiler edindikleri söylenir. Bu

258 Bahn, Lymer, *a.g.e.*, s.159.

259 Harun Güngör, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler*, C:III, 2002, s.267.

ruhlar şamanları belirli doğa kaidelerine göre yetiştirir.[260] Ama dediğimiz gibi bu eğitimler kişi şaman olduktan sonra gerçekleşir.

Resim 76: Şamanın göksel yolculuğunun en belirgin simgelerinden olan güneş motifleri.

Kaynak: Mihaly Hoppal, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, Budapest 2013.

Kaya resimlerinde yer alan güneş motifleri genellikle beraberinde yer alan motifler ile yorumlanmalıdır. Bu bazen ay, bazen ise boğa olabilir. Boğayı ele alırsak eğer, güneş ve boğa motiflerinin bir arada yer alıyor olması şamanın boğa burcunda seyrediyor olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte Avrasya'da yer alan Türkler gibi konargöçer topluluklar, göç işlerini uzun yılların verdiği tecrübelerden

260 Radlof, *a.g.e.*, 234.

önce gökyüzünde yer alan yıldızları izleyerek gerçekleştirirlerdi.[261] Bu durum da şamanlar geçmişten bugüne kadar tecrübe ederek gökleri izleyerek öğrendikleri yıldız konumlarına göre göksel yolculuklarını yaparlardı. Güneş ve güneş başlı insan motiflerinin boğa ve akrep gibi hayvanlarla ilişkili olarak yorumlanması aynı zamanda güneşin boğa burcunda yer aldığı ilkbahar mevsiminin başlangıcını yani yeniden doğumu simgelemektedir.[262] Bu yeniden doğum şamanın kendisi içinde geçerlidir.

Göksel yolculuk esnasında şamanın transa geçmesi ile ruhunun parçalanması, bedenini orta dünyada bırakmış olması ve yolculuğunun tamamlanması ile yeniden doğuşun sağlanması gerekirdi.[263] Bu durum hala Anadolu'da "Hıdrellez" olarak kutlanır ve mevsim döngüsünün ikonografik yansıması olarak kabul edilir. Kaya resimlerinin çizimleri muhtemelen ayinler ve törenler sırasında yapılmaktaydı. Bunun için ise seçilen mekânın kutsal olması gerekirdi. Saymalıtaş gibi binlerce yıllık süreçte çok farklı devirlere ait kaya resimlerinin bulunduğu alanlar muhtemelen kutsal mekânlardı. Bu kutsallık fikri de muhtemelen Saymalıtaş gibi bir mekândan gökyüzünün ve yıldızların net göründüğü ve şamanın ruhlarla ola yolculuğunun daha kolay bir şekilde yapılabileceği bir mekân olarak seçilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Ailenizin şaman geçmişinin olması ile birlikte topluluktan sizi ayıran ve doğumunuzla da alakalı bir özelliğinizin olması gerekiyor. Buryatlar arasında bir şamanın altı parmağının olması ve aile geçmişlerinin şamanlıkla hemhal olmuş olması Buryat şamanın genç yaşta şamanlık konusuna daha meraklı ve inançlı olmasını sağladı. Aynı zaman da Selkuplar gibi farklı bozkır halklarında altı parmaklı olmak, ruhun başparmakta olması hasebi ile altıncı parmağın ise

261 Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, s.40.

262 Esther Jacobson Tepfer, "Rock Art Research in Mongolia", *Rock Art Studies V*, Oxbow 2009, s.172.

263 Tepfer, *a.g.m.*, s.172.

şaman ruhuna ait olduğu şeklinde yorumlanır.[264] Yine de gerek metinler de gerekse araştırmacıların sahada yaptıkları incelemeleri göz önüne aldığımızda şamanlık alametinin en büyük belirtisi genellikle hastalık şeklinde olmasıdır.

Resim 77: Güneş başlı insan motifi ile birlikte yer alan boğa motifi. Bu motif güneşin yani kozmolojik dizilimin boğa burcunda olduğunu gösterir.

Kaynak: http://world.lisagermany.com/tamgaly-petroglyphs-kazakhstan/dscf2878/

Şaman olacak kişiye şamanlığın gücü aniden gelir. Ruhlar tarafından, atalarının gücü ile şaman olması belirlenen kişinin vücudunu ve organlarını bir gevşeme hissi kaplar. Bu durum ilk etapta ağır bir titreme ile kendini gösterir. Çok güçlü ve sebepsiz esnemeler ve göğüs kafesinde baskı bunu takip eder. Gözlerin dönmesi, bağırma ihtiyacı, garip sesler bunu takip ederken aniden yerinden ayaklanması ve sağa sola dönmesi etrafta dolanması ve ter içinde yere yuvarlanması ile kramp ve uykuya dalış ile hastalık başlar.[265] Hastalığın sebebi olarak şamanların yer aldığı toplum, şaman olacak kişiyi buna ruhların sebep olduğunu düşünür. Kişi şaman olma konusunda kararsız kalırsa ya da şaman olmayı reddederse kişi yoğun baş ağrısı ile hastalığının ilerlemesi ile ruhlar tarafından şaman olmaya zorlanır. Kişinin hastalığı

264 Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, s.22.
265 Radlof, *a.g.e.*, 233.

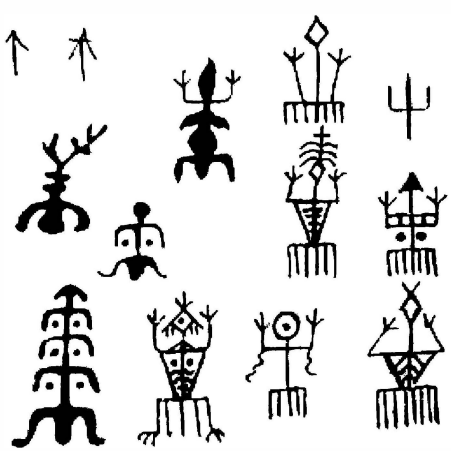
yenerek şaman olması ise kişinin yani artık şamanın ruhlardan daha güçlü olduğu ve ruhları yendiği, başka hasta ruhları iyileştirebileceği yani şifa verebileceği ve yendiği ruhları kontrol edip onlarla iletişim halinde olabileceği şeklinde yorumlanırdı.[266]

Resim 78: Avrasya bölgesinde yer alan çeşitli antropomorfik şaman çizimleri.

Kaynak: Mihaly Hoppal, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, Budapest 2013, s.65.

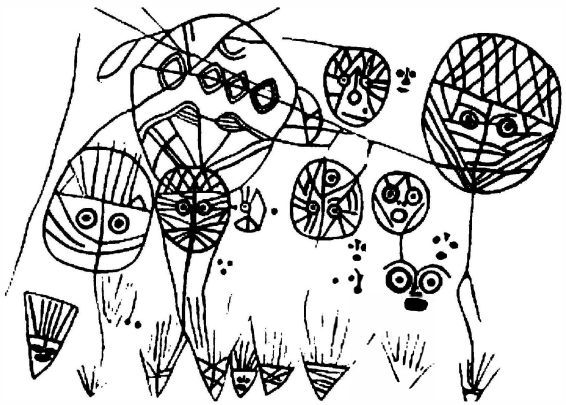
Resim 79: Avrasya bölgesinde yer alan çeşitli antropomorfik şaman çizimleri.

Kaynak: Mihaly Hoppal, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, Budapest 2013, s.66.

266 Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, s.23.

Resim 80: Avrasya bölgesinde yer alan çeşitli antropomorfik şaman çizimleri.

Kaynak: Mihaly Hoppal, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, Budapest 2013, s.67.

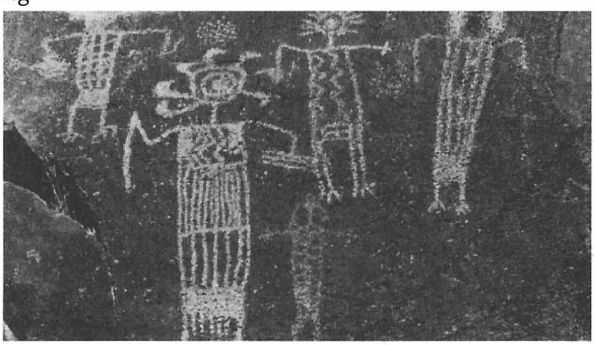
Geleneğe ve metinlere bakıldığında ise yani Şamanlığı/Kamlığı, Gök Tanrı dini çerçevesinde ele aldığımızda ise Şamanlığın insanlara Gök Tanrı tarafından ruhlar aracılığı verildiği inancı yer alır. Bu düşünceye göre Gök Tanrı insanlara ruhları elçi olarak gönderir ve onlarla ruhlar aracılığı ile iletişim kurar. Bunun yanında şaman göklere olan seyahatlerini de bu ruhların ona refakat etmesi ile gerçekleştirir.[267]

Aslında Şamanlık yani Kamlık genellikle ailelerin hoşuna giden durumlar değildir. Bozkır kültüründe her bir kişi son derece önemlidir. Bu durumda bir ailede bir çocuk Şamanlık belirtileri göstermesi durumunda ailesi bu durumun önüne geçmek için çaba sarf eder.[268] Bunun nedeni şamanın maddî kazancının az olması ya da hiç olmaması veya maddî bir beklenti olmaksızın ayin ve törenleri yönetmesi ve tertip etmesidir. Yani aileden birinin şaman olması demek bozkırlılar için bir ferdi kaybetmiş olmak demek.[269] Tabi aileden bir ferdin

267 Güngör, *a.g.m.*, s.326.
268 İnan, *a.g.e.*, s.75.
269 İnan, *a.g.e.*, s.76.

şaman olması farklı bozkırlı toplumlar arasında bir üstünlük ve lütuf olarak da düşünülmüştür. Ruhların şamanın ailesini koruyor olduğu düşüncesi de bozkırlılar arasında hâkimdir.

Resim 81: Tuva'da bulunan ayin ya da tören tasvirleri içeren kaya resim örneği.

Kaynak: https://thewayofthings.org/philosophy/hunting-human-way-shaman

Yukarıda ki resimde açıkça görülüyor ki her şamanın üzerindeki şaman kıyafeti ve şamanların ellerinde tuttukları nesneler farklı. Şamanların güneş başlarının da farklı olması farklı ruhlara hitap ediyor olmaları ile ilişkili olabilir. Kaya resimlerinde şaman motifleri genellikle ayinlerin, törenlerin ve hayvan motiflerinin yer aldığı sahneler de yer alır. Genellikle şamanların elbiselerinde yer alan rozetler ya da totemler ve kutsal eşyalar genellikle kuş şeklinde görülür. Bu durum şamanların "yardımcı hayvanları" şeklinde de yorumlanır.[270]

Altay şamanlarının başlarında yer alan motifler incelendiğinde genellikle baykuş ve kartal göze çarpar. Bunun dışında bazen coğrafyanın yapısına göre yardımcı hayvan olarak yılan, kertenkele ve leopar göze çarpar. Bu açıdan bakıldığında şamanın yardımcı hayvanlarının şekline bürünme ya da hayvana dönüşme gibi yetenekleri anlatılarda yerini alır.[271] Bu durum Türk-İslam tasavvuf inancında don giyme olarak karşımıza çıkar. Türk-İslam tasavvufunda yani menkıbelerde,

270 Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, s.26.

271 Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, s.27.

masal ve efsanelerde don giyme olarak bilinen durum aslında şekil ya da kılık değiştirmektir. Bu durum iç yerde tespit edilmiştir. Bunlar; Vilayetname-i Hacım Sultan, Vilayetname-i Abdal Musa ve Vilayetname-i Sultan Şucauddin'dir.[272]

Dolayısıyla Avrasya bölgesi içerisinde görülen şaman inancının en yaygın özelliği şamanların hayvan motifleri ile özdeşleşmiş olmasıdır.[273] Bu durumun sebebi insanın ya da şamanın gücünün muhtemelen hayvandan daha aşağı görülmüş olmasıdır.[274] Her ne kadar insan doğa içinde çoğu hayvanı kontrol edebilse bile bozkır içerisinde hala kontrol altına alamadığı hayvanlar vardır ve bu hayvanlar şamanların ve bozkırlıların güç simgesi haline getirdiği hayvanlar olmuşlardır. Don giyme ya da şekil değiştirme şamanların elbiseleri ile alakalı bir durumdur. Elbiseleri üzerinde yer alan totemler ve kemikler onların güçlerini ve yardımcı ruhları bizlere gösterir. Bu durumda şamanların elbiselerinden de bahsetmek gerekir.

Resim 82: Şaman'ın gökyüzü atları ile göğe çıkışının tasviri, Saymalıtaş kaya resim alanı, Kırgızistan.

Kaynak: Server Somuncuoğlu, *Saymalıtaş* Gökyüzü Atları, İstanbul 2011, s.4.

272 Konu hakkında detaylı bilgi için bakınız; Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul 2000.

273 Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, s.27.

274 Güngör, *a.g.m.*, s.267.

Şamanların giydikleri elbiseleri kendilerine hastır. Şamanların maskeleri, davulları, külahları ve cübbeleri kendilerine özeldir.[275] Kullandıkları her eşyanın ruhlar âleminde simgesel bir anlamı mevcuttur. Bu eşyaların bazıları ruhların, toplumun ve diğer şamanların, eşyayı kullanan şamanın konumu ve derecesini anlaması açısından önemli sembolik değerler taşır. Aynı zamanda şamanların eşyaları onların mitolojik ve kozmolojik anlamda ya da metafizik dünya da üstlendikleri rolleri ve imajları gösterir.[276] Bu anlam da şamanların kültürü, mitolojisi, gizemli dünyaları yani kozmolojik imajları giysilerinde yer almıştır. Yani şamanların giysileri onların kozmos içerisinde ki kozmik kader yansımasıdır.[277]

Resim 83: Şaman'ın kozmolojik anlamda yardımcı hayvanı ile göğe yükselmesini göklere çıkışını tasvir eden kaya resmi.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.318.

275 Güngör, *a.g.m.*, s.267.

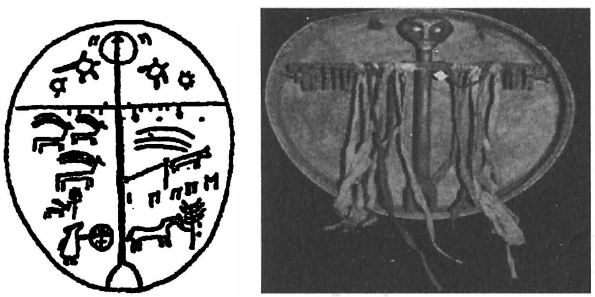
276 Güngör, *a.g.m.*, s.268.

277 Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, İstanbul 2015, s.174.

Yukarıda ki resimde şaman bir kurt ile tasvir edilmiş. Kurt muhtemelen köpek takımyıldızının bir yansıması olarak kozmolojik düşüncenin içerisinde vardı. Kaya resimlerine ise şamanların aracılığı yerleşti.[278] Bu gibi resimler muhtemelen don giyme ile açıklanmalıdır. Bu konudan zaten bahsettik lakin don giyme gibi kozmolojinin her alanın da şamanların yardımına her zaman davullar koşmuştur. Kozmik kader yansımasının görüldüğü diğer önemli şaman eşyası onların davullarıdır. Hatta şamanların en önemli eşyası davuldur demek mümkündür. Çünkü şamanların mitolojik dünyaları, evren ve doğa algıları, iletişim kurdukları ruhların türleri ve konargöçer yaşam tarzının tezahürü davullarında belirir. Bu sebeple davulun çerçevesi yaşamın varlığı adına önemli bir role sahip olan özel bir ağaç kullanılır.[279]

Bahsi geçen ağaç kozmik bir ağaç olmakla birlikte şaman inancı içerisinde yukarıda bahsini ettiğimiz orta dünyanın sembolik ifadesidir. Bu sebeple davulların şekillerinden onun sahibi olan şamanların hangi etnik gruba ait olduğunu anlamak mümkündür.[280] Bunun sebebi şamanlığın çok eski köklerinin olması ve sadece şaman inancı açısından değil toplumun kültürü ve dini açıdan da önemli bir motif olmasıdır.

Resim 84: Şaman davulunda yer alan motifler.

Kaynak: Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, İstanbul 2006, s. 197.

Şamanlar bazı aşamaların ve tecrübelerin ardından davullarına

278 Ergun Candan, *Türklerin Kültür Kökenleri*, İstanbul 2017, s.165.

279 Yusuf Ziya Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm*, İstanbul 2014, s.76

280 Yörükan, *a.g.e.*, s.76.

bir takım motifler aktarırlar. Bu motifler çeşitli anlamlar içerebilir. Motiflerin her biri şamanın bilinçaltının ve iç dünyasının yansımasıdır.[281] Bu motifler; ağaç, yıldız, kaz, kurbağa, kurt, geyik ve evrenin bir yansıması olarak yukarı aşağı ve orta dünyanın bir yansıması olarak karşımıza çıkar. Burada hayvanların ve kozmolojik motiflerin yer alması şamanın doğa ruhlarına ve kozmolojiye olan bağlılığını gösterir.[282]

Şaman bütün yaşamı boyunca belirli sayıda davul kullanılabilir. Altay şamanlarına göre, üç, beş ve dokuz adet davul kullanılabilir. Bunun sebebi olarak ise şamanların ruhlardan aldıkları emirlerin bu doğrultuda olduğu inancıdır.[283] Muhtemelen şamanın son davulunu kullanması ve son davulunun kullanım süresinin dolması şamanın yaşamının da son bulması ile bağlantılıdır. Şaman'ın ölmesi ile davulun derisi yarılır. Bu durumun sebebi doğa ruhlarının, ata ruhlarının ve yardımcı hayvan ruhlarının serbest bırakılmasıdır ve bu tören genellikle davulun yerleşim alanının dışarısına çıkarılarak yapılır.[284] Davulun kullanım amaçları ayinler, törenler ve göğe yükselme aracı olmasıdır. Şaman ayin ve tören sırasında inancın içinde yer alan göğün katları arasında yükselirken yardımcı ruhların ve davulun yardımı ile göğe yükselir.

Resim 85: Davullu şaman çizimleri.

Kaynak: Mihaly Hoppal, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, Budapest 2013, s.64.

281 Bayat, *a.g.e.*, s.175.
282 Yörükan, *a.g.e.*, s.77.
283 Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, s.228.
284 Hoppal, *Avrasya'da Şamanlar*, s.229.

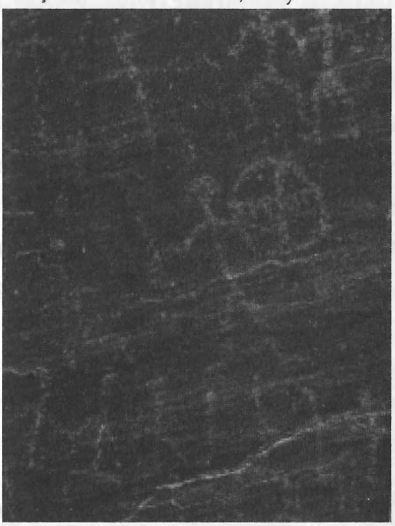
Resim 86: Altay Türk şaman davullarında yukarı dünya üzerine tasvir edilen motifler.

Kaynak: Fuzuli Bayat, *Ana Hatları ile Türk Şamanlığı*, İstanbul 2015, s.160.

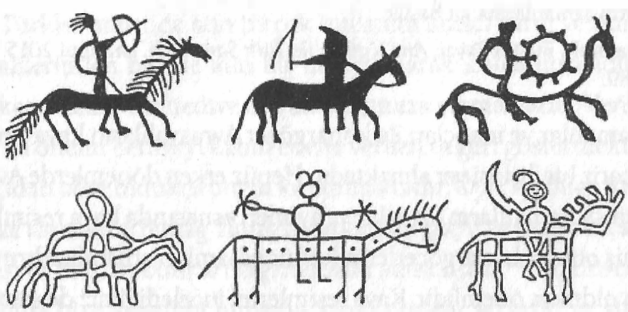
Törenler ve göğe yükselme Şaman inancı içerisinde oldukça önemlidir. Türkler arasında şaman ayinlerini iki gruba ayırmalıyız. Bunun sebebi inancın temel kavramlarının doğa üzerine kurulu olmasıdır. Buna göre; ayinlerin ilki belirli zamanlar da yapılan kutlu atalara ve özel ruhlar için yapılan ayinlerdir.

Resim 87: Elinde davulu ile çevresinde insanlar ile bir tören esnasında tasvir edilmiş bir şaman motifi. Krakol, Altay.

Kaynak: Andrzej Rozwadowski, "Historic and Proto-Historic Shamanic Rock Art in Siberia: A View from the Altai", *Diputacio de Castello*, V:33, Castellon, 2014, s.196.

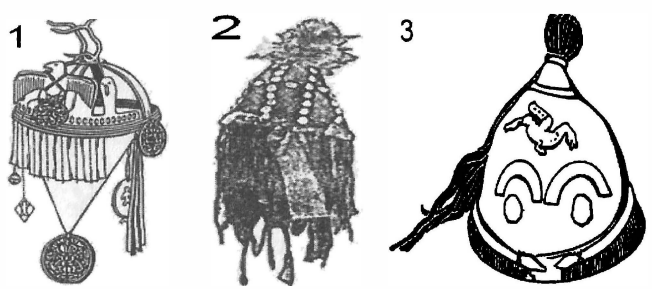
Resim 88: Savaş ve av gibi etkinlikler için yapılan törenlerde şaman töreni yönetirken, kaya resimlerine at üzerinde elinde davul ve silahlarla tasvir edilmiştir. Bunun sebebi yardımcı ruhlarla birlikte şamanın ruhlara karşı savaşmış olduğu düşüncesidir.

Kaynak: Fuzuli Bayat, *Ana Hatları ile Türk Şamanlığı*, İstanbul 2015, s.168.

İkincisi ise rastgele olaylar üzerine yani savaş vs. gibi olaylar üzerine yapılan, ilkbahar, yaz ve güz dönemlerinde özel olarak yapılan ayinlerdir.[285] Bunun dışında Türklerde yapılan ayinlerin iki farklı kurban geleneği vardır. Bunlardan ilki kanlı kurban diğeri ise kansız kurbandır. Saçı adı verilen kansız kurban, süt, kımız, içki ve bir takım yiyeceklerin kutsal olarak görülen toprağa yani belirli yerlere serpilmesi ile gerçekleşir.[286] Bu törenlerin önemi oldukça büyüktür. Muhtemelen şamanlar törenleri ve ayinleri yönetirken onların etrafında bulunanlar da bu törenlerin kaydını doğaya kaya resimleri aracılığı ile yapmaktaydı.

Resim 89: Çeşitli şaman eşyaları.

1) Nganasan şaman başlık. **2)** Sagayların şamanlarına ait başlık. **3)** Yakutların şamanlarına ait başlık.

Kaynak: Fuzuli Bayat, *Ana Hatları ile Türk Şamanlığı*, İstanbul 2015, s.186-189.

Şamanlar ve inançları ile konargöçer Avrasyalıların kaya resimlerinde bariz bir ilişkisi yer almaktadır. Henüz erken dönemlerde Avrasya bölgesinde şamanların törenler ve ayinleri esnasında kaya resimlerine işlenmiş olması konargöçerlerin kültür yaşamları anlamlandırma açısından oldukça önemlidir. Kaya resimlerini incelediğimiz de şamanlar

285 İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s.96.

286 Mehmet Eröz, "Türk Boylarında Kansız Kurban Geleneği", *Türk Kültürü*, S:211, Ankara 1980, s.121.

bu çizimlerde sıklıkla karşımıza, törenleri yönetirken ve göğe çıkarken tasvir edilmişlerdir. Bunun yanında nadiren de olsa hayvanlar ile tasvir edilmişlerdir. Kaya resimlerinde en meşhur şaman çizimleri ise güneş adam çizimleridir. Bu tasvirlerin en sık görüldüğü mekân ise Kırgızistan'ın Saymalıtaş kaya resim alanıdır.

Kaya Resimlerinde At, Kurt, Kartal vd. Hayvanların Maddî ve Manevî Olarak Ele Alınması

Atın Motif Olarak Kullanılması

Konargöçer kültürün içinde besi hayvancılığı içinde hem kullanımı açısından hem de ticaretinin yapılması noktasında yetiştirilmesi büyük önem arz eden hayvanlardan biri de at olarak karşımıza çıkar. Bunun bir önemli göstergesi de literatürde bu kültürün çoğu zaman atlı-bozkır kültürü olarak geçmesidir ve bu isimlendirme bozkır dünyasında atın öneminin vurgulanması açısından önemlidir. Atın yetiştirilmesi noktasında hem ellerindeki atların çiftleştirilerek elde edilen atlar, hem de bozkırda avcılık yolu ile elde edilen yabani atlar büyük önem göstermekteydi. Yabani atların ehlileştirilmesi ve ehlileştirilen yabani atlardan en güçlü ve hızlıları ile kendi ellerinde bulunan atların çiftleştirilmesi sonucu daha güçlü, hızlı ve verimli atlar elde edilmekteydi.

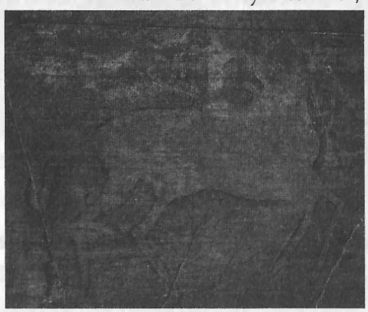
Türkler arasında atın birçok kullanım amacı vardı ve bunun en önemlilerinden biri de atın bir hediye olarak kullanılmasıdır ki bu oldukça önemli bir hediye olarak karşımıza çıkmaktadır. Verilen hediyenin önemi hediyeyi kabul edene verilen değeri göstermektedir ve bu açıdan atlar oldukça önem kazanmaktadır. Öyle ki, Bilge Kağan'ın cenaze töreninde Bukag Tutuk beraberinde güçlü ve hızlı cins atlar getirmişi ve bunları birer armağan olarak sunmuştur.[287] Bu durum aynı zamanda bize at sahibi olmanın sahip olunan servetin ve statünün

287 Şükrü Elçin, "Türklerde Atın Armağan Olması", *Türk Kültürü Araştırmaları*, S.1, Ankara 1964, s.142.

yerini göstermesi açısından önemlidir. Yukarıda farklı başlıklarda atın yeri ve önemi noktasında oldukça kıymetli bilgilere yer verdik. Atın Türkler açısından bu kadar önemli olması onun kaya resimlerinde de karşımıza neden sıklıkla çıktığını açıklamaktadır.

Avrasya'nın Türkistan dediğimiz bölgesinde tespit edilen kaya resimlerinde at motifi farklı ve özgün biçimlerde tasvir edilmiştir. Kaya resimlerinde atların yer aldıkları tasvirler genellikle av ve savaş sahneleridir. Kaya resimlerine işlenen at motiflerinde at genellikle binicisi ile birlikte tasvir edilmiştir. Savaş ve av sahnelerinin haricinde atın kaya resimlerinde yer alan tasviri genellikle dini sahneler üzerine olmuştur. Bu tasvirler gerek törenlerde atın kurban olarak sunulması ile gerekse şamanların yardımcı hayvan ruhları olarak onları gökyüzüne taşıyan hayvan olmaları sebebiyle yer almıştır.

Resim 90: Binicisi ile birlikte koşar halde tasvir edilmiş at tasviri. Bu kaya resminde atın binicisi mücadele halinde tasvir edilmiştir. Bununla birlikte binici atının gemini tutmaktadır. Lena kaya resimler, Sibirya, Rusya.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.45.

Konargöçer toplulukların MÖ 1500 yıllarından itibaren Bozkırlar, Kafkasya ve Doğu Anadolu istikametinde hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu göç güzergâhları genellikle su yollarının yani su kaynaklarının etrafında şekillenmiştir. Ardahan Çıldırbaş kaya resim alanı da bu göç yollarının üzerinde yer almaktadır.[288] Bu sebeple burada tespit edilen kaya resimleri Türk tarihi açısından oldukça önemlidir.

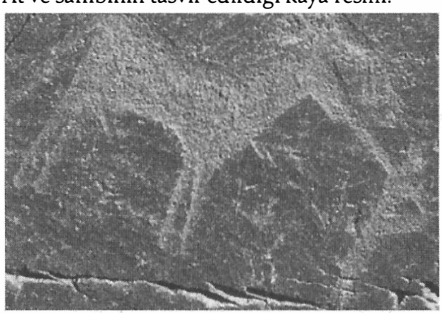
288 Alpaslan Ceylan, "Çıldır Başköy Kaya Resimleri", *Belgü*, S:2, 2015, s.8.

Resim 91: Ardahan, Çıldırbaş. At ve atlı süvari tasvirleri.

Kaynak: Alpaslan Ceylan, "Çıldır Başköy Kaya Resimleri", *Belgü*, S:2, 2015, s.26.

Resim 92: At ve sahibinin tasvir edildiği kaya resmi.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.321.

Yukarıda ki kaya resminde Türk ile atın bağını anlamak oldukça kolaydır. Burada kişi kendini atını severken tasvir etmiştir. Yukarıda daha önceki başlıklardan da anlaşılacağı üzere Türkler ve at adeta ayrılmaz bir bütün gibi birbirlerine bağlanmışlardır. Konargöçer Türk ile atı birbirinden ayrı düşünmek demek Türk kültürünün anlaşılmasını zorlaştıracaktır. Batılıların da dediği gibi Türkler at üstünde yaşar ve ölürler. Yani atlar herkesi sırtında taşır lakin Türkler bütün hayatlarını at üzerinde geçirirler.

Kurt'un Motif Olarak Kullanılması

At gibi Türkler ile ya da Türklükle özdeşleşmiş bir başka hayvan ise kurttur. Hatta denilebilir ki kurt kültür ve mitolojide hatta dini motifler arasında Türk kültür ve mitolojisinin en önemli hayvanıdır. Lakin kaya resimlerinde daha az yer almıştır. Kurt için bir totem olduğu yönünde görüşler de vardır. Fakat konargöçer yaşam tarzının hayvancılık çevresinde gelişmesi ve hayvancı bir yaşam tarzının en belirgin düşmanının kurt gibi bir yırtıcı olması onu konargöçerlerin algısında başlangıçta korkulan bir hayvanken zamanla kültürün ve mitolojinin içine taşımıştır. Bu tarihsel derinliğin ilk izlerine Kök Türklerin kurttan türeme ya da kurt ata mitlerinde rastlamaktayız.

Kurdun bir ata olarak karşımıza çıktığı en eski efsane Hunlarla karşımıza çıkmaktadır.[289] Lakin bu efsanenin ortaya çıkışı hakkında net bir tarih ve olay henüz saptanmamıştır. Lakin efsanenin ortaya çıkışı hakkında bilinen bir takım hususlarda vardır. Bunlardan bir tanesi, MÖ 2. yüzyılda Tanrı Dağları ve çevresine yerleşen Wu-sunlar arasında Hristiyanlığın yaygınlaşmaya başlamasından önce geliştiğini ve çevre topluluklar arasında yaygınlaştığını biliyor olmamızdır.[290]

Wu-sunlar'ın kökeni hakkında tartışmalı iki görüş vardır. Bunlardan ilki Hint-Avrupalı oldukları görüşüdür, diğeri ise Hunların Kuzey Batı Çin'den kovduğu Türkler olduğu görüşüdür.[291] Wu-sunlar arasından MÖ 2. yüzyıldan önce kurttan türeme ya da kurt sembolü çerçevesinde bir ata kültünün olması ikinci görüşün doğruluğunu daha baskın kılmaktadır. Çinlilerin aktardığı iki efsanenin ilkini incelediğimizde ufak farklara rağmen tıpkı Ergenekon Destanı'ndaki gibi bir baskın sonucu ağır şartlara rağmen hayatta kalan bir çocuğun kurt tarafından emzirilmesi sonucu bu durumdan etkilenen

289 Jean-Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar,* İstanbul 2005, s.300.

290 Roux, *a.g.e.* s.300.

291 . Roux, *a.g.e.* s.300.

HunŞanyü'sünün çocuğun hayatını bağışlaması, onu kutsal görmesi ve çocuğu serbest bırakmasıdır.[292]

Diğer bir versiyon ise karmaşıktır. Buna göre; Wu-sun kralı Kun-mo'nun Ta-yu-çe'ler tarafından öldürülüp topraklarının elinden alınması üzerine Wu-sunlar Hunlara sığındı. Lakin Kun-mo'nun yeni doğan oğlu, vasisi tarafından çöle kaçırıldı. Ardından yiyecek aramak için çevreyi kolaçan eden vasi döndüğünde çocuğun bir kurt tarafından emzirildiğini gördü bu durumu kutsal olarak gördü ve onu Hunlara götürdü. Hun Şanyü'sü çocuğa sahip çıktı ve onu yetiştirdi. Hunlara sığınan Wu-sun halkını çocuğa geri verdi ve onun emrine ordu verdi. Çocuk böylelikle batıya gitti ve intikamını aldı.

Kurt, Wu-sunlar ve Hunlar etrafına gelişen efsanenin bazı ortak noktaları olsa da iki versiyonunda ortak noktasının kurt tarafından emzirilen çocuğun ve halkının zor bir durumda kalmasıdır. İleriki sayfalarda Kök Türklerle ilgili olan kurttan türeme efsanelerinde de benzer ortak noktalar mevcuttur. Hatta Çin yıllıklarında aktarılan kurttan türeme efsanelerinin kökeninde tarihi bir gerçeğin olduğu bilgisini de bu efsanelerden anlamaktayız. Çünkü Çin kaynakları Wu-sunların haricinde Kök Türklerden bahsederken bazı kayıtlarda onların Hunların bir kolu olduğu[293] bilgisini de verir. Bu durumda kurttan türeme ya da kurtla ilgili efsane ile ilişkili halkın her durumda tarihin belirsiz bir döneminde Hunlara sığındığı ya da Hunların içinde yaşadığı bilgisi kesinlik kazanmaktadır.

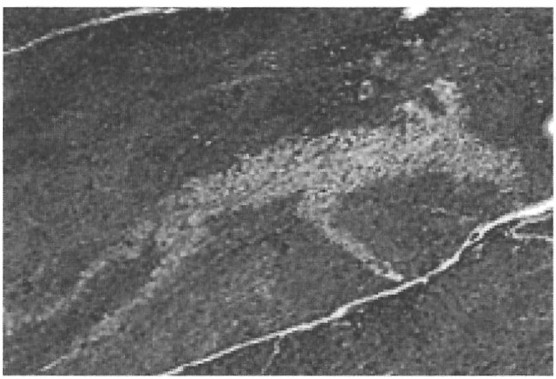
Hunların yani Türklerin soylarını kurtlara bağlıyor olmalarının bazı haklı sebepleri vardır. Kurdun bozkır coğrafyası içinde güçlü bir hayvan olarak etkisini konargöçerler üzerinde gösteriyor olması önemli bir sebeptir. Buna bağlı olarak konargöçer Türkler bu gücün etkisinde kalarak soylarını kurtlara dayandırmışlardır. Bir diğer sebep ise dış

292 Joseph de Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, İstanbul 2019, s.63.

293 Tsai, *a.g.e.* s.13-14.

etkenlere bağlıdır. Komşuları olan Çinliler kaynaklarının yabancılar kısmında komşularından bahsederken onların kökenlerini genellikle bir hayvana dayandırarak açıklamıştır. Muhtemelen Çinliler Türklerden öğrenerek Türklerin kökenini kurtla ilişkilendirmişlerdir. [294]

Resim 93: Moğolistan'ın Bayan Olgi kaya resim alanında tespit edilen kurt tasviri.

Kaynak: Öznur Çağdaş, İslam Öncesi Türk Dönemi Orta Asya Kaya Resimlerinde Kullanılan Ana Motifler, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2011, s.224.

Resim 94: Moğolistan'ın Tsagaan Gol kaya resim alanında tasvir edilmiş bir avlanan kurt tasviri.

Kaynak: https://whc.unesco.org/en/list/1382/

294 Zafer Altun, "Türk Kültüründe Kurt Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, C:8, S:22, 2019, s.95.

Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre;

"*Tu-kue'ler, Hiung-nu (Hun)ların özel bir ırkıdır, Soyadları A-şi-na'dır. Önce Hunlardan bağımsız bir kabile kurdular; ama daha sonra bir komşu ülkenin saldırısına uğradılar. On yaşında bir oğlan çocuğuna varıncaya kadar bütün kabile kılıçtan geçirilerek yok edildi. Düşman askerleri, oğlanın daha çok küçük olduğunu görünce, onu öldürmeye yürekleri elvermedi. Sonunda ayaklarını keserek, üzeri otlarla kapalı bir bataklığın içine attılar. Bataklığın içinde, bir dişi kurt vardı, çocuğu etle besledi. Böylece oğlan çocuk serpildi büyüdü, dişi kurtla ilişkiye girdi, kurt ondan hamile kaldı. Komsu devletlerin kralı gencin hâlâ sağ olduğunu öğrenince, onu öldürmeleri için adamlarını yeniden oraya gönderdi. Gelenler, gencin yanında dişi kurdu görünce, onu da öldürmek istediler. Bunun üzerine dişi kurt, Kao-ç'ang (Turfan) Devleti'nin kuzeyinde bulunan bir dağa kaçarak sığındı. Bu dağda bir mağara vardı, mağaranın içinde, üzeri otlarla kapalı alabildigine geniş bir ova uzanıyordu. Yüzlerce li*[295] *genişliğindeki ova dağlarla çevriliydi. Dişi kurt dağlara saklandı. Orada on erkek çocuk dünyaya getirdi. Oğlanlar büyüdüklerinde, mağaradan çıkarak dışarıdaki kadınlarla evlendiler, onlar da çok sayda çocuk dünyaya getirdiler. Her nesil kendine bir soyadı koydu, biri kendine A-şi-na adını verdi*"[296] şeklinde Türklerin kurttan türeme efsanesi açıklanmıştır.

Resim 95: Kırgızistan'ın Saymalıtaş kaya resim alanında tespit edilen keçi motifi ile kurt motifi. Keçi bilindiği üzere Aşina ailesinin tamgası olarak karşımıza çıkar. Kurt ise Aşina ailesinin türediği hayvan olarak bilinir.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.323.

295 Eski Çin'de kullanılan bir ölçü birimi.

296 Tsai, *a.g.e.*, s.13-14.

Başka bir efsaneye göre ise;

"*Hiung-nu (Hun) Ch'an-yü'lerinden birinin, çok güzel bir kızı vardır. Kızı öyle güzelmiş ki sadece tanrıya layık görürmüş. Bunun üzerine tanrıya yalvarmış ve kızlarını koymak için kule yaptırmış. Ardından bir kurt gece ve gündüz kulenin önünde ulumaya başlamış. Sonunda kızlarından biri kurt ile evlenmiş ve çocukları olmuş*"[297] efsanesi de kurttan türeme efsanesinin farklı bir versiyonudur. Bu gibi hayvandan türeme ya da doğadaki varlıklardan türeme efsaneleri yerleşik hayata geçişle birlikte terk edilmiş lakin unutulmamıştır. Bu efsanelerin ortaya çıkışı ise konargöçerlerin bozkırda yaşadıkları ve zorlandıkları hayat şartlarının yansımasıdır. Bununla birlikte bazı toplumlar hayvanlardan türemenin sonucu olarak, hayvanlar ile güçlü bağlar kurarlar ve ataları ile ilişkilendirdikleri hayvanlarının gücünün toplumun gücü olduğuna inanırlar.[298]

Avrasya bozkırlarının konargöçerlerinin türeme efsanelerinden başlayarak zaman içerisinde devlet sembolü haline gelen kurt motifi gök ve yer ile de ilişkilendirilerek farklı maddî ve manevî anlamlar kazanmıştır. Hatta yukarıda da bahsettiğimiz gibi Çin kaynakları sancaklara ve tuğlara kurt başı takıldığını bunu soylarını yani anneleri hatırlamak için yaptıklarından bahseder. Bu ifadeler muhtemelen atalar kültü ile ilişkilidir. Aynı zamanda kurt meşhur Oğuz Kağan destanın da "Gök yeleli" motifi ile bir kılavuz olarak karşımıza çıkmaktadır.[299] Buradan da anlaşılacağı üzere kurt iki farklı Türk topluluğunda farklı değerlendirilmiştir. Kök Türklerde kurt motifi köken ile irtibatlandırılırken Oğuzlarda ise atalar ile kılavuz olarak irtibatlandırılmıştır.[300] Yine bununla birlikte kurdun avlanması izlenerek savaş taktikleri becerisi arttırılmıştır.

---

297 Cahit Öztelli, "Eski İnançların Bugünkü İzleri", *I. Uluslar Arası Türk Folklor Kongresi*, C:4, Ankara 1976, s. 241.

298 Kathryn, *a.g.e.*, s.147.

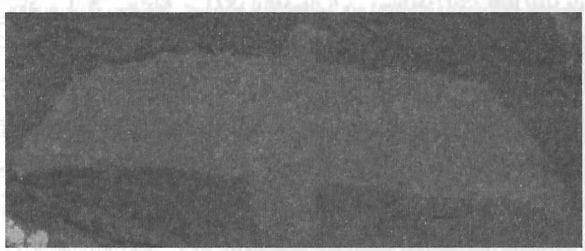
299 Öğel, *Türk Mitolojisi I*, s.44.

300 Zeki Velidi Togan, "Bozkurt Efsanesi", *Türkler Ansiklopedisi*, C:III, Ankara 2002, s.544.

Kartal'ın Motif Olarak Kullanılması

Yukarıda bahsi geçen hayvanlar haricinde Türklerin mitolojik olmasa bile gündelik hayat içinde maddî bir unsur olarak önemsedikleri bir diğer hayvan ise kartaldır. Kartal, Türk kültür ve sanatı ile birlikte av gibi önemli bir organizasyonun da parçasıdır. Tarihin derinliklerine indiğimizde kartal bir motif olarak karşımıza türeme efsaneleri çıkar. Kartal ile ilgili genel bilgi ise güç ve kudretin sembolü olması ile birlikte doğu ve batı hâkimiyetinin dünyevi ve uhrevi bir yansıması olarak karşımıza çıkar. Bununla birlikte kartal göklerde uçması sebebi ile tanrıya olan yakın teması ve aynı zaman da ilahi gücün habercisi olarak da sembolize etmektedir.[301] Türkler arasında Teleütlerin siyah renkli bir kartaldan türemesi, Yurtasların da beyaz başlı bir kartaldan türedikleri efsanelerine inanılmaktadır. Bununla birlikte Şato Türklerinin hükümdarlarının bir kartal yuvasında doğması inancı da yine kartalı bir türeyiş hayvanı olarak karşımıza çıkarır.[302]

Resim 96: Tsagaan Gol/ Moğolistan'da keşfedilen bir kartal motifli kaya resmi.

Kaynak: Öznur Çağdaş, İslam Öncesi Türk Dönemi Orta Asya Kaya Resimlerinde Kullanılan Ana Motifler, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2011, s.101.

301 Kathryn Wilkinson, *Kökenleri ve Anlamlarıyla Semboller & İşaretler,* İstanbul 2011, s.63.

302 Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi 1,* s.178.

Sibirya'nın doğu bölgelerinde Yakut ve Sahalar ile Altaylıların eski şaman geleneklerini incelediğimizde onların bütün evrenin yaratıcısı olarak bilinen Ülgen'in oğulları arasında beşinci oğlunun gökyüzünde hayatını devam ettiren bir kartal olduğuna inanırlardı. Hükümdarın güneşe benzetilmesi, hükümdarların güneşi selamlaması ve kartalın da güneş ile sembolleştirilmesi kartalın sadece bir av hayvanı ve maddî unsur olarak değil gökle ilişkilendirilerek manevî bir unsur olarak da düşünüldüğünü gösterir. Yine Teleütlere baktığımızda Ay'ın kuzey ile Güneş'in ise güney ile ilişkilendirilmesi, kartalın ise sağ kanadının Güneş'i, sol kanadının ise Ay'ı sembolize ettiğini düşünmeleri de yine kartalın gökle ilişkili manevî bir unsurun motifi olduğunu gösterir.[303] Yine Buryatların arasında dolaşan bir efsaneye göre;

"Eskiden hastalıkların ve ölümlerin olmadığı bir zaman da kötü ruhların yeryüzüne çıkması ile birlikte kötülükte insanların arasında yayılmış. Tanrı ise bu duruma karşılık insanlara yardım etmesi için gökten bir kartal göndermiştir. Kartal insanlar ile birlikte hareket etmek istese de ne kartal nede insanlar birbirlerinin dilini nede düşüncesini anlayabilmişler. Kartal bu durum karşısında gökyüzüne geri dönmüş ve her şeyi tanrıya anlatmaya başlamış. Tanrı ise kartala yeryüzüne indiğinde karşısına çıkan ilk insanın onun dilini anlayabilecek bir şaman olarak seçmesini istemiş. Şamanın seçtiği ilk insan bir *kadın olmuş ve kadınla birleşerek kadının hamile kalması sağlanmış. Zamanla kadından doğan çocuk büyümüş ve şaman olmuş. Rivayete bu şaman gelmiş geçmiş en güçlü şaman olmakla birlikte şamanlarında ilk atasıdır."*[304]

Görüldüğü üzere kartal önemli bir türeme sembolüdür. Mitlerin türeme ile ilgili efsaneleri arasında yer almakla birlikte Kök Türk ve Uygur beylerinin de önemli hükümdarlık sembolleri olarak bilinir. Bu durumda kartal türeme ve hükümdarlık ilişkisi düşünüldüğünde

303 Hilmi Özden, "Türklerde Kartal ve Çift Başlı Kartal Tamgası", *Turan İlimi Fikir ve Medeniyet Dergisi*, S:15, 2015, s.114.

304 Ögel, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, s.596-597.

gökle de ilişkilendirildiğinde açıkça görülmektedir ki Gök Tanrı'yı temsil eden ya da onun bir izdüşümü olarak düşünülen soyut ve somut bir varlık olarak karşımıza çıkar. Yine Kök Türklere göre kartal adı ile ant içmek yani yemin etmek en korkunç ve güvenilir yemin biçimidir. Bunun yanın da yalan yere kartal adı ile yemin etmenin ise eden kişinin ocağının söneceğine inanılması da ilginçtir. Evinin yakınlarında kartal gören birinin ziyafet vermesi, kartal öldüren bir kişinin tören düzenlemesi gibi inançlar kartalın Türk kültür ve düşünce sisteminde ne kadar önemli bir unsur olduğunu açıkça göstermektedir.[305]

Kaya Resimlerinde Kozmolojik Tasvirler

İnsan, duyuları ile algılama gücü ile hayata gözlerini açar. Bu duyular ile aldığı bilgileri birleştirerek anlar, bunları ayırır ve tasnif eder. Tanır, birleştirir ve kendi anlamlarını yaratır. İnsanoğlu gördüğü, duyduğu ve tecrübe ettiği her ifadeyi anlamak ve onu nesneleştirmek ister. Nesneleştirdiği varlık ya da düşünce artık onun hükmettiği ve anladığı bir varlıktır. Yani merak konusu değildir ya da onun için bir korku nesnesi değildir. Lakin bu bahsettiğimiz durum ekseri olarak ilkel insanın davranışıdır. Ama bugünde insanların merak ettiği ve anlamlandırmak istediği şeyler vardır. Bu ise bir tezat olarak ilkel insanın üretimidir. Semboller, motifler, ikonografik işaretler ve tamgalar ilk görüşte insanın zihninde bir kalıba oturmayan, tanımlanamayan ve anlamak için kafa yorulan şeylerdir.

İnsanın bugünkü gelişimine kadar izlediği yolda bütün bu gelişmelerin sebebi bilmediği ve anlamadığı her şeye karşı duyduğu meraktır. Merak ederek gizli ya da gizemli kalmış gerçeği, manayı anlamlandırıp hayatı içinde yer alan sırları çözebilmekte ve evreni, doğayı, yaşamı anlamlandırmak ya da geliştirmek istemektedir. Bunun için de gördüğü her şeyi nesneleştirmiştir. Tıpkı kaya resimlerine gördüğü ve yaşadığı her şeyi işledikleri gibi, evreni ve doğayı da algılayabildikleri

305 İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.119.

düzeyde kayalara işlemişlerdir. Bu işleme noktasında kozmolojik ve ikonografik simgeler ile tamgalar ortaya çıkmıştır.[306]

İnsanların oluşturduğu sembollerin hepsinin mitolojik, astrolojik, dinsel ve kültürel birer hikâyesi mutlaka vardır. Doğal olarak bu sembolleri anlamak için mitlere, astrolojiye, dinlere ve kültüre bakmak gerekmektedir. İnsan anlattıklarını sembollerle anlattıktan sonra bu semboller bir durumu, soyut bir düşünceyi ya da varlığı simgelerken zamanla karşılığı olan düşüncenin ifade biçimi olan harflere dönüşmüştür.[307] Türkler de bu noktada tamgaları kullanmıştır. Yani kayalara ve duvarlara çizilen bu semboller yazılı kültürün temelini, mitolojinin ise çağdaş olarak yansımasını oluşturmaktadır.

Semboller ve simgeler bir bakıma mitolojinin kökenini ve mitolojinin hikâyelerinden kısımları açıklar. Çünkü mitler kozmosu ve doğayı algılama, şekillendirme ve sembolleştirmenin yani onu ifade etmenin aracıdır.[308] Bu sebeple mitoloji insanoğlunun ilk ilmî, dinî, siyasî ve sanatsal arayışlarının entelektüel çabalarıdır.[309] Türk kültüründe ise tamgalar ve semboller tarihin en eski devirlerinden günümüze kadar varlığını korumaktadır. Bu tamamen kültürel bilinçaltının yansımasıdır. Kültürümüzün ürettiği tamgalar, halı ve kilimlerde, süs eşyalarında, kap kacakta, mimaride, bayraklarda ve silahlarda, mezar taşlarında ve her türlü dokuma ürünlerinde bu sembollere ve tamgalara rastlamaktayız.

Avrasya bölgesinde yer alan kaya resimlerinde çok sayıda tamga ve sembol bulunmaktadır. Avrasya bölgesinin kaya resimleri Neolitik devirlerden MS 15. yüzyıl'a kadar çizilmiştir.[310] Bu semboller arasında evren ve dünya tasarımı üzerine oturtulan semboller devlet ve millet

306 Andrej Rozwadowski, *Symbol through Time Interpreting the Rock Art of Central Asia*, Poland 2004, s.83.

307 Rozwadowski, *Symbol through Time...*, s.84.

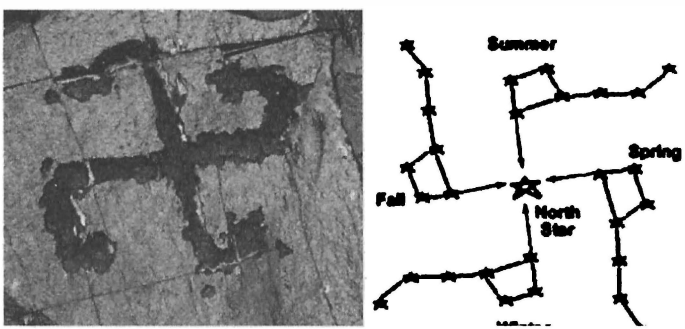
308 Rozwadowski, *Symbol through Time...*, s.84.

309 Fuzuli Bayat, *Mitolojiye Giriş*, İstanbul 2013, s.11.

310 Andrej Rozwadowski, *a.g.e.*, s.83.

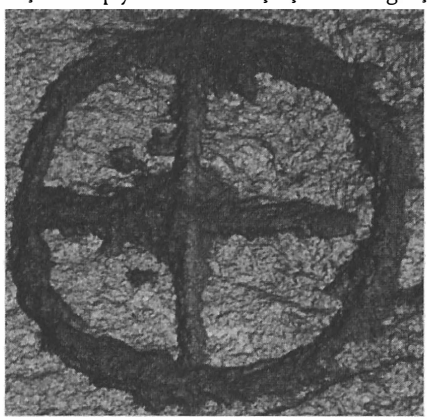
ile ve bunların kökeni ile de ilişkilendirilmiştir. Bu sembollere göre yeryüzü dörtgen formda iken gökyüzü dairesel bir formda belirtilmiştir. Türk devlet geleneğinde yönlerden bildiğimiz kadarı ile ülke evrenin ya da dünyanın merkezinde düşünülür. Bunun yanında dört yön simgeleri de muhtemelen cihan hâkimiyeti anlayışının bir tezahürüdür. Kaya resimleri incelendiğinde göze çarpan diğer sembollerden biri de güneş tekerleği sembolüdür. Bu semboller muhtemelen Güneş ve Ay'ın döngüsünü aktarmaktadır.[311] Ayrıca bugün gamalı haç olarak bilinen oz tamgası da evrendeki döngüselliğin bir yansımasıdır.

Resim 97: Oz tamgası olarak bilinen bu tamga tanrıya ulaşmayı temsil etmektedir. Oz tamgası öbür dünyaya geçmeyi ve bir dönüşüme girmeyi sembolize eder. Bektaşiler ve Mevleviler de kendi etraflarında dönerek göğe yükselme inancı da vardır. Bununla birlikte farklı inanç ve kültürlerde döngüselliği, kendini yenilemeyi, evrenin ve her şeyin hareket halinde olduğunu simgelemesi açısından da önemlidir.

311 Andrej Rozwadowski, *a.g.e.*, s.83.

Resim 98: Saymalıtaş, Kırgızistan'da tespit edilen dört yönü temsil eden tamga. Bu tamga muhtemelen evrenin ve dünyanın içinde yaşayan insanın yer algısı ile ilişkili olup yer-sub inancı çerçevesinde gelişmiştir.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.318.

Resim 99: Rusya'nın Altay Bölgesi'nin Mömdür Sokkon Köyü. Dolu Yağan yer anlamına gelir. Bu köyde Ongun ağaçları üzerinde yer alan tamgaların her birine kaya resimlerinde de rastlamak mümkündür.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.232.

Resim 100: Rusya, Güney Sibirya, Hakasya bölgesi eski Türklere ait olduğu bilinen mezar taşları ile ünlüdür. Bu mezar taşları ise tamgalar ile doludur. Bununla birlikte Hakasya'da daha el değmemiş ve keşfedilmemiş binlerce mezar taşı olabileceği düşünülüyor.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.238.

Resim 101: Kırgızistan'ın Saymalıtaş kaya resim alanında tespit edilen bu labirent çizimi genellikle evrenin yaratılışı ile ya da karmaşa ve kaos ile anılır. Kimi görüşlere göre bir labirent kimilerince ise hayat ağacını sembolize eder. Her iki ifade de karmaşa, kaos ve yaratılışı işaret eder. Benzer motife Finlandiya ve Rusya'da da rastlanmaktadır.

Kaynak: Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008, s.353.

Resim 102: Finlandiya'nın Solovki adasında yere çizilmiş benzer labirent tasviri.

Kaynak: Yury F. Lukin, "Solovki as an object of cultural heritage of the Arctic", *Arctic and North*, 2017, ss.160-178.

Avrasya bölgesi kaya resimleri içerisinde yukarıda verilen resimlerde gösterilen motifler haricinde Türk dünyası ve neredeyse tüm dünya halkları için önemli bir motif olan hayat ağacı motifi oldukça

önemlidir. Lakin bununla ilgili çok fazla kaynak ya da kaya resmi örneği bulunmamaktadır. Türkler eski zamanlarda Gök Tanrı dininin bir gereği olarak Tanrının insanları bir ağacın dalı olarak yarattığına inandıklarını daha önceki başlıklar altında yaratılış mitinin bir örneği olarak vermiştir. Bu inanç içerisinde insanların ve soyların yaratıldığına inandıkları ağacın hayat ağacı olduğunu burada tekrar belirtmekte fayda var. Lakin farklı inanç sistemlerine ve halklara baktığımızda Türklerin ağacı onların semitik ağaç inancının dışında altın yapraklı bir kayın ağacı olarak karşımıza çıkar. Burada dikkat edilmesi gereken husus bu ağacın bir kayın ağacı olarak düşünülmüş olmasıdır.[312] Ağaçla ilgili inançlar Türkler arasında oldukça yaygındır. Muhtemelen bu inanç yapısının kökeni hayat ağacına dayanmaktadır.

Ağaçtan türeme ile ilgili olan yaygın mitin detayları bilgilerini Cüveynî'nin Tarih-i Cihan Güşa adlı eserinde rastlamaktayız. Ağaçtan türeme ya da ağaçla ilgili doğum miti onun eserinde özetle şöyle geçmektedir;

"*Tuğla ve Selenge ırmakları arasında iki ağaç bulunmaktadır. Bu iki ağacın arasında yer alan yığma toprak birikintisinin üzerine bir gün gökten bir ışık düştü ve yığma toprak zaman içinde büyüdü ve ışıkla kaplandı. Uygurlar bu olaya çok şaşırdılar ve zamanla bu durumu saygı ile karşıladılar. Günün birinde ise tıpkı doğumu andırır gibi toprağın içinden bir kapı açıldı ve içeride beş çocuğun yer aldığı çadıra benzer toprak yapıları fark ettiler...*" [313]

Ağacın bir türeme motifi olarak burada yığma toprak karşısında zayıf olmasına rağmen ağaç motifinin de kutsal doğuma eşlik ve ortaklık ediyor olması önemlidir. Lakin yine de kutsal doğumun önemli motifinin burada ışık olarak kullanılması da önemlidir.

Yaşar Kalafat'a göre Türk mitolojisinde gebe olmayı sağlayan temel

312 İskender Oymak, "Eski Türk İnanışlarından Ağaç Kültünün Malatya'daki İzleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.6, 2001, s.57.

313 Roux, *a.g.e.*, s.344.

faktör ışıktır.[314] Yine ağaçtan türeme ile ilgili olarak en meşhur efsanelerden biride Oğuz Kağan'ın yerle ilişkilendirilen eşidir. Efsanenin ağaçla ilgili olan kısımları şöyledir; "*Ava gitmişti bir gün, ormanda Oğuz Kağan, Gölün ortasında bir, tek ağaç uzanıyordu. Ağacın kovuğunda, bir kız oturuyordu. Gözü gökten daha gök, bu bir Tanrı kızıydı, Kızla gerdeğe girdi, aldı dilediğinden...*"[315] Burada ışık faktörü olmaksızın doğumun ve türemenin hatta evliliğin doğrudan ağaçtan olmuş olması aslında yer-su kültünün yerle ilişkili olan kısmını ilgilendirmesi açısından önemlidir. Yani aslında Oğuz Kağan'ın yer ve gökle ilişkili iki eşinin olması bir bakıma yeryüzü ve gökyüzü arasında kendisinin hükümdar oluşunun bu evlilikler yolu ile meşruiyet kazanması durumudur.

Sonuç olarak ağaç türeme durumu burada ön planda olsa da ağaçtan yola çıkarak aslında verilmek istenen mesaj yerin kızı ile evlenerek meşruiyet kazanmaktır. Daha önceden de belirttiğimiz gibi Türk mitolojisinde efsaneler içinde yer alan motifler asla tek başına bir bütünü oluşturarak karşımıza çıkmazlar. Efsanenin temel motifleri arasında da aktarılmak istenen mesaj aslında görülenin dışında farklı bir mesajı arka planında saklamaktadır. Çünkü Türk mitolojisinde yer alan efsaneleri incelerken metnin içinde yer alan motiflerin tamamını incelemek gerekmektedir. İşte bu yüzden kaya resimlerinde yer alan ağaç motiflerine baktığımızda etrafına yer alan ya da kaya resimlerinin bulunduğu bölgenin hangi efsane varyantına sahip olan toplum tarafından çizildiğini belirlemek en önemli meselelerden biridir.

314 Yaşar Kalafat, "Geçmişten Günümüze Türk Halk İnançlarında "Işık" ", *Milli Folklor Dergisi*, C.3, S.20, 1993, s. 32.

315 W. Bang, G.R. Rahmeti, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 2012, s. 94.

Resim 103: Hayat Ağacı motifi. Kazakistan, Tamgalısay.

Kaynak: https://gettags.info/hagaci-kayaresmi/

Kaya Resimlerinde Cinsellik, Üreme ve Doğum Tasvirleri

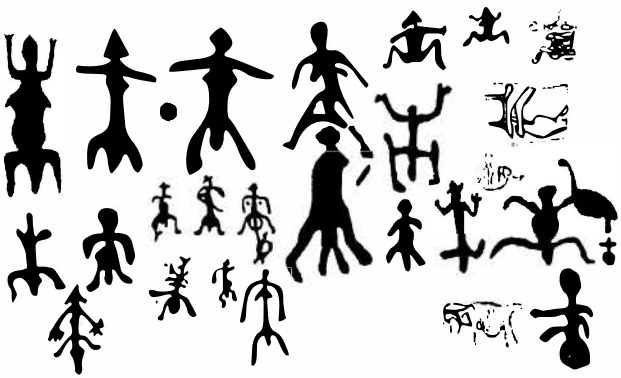
Cinsellik, üreme ve doğum gibi çizimler az rastlanan çizimler olarak bilinir. Ama Avrasya bölgesi içinde az rastlansa da detay açısından oldukça iyi çizimlere rastlanmıştır. Eski devirlerde insanlar cinselliği ve doğumu çoğalma, bereket ve kutsal bir durum olarak değerlendirmişlerdir. Cinsellik, üreme ve doğum tasvirlerine çok rastlanılmadığı için ve bu konuda değerlendirmelerin yetersiz olması dolayısı ile araştırmalarda yok denecek kadar azdır.

Resim 104: Cinsellik tasviri. Yer belirsiz.

Kaynak: Mihaly Haoppal, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, Budapest 2013, s.25.

Resim 105: Avrasya Bölgesi içinde doğum tasviri içeren çeşitli kaya resim örnekleri.

Kaynak: Mihaly Haoppal, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, Budapest 2013, s.28.

SONUÇ

Avrasya bölgesi içerisinde yer alan bozkırlar Türklerin genel anlamda kültürel ve tarihi olarak kendilerini her yönü ile hissettirdikleri alanlardır. Günümüz araştırmalarında Türklerin kültürleri ve tarihleri incelenirken Avrasya içinde Türklerin yazılı kaynakları incelenirken bu kaynaklar yetersiz kalmakta ve onların komşu devletlerinin ya da bölge de yer alan diğer halkların yazı eserlerinden faydalanmaya çalışılır. Bunların en başında ise Çin kaynakları gelir. Lakin bir kültür ve tarih yazımı oluştururken sadece yazılı eserler ile bir metin oluşturmak günümüz tarihçiliği açısından ne kadar doğru olabilir. Özellikle 20. yüzyıl ile birlikte kaynaklara erişim bu kadar kolay iken. Bu sebeple modern çağın yaptığı gibi araştırmacılar arkeolojik eserlerden de yola çıkarak bir kültür ve tarih yazımı da oluşturmaya gitmiştir. Lakin metinler ve buluntular ne kadar somut olursa olsun zamanının hislerini yansıtmamaktadır.

Kaya resimleri araştırmacılara adeta bir portre gibi ya da bir film gibi hem zamanın sanat anlayışını hem de entelektüel algısını aktarır. Onlara baktığınız zaman metinlerde okuduğunuz ya da sözlü geleneğin ürünleri olan karakterleri görmekle yetinmez, bozkırın içinde eski Türklerin de hissettiği doğayı ve çevre algısını hissedersiniz. Bu ise şu gerçeği ortaya koyar; gerçekten de Türklerin bütün benliklerine kadar hissettikleri tüm duyguların ve hayat tecrübelerinin ana kaynağı

coğrafyadır ve Türkler coğrafyanın verdiği tüm imkânları kullanarak barbar olmak iddiasının aksine, entelektüel çabalarını bizlere aktarmıştır. Kaya resimlerine baktığımız da birçok motifin zamanla birer tamgaya dönüştüğünü görmekteyiz. Bu gösteriyor ki bu entelektüel çabalar zamanla bir ifade aracına dönüşmüş. Örneğin keçi motifi bir hayvan olarak karşımıza çıkmış ve zamanla bir ailenin simgesi haline gelmiş. Ardından bir tamga olmuş. Zamanla ise boynuzlarını ve kuyruğunu kaybetmiş "K" harfine dönüşmüştür.

Bunun gibi birçok örneği yukarda belirttik. Kaya resimlerine artık sadece simgesel ve antropolojik anlamda bir açıklama yapmak yerine hangi efsaneler, gerçekler ya da ifadeler ile ilgisi var bunu açıklamaya gitmeliyiz. Tıpkı kurt başlı sancak taşıyan kaya resimlerinde olduğu gibi. Kut başlı sancak Kök Türk kökenli olsa bile daha eski devirlerde de kullanılmıştır. Hatta çok daha sonraki devirlerde de bu devam etmiştir. Öyleyse kaya resimleri aynı zaman da bir kültürel devamlılık ürünüdür. Ve bunu soyut ve somut kavram, olgu veya ifade ayırt etmeksizin yapmaktadır.

Somut kavramlar ve varlıklar soyutlaşmış, ardından tekrar somut bir biçim alarak tekrar karşımıza çıkmıştır. Bu çalışma her ne kadar kaya resimlerinin bir kültürün ifade biçimi olduğunu aktarmış olsa da aynı zaman da Türklerin entelektüel çabalarının daha iyi anlaşılmasında bir araç olması amacı ile hazırlanmıştır. Bu entelektüel çabalar algılama ve anlama üzerine geliştikçe üzerine hikâyeler ve efsaneler eklenmiş ve mitolojinin içerisine de girmiştir. Avrasya'nın "barbar ve medeni olmayan" konargöçerleri yokluk ve ağır şartlar altın da entelektüel çabalar arayışına girmiştir. Bu ifade son yüzyıl içinde kaybolmaya başlayan bir ifadenin ironik bir yansımasıdır. Milletlerin vasıflarını ne kadar geliştikleri değil, kendi coğrafyaların da, o coğrafyanın verdiği imkânlarla neler yaptıkları ile ölçülmelidir. Ve Türkler ya da Avrasya'nın konargöçerleri, zorlu bozkırlar da kendi entelektüel arayışlarının ve çabalarının sonuçlarını bugün tarihin en büyük kültürlerinden biri olarak sonuçlandırmıştır.

KAYNAKÇA

AKGÜN, Halil Can, "Coğrafyadan Mitolojiye Kaya Resimleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi,* 1/2, 2018, ss.151-164.

ALİMOV, Rysbek, "Koçkor'daki Türgeş Yazıtları", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, S:1, ss.13-43.

ALTUN, Zafer, "Türk Kültüründe Kurt Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, C:8, S:22, 2019, ss.91-108.

ALTUN, Zafer, "Türk Kültüründe Kurt Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, C.8, S.22, 2019.

ALYILMAZ, Cengiz, "Petroglifler (Kaya Üstü Tasvirler)", *Journal of Turkic Civilization*, S:1, 2004, ss.157-163.

ARUZ, Joan, FARKAS, Ann, FİNO, Elisabetta Valtz, *The Golden Deer of Eurisia Perspectives on the Steppe Nomads of the Ancient World*, New York 2006.

ASIM, Necip, *Orhun Abideleri,* İstanbul 2018, s.101.

BACON, Elizabeth E., *Esir Orta Asya*, Çev. Tansu Say, Tarih Yok, s.24.

BAHN, Paul, LYMER, Kenneth, *An Offprint From Rock Art Studies*, Oxbow, 2016.

BANG, W., RAHMETİ, G.R., *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 2012.

BARTHOLD, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Kazım Yaşar Kopraman, İsmail Aka, Ankara 2017.

BAYAT, Fuzuli, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, İstanbul 2015.

BAYAT, Fuzuli, *Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeleri*, İstanbul 2017.

BAYAT, Fuzuli, *Mitolojiye Giriş*, İstanbul 2013.

BAYAT, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi I,* İstanbul 2007.

BAYKARA, Tuncer, *Türk Adının Anlamı*, Ankara 1998.

BELEK, Kayrat, "Eski Türklerde At ve At Kültürü, *Gazi Türkiyat*, Bahar 2015.

BEYAZIT, Mustafa, "Aizanoi Antik Kentinde Bulunan Graffitilerde Kopuz ve Aşıklar", *Sanat Tarihi Dergisi*, C.23, S.1, 2014, s.83-119.

BİÇER, Bekir, "Türklerin Müslüman Olması Meselesine Yeni Bir Bakış Denemesi", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.3, 2018, s.99-137.

BİLLOCK, Jennifer, "Early Petroglyphs in the United States", *United States Actual,* V:18, 2017, s.51-63.

BORODİN, P.M., *Domestikatsiya i Tsivilizatsiya*, Moskva 2003.

BOTTÉRO, Jean, *Mezopotamya: Yazı, Akıl ve Tanrılar*, Çev. Mehmet Emin Özcan-Ayten Er, Ankara, 2012.

BULUÇ, Sadettin, "Şamanizm", İslam Ansiklopedisi, C: 11, İstanbul 1970, ss.325-328.

el-CAHİZ, *Türklerin Faziletleri Fezailü'l-Etrak*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017.

CANDAN, Ergun, *Türklerin Kültür Kökenleri*, İstanbul 2017.

CEYLAN, Alpaslan, "Çıldır Başköy Kaya Resimleri", *Belgü*, S:2, 2015, ss.9-24.

CEYLAN, Alpaslan, ÖZGÜL, Oktay, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültürünün Erken Dönem Şifreleri Kaya Resimleri", *16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi / 04 - 06 Eylül 2018*, İstanbul 2018, s. 68-69.

CHALİAND, Gerard, *Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya*, Çev. Engin Sunar, İstanbul 2001.

CHAVANNES, Edouard, Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, İstanbul 2013

CLOTTES, Jean, *Rock Art in Central Asia a Thematic Study*, Icomos, France 2011.

CZEGLEDY, Karoly, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batıya Göçleri*, Çev. Mutlu Gün, Ankara 2004.

ÇAĞDAŞ, Öznur, İslam Öncesi Türk Dönemi Orta Asya Kaya Resimlerinde Kullanılan Ana Motifler, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2011.

ÇETİN, İsmet, "Gök-Türk Kitabelerinde İsimleri Geçen Hayvanlar", *Türk Folkloru Araştırmaları*, Ankara 1986, ss.123-141.

ÇİRKİN, Sergen, *Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm*, İstanbul 2019

ÇORUHLU, Yaşar, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, İstanbul 2016.

ÇORUHLU, Yaşar, *Türk Mitolojisinin ABC'si*, İstanbul 1999.

DALKESEN, Nilgün, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü", *Milli Folklor*, S.106, 2015, s.62.

DEVLET, Marianna Artashirovna, "Shalabolinskiye Petroglify", *Trudy IV (XX) Vserossiyskogo arkheologicheskogo syezda v Kazani*, Kazan 2014, ss.64-113.

DEVLET, Marianna Artashirovna, Aleksandr Vasil'eviç Adrianov (K 150 Letiyu Sodhya Rojdeniya), Kemerovo 2004.

DEVLET, Marianna Artashirovna, MARTYNOV, A.I., "Shalabolinskiye Petroglify", *Trudy IV (XX) Vserossiyskogo Arkheologicheskogo Syezda v Kazani*, Kazan Otechestvo 2014, s.71-93.

DEVLET, Marianna Artashirovna, *Petroglify Mugur-Sargola*, Nauka 1980, s.280.

DRURY, Nevill, Şamanizm, İstanbul 1996, s.35.

DURMUŞ, İlhami, "Hun Devletinin Ortaya Çıkışı ve Oluşumunun Temel Unsurları", *Prof. Dr. Abdülhaluk M. Çay Armağanı Cilt 1*, Ankara 1998, ss.399-414.

DYCZEK, Piotr, , "Rock Art From Lipci, Montenegro", *Dacia Journal*, V:10, Montenegro 2008, s.1-14.

EBERHARD, Wolfram, "Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında", *Belleten*, S:35, s.320-323.

EBERHARD, Wolfram, "Çin kaynaklarına Göre Orta Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat", Ülkü, C:16, Ankara 1940.

EBERHARD, Wolfram, "Çin Kaynaklarına Göre Türklerde ve Komşularında Spor" Ülkü Dergisi, S: 87, ss.209-215.

EBERHARD, Wolfram, Çin'in Şimal Komşuları, Ankara 1996.

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, İbn *Battuta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, Ankara 2019, s.315.

EKREM, Erkin, Çin Kaynaklarına Göre Türk Kavimleri, Basılmamış Yüsek Lisans Tezi, Ankara 1995.

ELİADE, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul 2018.

ELİADE, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Muhammed'den Reform Çağına III*, İstanbul 2003.

ELİADE, Mircea, Şamanizm, Ankara 1999.

ELİADE, Mircea, *Zalmoksis'ten Cengiz Han'a*, Çev. Ali Berktay, İstanbul 2003.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul 2016.

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 2004.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2016.

EROĞLU, Türker, KILIÇ, Hatice Çiğdem, "Türk İnançları ve İnanışlar", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S:49, 2010, ss.749-770.

ERÖZ, Mehmet, "Türk Boylarında Kansız Kurban Geleneği", *Türk Kültürü*, S:211, Ankara 1980, ss.17-22.

ERZ, Tilman Lenssen, "Thinking With Animals in Rock Art", *Cambridge Archaeological Journal*, 19/3, 2009, ss.53-71.

ESİN, Emel, "Türk Sanatında At", *Türkler*, C:5, Ankara 2002, ss.254-290.

GABAİN, Annemarie Von, *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara 1988.

GOLDEN, Peter B., *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul 2015.

GÖKA, Erol, *Türkün Göçebe Ruhu*, İstanbul 2010.

GÖKALP, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi,* İstanbul 2015.

GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları,* İstanbul 1968.

GÖKÇE, Mustafa, "Konargöçer Türk Kültürünün Kökenleri", *Altaylardan Toroslara Konargöçer Türkler,* Ed. Mustafa Gökçe- Eren Fehmi Eroğlu, Muğla 2018, ss.10-28.

GÖMEÇ, Saadettin, "Terhin Yazıtı'nın Tarihi Açıdan Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:17, S:28, s.71-84.

GÖMEÇ, Saadettin, "Türk Kültüründe At", *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır, Selçuk Üniversitesi*, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya 2016, ss.819-834.

GÖMEÇ, Saadettin, Şamanizm ve Eski Türk Dini, Ankara 2016.

GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2014.

GRACH A.D., "Voprosy İzucheniya Petroglifov Tuvy", *Noveyshiye* İssledovaniya *po Arkheologii Tuvy i Etnogenezu tuvintsev*, Kyzyl 1980. ss. 119-146.

GRAÇ, D., "Eski Türk Dönemine Ait Dağ Keçisi Damgalarının Tarihlendirilmesi ve Anlamlandırılması Üzerine" Çev. Kemal Alyılmaz- Sinan Dinç, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S:37, Erzurum 2008, s.209-230.

GUİGNES, Joseph de, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, İstanbul 2019.

GUMİLEV, Lev Nikolayeviç, *Hazar Çevresinde Bin Yıl,* İstanbul 2003.

GUMİLEV, Lev Nikolayeviç, *Hunlar*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2002.

GUMİLEV, Lev Nikolayeviç, *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004.

GÜLENSOY, Tuncer, "Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten,* C:21, S:1973-1974, 1974, s.283-318.

GÜNAŞDI, Yavuz, "Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları", *SUTAD*, S:39, s.391-407.

GÜNGÖR, Harun, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler*, C:III, 2002, ss.261-282.

GÜNGÖR, Harun, "Geleneksel Türk Dininde Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları II (Sempozyum 20-21 Kasım 1998 Konya)*, Ankara 2000, ss.161-184.

GÜNGÖR, Harun, "Şamanizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C:38, İstanbul 2010.

GÜNGÖR, Harun, "Şamanizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.38, ss.325-328.

GÜNGÖR, Harun, *Türk Din Etnolojisi*, İstanbul 2012.

HANKS, Bryan, "Agency, Hybridity, and Transmutation: Human-Animal Symbolism and Mastery among Early Eurasian Steppe Societies", *The Master of Animals in Old World Iconography*, Budapest 2010, ss.175-191.

HOPPAL, Mihaly, *Avrasya'da Şamanlar*, Çev: Bülent Bayram, H. Şevket Çağatay Çapraz, İstanbul 2018.

HOPPAL, Mihaly, *Shamans and Symbol Prehistory of Semiotics in Rock Arts*, Budapest 2013.

İLGEN, Abdülkadir, "Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S.49, 2010, ss.817-840.

İLGEN, Abdülkadir, "İslamlık Öncesi Türk Toplumlarında İktisadi ve İçtimai Yapı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:2, 2009, ss.97-110.

İNAN, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara 2017.

İNAN, Abdülkadir, "Türklerde Demircilik Sanatı Tarihte ve Folklorda", *Türk Kültürü*, S.42, Nisan 1966, s. 542-544.

İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara 2000.

İZGİ, Özkan, "Hun, Göktürk, Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul 1969, ss.29-36.

İZGİ, Özkan, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler", *Türkler*, C:1, 2002, ss. 463-477.

İZGİ, Özkan, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticarî Münasebetler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, S:9, İstanbul 1978, ss.87-106.

İZGİ, Özkan, Çin Elçisi *Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara 2000.

JEN-T'ANG, Chang, *New Documents About EAST RAINBOWS IN T'ang Period*, Basılmamış Doktora Tezi, Taipei 1968.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2012.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar*, İstanbul 2017.

KALAFAT, Yaşar, "Geçmişten Günümüze Türk Halk İnançlarında "Işık" ", *Milli Folklor Dergisi*, C.3, S.20, 1993, s. 32.

KARA, Gülnar, "Zhou Tarihi'nin Türkler Bölümü Üzerinde Metin Çalışması", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, C: 4, S: 3, 2015, s.542-562.

KARADAVUT, Zeketiya, Ünsal Yılmaz Yeşildal, "Anadolu-Türk Folklorunda Geyik", *Milli Folklor*, 2007, Yıl:17, S. 76, ss.102-112.

Kâşgarlı Mahmud, *Divanü* Lügat-it Türk III, Haz: Besim Atalay, Ankara 1941, s.477.

KHAZANOV, Anatoly Mikhailovich, *Göçebe ve Dış Dünya (Geçmiş, gelecek ve şimdiki hali üzerine mukayese)*, İstanbul 2015.

KHECHOYAN, Anna, "Rock-Painting Phenomenon in the Republic of Armenia", Ed. Boris Gasparyan, *Stone Age of Armenia*, Erivan 2014, s.315-337.

KILIÇ, Sami, ALBAYRAK, Ali, "İslamiyet'ten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, V:7/2, Ankara 2012, ss.707-716.

KOCA, Salim, "Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru", *Asya Araştırmaları Dergisi*, S:1, 2017, ss.1-18.

KOCA, Salim, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, C:3, 2002, ss.8-37.

KOCA, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara 2016.

KOTOVİCH, V.M., *Drevneyshiye Pisanitsy Gornogo Dagestana*, Nauka 1976.

KOVALEV, O.V., *Naskal'nyye Risunki Epokhi Pozdney Bronzy Minusinskoy Kotloviny,* Novosibirsk 2011.

KSENEFONTOV, Gavrill V. , *Yakut Şamanlığı*, Çev. Atilla Bağcı, Konya 2011.

KUBAREV, V.D., *Petroglyphs of Altai*, Novosibirsk 1992.

KYZLASOV, İ.R., "İzobrajeniye Tengri i Umay na Sülekskoy pisanniye", *Et-nografiçeskoye Obozreniye*, 4:1998, 39-53.

LİGETTİ, Louis., *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara 2011.

LUKİN, Yury F., "Solovki as an object of cultural heritage of the Arctic", *Arctic and North*, 2017, ss.160-178.

MAKSUDOV, Farhad, "Özbekistan'da Bir Kaya Resim Alanının Yeniden Yorumlanması", Çev. Selim Karagöz, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 1(1) 2019, ss.141-149.

MANDALOĞLU, Mehmeh, "İslamiyetten Önce Türklerde Toplantı ve Törenler" , *TürkiyeSosyal Araştırmalar Dergisi*, C.162, S.162, 2012, ss.211-232.

MARTİNOV, Anatolii Ivanovic., *Altay Kaya Resimleri Biçikti Boom*, Ankara 2013, s.9.

MEDOEV, Alan Georgievich, *Graviury na Skalakh: Sary-Arka, Mangyshlak*, Zhalyn 1979.

NİYAZİ, Mehmed, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 2013.

OCAK, Ahmet Yaşar, Alevi ve Bektaşi İnanlarının İslam Öncesi Temelleri, İstanbul 2000.

OKLADNİKOV A.P., MARTYNOV, A.I., *Sokrovishcha Tomskikh Pisanits: Naskal'nyye Risunki Epokhi Neolita i Bronzy*, Iskusstvo 1972.

OKLADNİKOV, Alexey Pavlovich., Zaporizhskaya V.D., *Petroglify Sredney Lena*, Nauka 1972.

OKLADNİKOV, Pavlovich Alexey., *Petroglify Baykala-Pamyatniki Drevney Kul'tury Narodov Sibiri*, Novosibirsk 1974.

OKUR, İbrahim Doğukan, "Avrasya Konar Göçerlerinin Sosyoekonomik Yapıları ve Yaşam Tarzları Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S:6/4, 2017, ss. 2811-2824.

Han Hanedanlığı Tarihi (Han Shu), Çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, Ankara 2004.

ORKUN, Hüseyin Namık, *Türk Sözünün Aslı*, Ankara 2004.

OTKAN, Pulat, *Shi-ji Tarihçinin Kayıtlarına Göre Hunlar*, İstanbul 2018.

OYMAK, İskender, "Eski Türk İnanışlarından Ağaç Kültünün Malatya'daki İzleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.6, 2001, s.55-74.

OYMAK, İskender, "Eski Türk İnanışlarından Ağaç Kültünün Malatya'daki İzleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.6, 2001.

ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, Ankara 2015.

ÖGEL, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 2001.

ÖGEL, Bahaeddin, İslamiyetten *Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara 2014.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Devlet Anlayışı,* Ankara 1982.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C:I, Ankara 1991.

ÖGEL, Bahaeddin, Türk Mitolojisi I, Ankara 2003.

ÖZARSLAN, Metin, "Oğuz Kağan Destanı'nda Tarihî, Dinî, Beşerî ve Tabiatüstü Unsurlar", *Folkloristik Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara 1998, s.435.

ÖZDER, Adem, "Avrasya Kavramı ve Önemi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, S:2, 2013, ss.65-88.

ÖZGÜL, Oktay, "Artvin Arılı (Demirkapı) Yaylası Kaya Resimleri", *Belleten 85*, no. 304 (2021): 781-818. https://doi.org/10.37879/belleten.2021.781.

ÖZLEM, Doğan, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi,* İstanbul 2012.

ÖZMAK MERCAN, Ayşe, "Türk Kaya Resimlerinin Sanatsal Kabulü", *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, S.41, 2019.

ÖZTELLİ, Cahit, "Eski İnançların Bugünkü İzleri", *I. Uluslar Arası* Türk Folklor Kongresi, C:4, Ankara 1976.

ÖZTELLİ, Cahit, "Eski İnançların Bugünkü İzleri", *I.Uluslar Arası Türk Folklor Kongresi*, C:4, Ankara 1976, ss. 241-247.

RADLOF, Wolfram, *Sibirya'dan (Seçmeler)*, İstanbul 1976.

RAVDONİKAS, Vasili, *Naskal'nyye* İzobrazheniya *Onezhskogo Ozera* i *Belogo Morya*, 1938.

ROUX, Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul 2014.

ROUX, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul 2001.

ROUX, Jean-Paul, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, İstanbul 2005.

ROZWADOWSKİ, Andrej, *Symbol through Time Interpreting the Rock Art of Central Asia*, Poland 2004.

ROZWADOWSKİ, Andrzej, "Historic and Proto-Historic Shamanic Rock Art in Siberia: A View from the Altai", *Diputacio de Castello*, V:33, Castellon, 2014, ss.189-198.

ROZWADOWSKİ, Andrzej, "Rock Art of Northern, Central, and Western Asia", *Oxford Handbooks of the Archaeology and Anthropology of Rock Art*, V:20, 2007, ss.150-200.

ROZWADOWSKİ, Andrzej, LYMER, Kenneth, "Rock Art in Central Asia: History, Recent Developments and New Directions", *Rock Art Studies News of the World IV*, St. Barnsley 2016, s.149-163.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul 1983.

SAYILIR, Şeyda Büyükcan, "Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafî Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C:12, S:1, 2012, s.563-580.

SERTKAYA, Osman Fikri, "Türk Adı", *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara 1987.

SHİROKOV V.N., CHAİRKİN S.Y., *Naskal'nyye* İzobrazheniya *Severnogo i Srednego Urala*, Yekaterinburg 2011.

SİNOR, Denis, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul 2014.

SOMUNCUOĞLU, Servet, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2008.

SPOONER, Brian, "The Status of Nomadism as a Cultural Phenomenon in the Middle East", *Perspectives on Nomadism Perspectives on Nomadism pectives on Nomadism*, Leiden 1972.

ŞAHBAZ, Mehide, "İslam Öncesi Türklerde Dağ Kültü ve İnancı" *Social Sciences Studies Journal*, C: 4, S: 19, ss. 2250-2261.

ŞAHİN, Aslı Çandarlı, "Türk Çadırı Üzerine", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarihin Peşinde*, S.16, 2016, ss.25-39.

ŞAHİN, İlhan, "Merkezi Avrasya'da Göçebe Grupların Oluşumu ile İlgili Bazı Tespitler ve Görüşler", *Altay Communities*, İstanbul 2014, ss.75-83.

İbn *Fadlan Seyahatnamesi*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2012.

ŞİMŞEK, Ahmet, *Tarih Nasıl Yazılır*, İstanbul 2011.

TANYU, Hikmet, İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara 1980.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Bozkırın Kağanlıkları*, İstanbul 2018.

TAŞAĞIL, Ahmet, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Ankara 2013.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul 2013.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Türk Model Devleti Gök Türkler*, İstanbul 2017.

TEKİN, Talat, *Irk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara 2004

TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.

TEKLA, Schmaus, "Faunal Remains And Prehistoric Society At Tasbas, Kazakhstan", *Indiana University Press*, İndiana State 2011, s.163-185.

TEPFER, Esther Jacobson, "Rock Art Research in Mongolia", *Rock Art Studies V*, Oxbow 2009, s.154-179.

TEPFER, Esther Jacobson, *The Life of Two Valleys in the Bronze Age: Rock Art in the Altai Mountains of Mongolia*, Oregon 2019.

Çin Kaynaklarında *Türkler Eski T'ang Tarihi*, Çev. İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, Ankara 2006.

TOGAN, Zeki Velidi, "Bozkurt Efsanesi", *Türkler Ansiklopedisi*, C:III, Ankara 2002.

TSAI, Lıu Mau, Çin Kaynaklarına Göre Doğu *Türkleri*; İstanbul 2011.

TÜMER, Hale, "Doğu Toros Petroglifleri: Tırşin Yaylası ve Çevresi" *Anadolu Araştırmaları*, S:21, Yıl:2018, ss.21-41.

UÇAR, Zofie, "Türk Kültüründe Geyik ve Geyikli Baba Üzerine Gözlemler Kültür Evreni", *Kültür Evreni*, Ankara 2014, S: 21, ss. 129-146.

WAUGH, Daniel C. "Nomads and Settlement: New Perspectives İn the Archaelogy of Mongolia", *The Silk Road*, V:8, 2010, ss.97-125.

WİLKİNSON, Kathryn, *Kökenleri ve Anlamlarıyla Semboller & İşaretler*, İstanbul 2011.

XINGLIANG, He, ZHEN, Guo Hong, Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi, Çev. Eser Ulun, İstanbul 2015.

YILDIZ, Onur, "Eski Türklerin Kış Sporu Kayakçılık", *Aksaray Üniversitesi. Genç Tarihçiler Topluluğu Yayını, Genç Kalemler Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi*, Aksaray 2019, S.6, s.45-48.

YILDIZ, Onur, *Eski Türklerde Spor Kültürü*, Atayurt Yayınevi, Ankara 2022.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm*, İstanbul 2014.

https://whc.unesco.org/en/list/1382/gallery/ erişim tarihi 20.10.2019

https://stonehorsemongolia.com/horse-riding-mongolia/stone-horse-logo/
https://www.zdergisi.istanbul/makale/saman-kozmogonisinde-at-305
https://kars.ktb.gov.tr/TR-54880/camuslu-koyu–tas-kopru-urartu-yaziti-borluk-vadisi.html.
https://www.atlasobscura.com/places/virtaka-cliff
https://whc.unesco.org/en/list/1382/
https://thewayofthings.org/philosophy/hunting-human-way-shaman
http://world.lisagermany.com/tamgaly-petroglyphs-kazakhstan/dscf2878/
http://www.biligbitig.com/2014/04/kudirge-kurgani.html

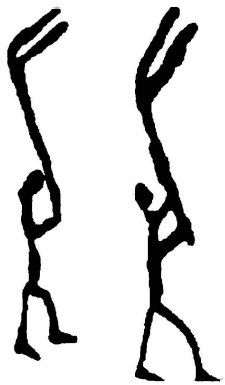
EKLER

Ek 1: Hakasya- Minusinsk Bölgesi Bronz Çağ dönemine kaya resim tasvirleri.

Kaynak: O.V. Kovalev, *Naskal'nyye Risunki Epokhi Pozdney Bronzy Minusinskoy Kotloviny*, Novosibirsk 2011, s.107.

Ek 2: Fergana Havzası. Çapa ile tarım tasviri. Erken döneme ait mağara tasvirleri.

Kaynak: Farhad Maksudov, "Özbekistan'da Bir Kaya Resim Alanının Yeniden Yorumlanması", Çev. Selim Karagöz, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1) 2019, s.147.

Ek 3: Hakasya- Minusinsk Bölgesi Demir Çağ dönemine kaya resim tasvirleri.

Kaynak: O.V. Kovalev, *Naskal'nyye risunki epokhi pozdney bronzy Minusinskoy kotloviny*, Novosibirsk 2011, s.126.

Ek 3: Orta Çağ dönemine ait Baykal kaya resimlerinde Buryat efsanelerinde yer alan kutsal şamanın oğlu miti ile ilişkili su kuşları ve kahraman motifleri.

Kaynak: Okladnikov Alexey Pavlovich., *Petroglify Baykala-Pamyatniki Drevney Kul'tury Narodov Sibiri*, Novosibirsk 1974, s.137.

Ek 4: Balbal, Eski Türklerde kişinin anılması için mezarının veya bazı kurganların etrafına dikilen mezar taşına verilen isimdir ve kişinin yaşarken öldürdüğü kişileri sembol eder. Kurganların başında fazla balbal varsa o kişi o kadar kahramandır.

Kaynak: Balbal/ Nogoonuur Saam- Bayan Ölgi / Moğolistan (Servet Somuncuoğlu Özel Arşivi)

DİZİN

A

Aizonai Tapınağı 129
Altay Dağları 55
Altay Türkleri 134, 137
Andronovo 64
Animizm 139
antropomorfik 49, 51, 52, 53, 54, 60, 63, 68, 69, 149, 150
Antropomorfik 49
Aral Gölü 41
Arhangay 100, 101, 114, 119, 140
avcılık 24, 25, 86, 119, 120, 121, 159

B

balbal 197
Bayanhongor 9, 59
Baykal Gölü 10, 14, 68
Biçiktu-Boom 55
Bilge Kağan 118, 135, 159
Buryatlar 147

C

Chuval-Khvarab-noho 115, 116

Ç

Çıldırbaş 160, 161
Çin kaynakları 25, 26, 29, 82, 103, 119, 120, 129, 136, 163, 166, 179
Çukotka 9, 49, 51

D

Dağıstan 70, 115, 116
Dağ Kültü 85, 86, 191
Dede Korkut 27, 95, 123, 184
Demir Çağı 68, 97, 102, 110

E

el-Cahiz 102
Erlik 144
Eşkiolmes 101

G

Gobi Çölü 39, 120, 121
Gobustan 70, 71, 140
Gök Tanrı 76, 85, 95, 124, 128, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 150, 169, 175
Güney Sibirya 14, 90, 173, 183

H

Hakasya 9, 14, 64, 65, 173, 195, 196
Hazar Denizi 35, 37, 39, 40, 41
Hunlar 47, 55, 59, 82, 83, 98, 103, 111, 117, 136, 163, 185, 189

İ

İbn Battuta 102, 103, 184
İpek Yolu 36
İskit 55, 65, 72, 93, 101

K

Kafkasya 10, 14, 35, 70, 108, 116, 160
Kalbaktaş 9, 56, 57, 58
Kansu 100
Kao-ch'ang 26
Kao Ch'e 103
Kao-ch'eler 121
Karasuk 64
Kâşgarlı Mahmud 28, 30, 31, 94, 187
Kazakistan 14, 37, 47, 67, 78, 80, 95, 96, 102, 177
Kazaklar 137
Kırgız 55, 144
Kırgızistan 14, 37, 47, 65, 66, 103, 113, 152, 159, 165, 172, 174
Kırgızlar 119, 137
Koçkor 66, 181
kozmolojik 65, 70, 74, 91, 125, 135, 148, 153, 154, 155, 170
Kök Türk 27

L

Lena 9, 14, 48, 49, 50, 98, 122, 160, 189

M

Mançurya 90
Maveraünnehir 41, 42, 43
Minusinsk 9, 64, 65, 110, 195, 196
Moğolistan 14, 22, 37, 43, 53, 59, 73, 99, 100, 106, 114, 115, 119, 120, 123, 124, 128, 164, 167, 182, 197
Mo-tun 96, 97, 98, 136

N

Neolitik Çağ 56, 71, 85, 86, 88, 108

O

Ogurlar 120
Oğuz Kağan 103, 106, 166, 176, 181, 189
ongun 30
Orta Çağ 60, 66, 68, 69, 111, 126, 197

Ö

Özbekistan 14, 37, 80, 112, 188, 196

P

Pamir 14
Pamirler 40

S

Sahalar 137, 168
Sarmışsay 80
Saymalıtaş 9, 65, 66, 67, 103, 113, 118, 128, 147, 152, 159, 165, 172, 174
Selkuplar 147
Seydikemer 77, 78
Sibirya 14, 34, 35, 48, 49, 65, 71, 90, 93, 95, 100, 103, 114, 118, 119, 120, 122, 125, 134, 138, 139, 153, 160, 161, 165, 168, 172, 173, 174, 183, 190, 191
Soyotlar 135
Syunik Dağları 71

Ş

Şenkaya 76

T

tamga 46, 75, 91, 170, 171, 172, 180
Tamgalısay 67, 78, 80, 95, 177
Ta-yu-çe'ler 163
Tengri 35, 134, 142, 144, 188, 191
Tırşin Yaylası 79, 192
Tom Nehri 9, 51, 52, 53
Tonyukuk 97, 118
totem 125
Transbaykal 9, 53, 54, 55
Tsagaan Gol 106, 123, 164, 167
Tunç Çağı 68, 97, 105
Tuva 9, 14, 60, 61, 63, 64, 151
Türgiş 66

U

Ughtasar 10, 71, 72, 73
Ukrayna 101, 105, 106, 140
Umay 16, 141, 142, 188
Ural Dağları 10, 69
Uygur 23, 26, 168, 187
Uygurlar 121, 175

Ü

Ülgen 134, 135, 141, 144, 168

W

Wu-sunlar 120, 162, 163

Y

Yakutlar 135, 137
Yenisey 58, 63, 75, 118
yer-sub 15, 84, 105, 142, 143, 172
Yörükler 116

Z

Zarautsay 112
zoomorfik 49, 50, 58, 59, 60, 61, 63, 79

AVRASYA KAYA RESİMLERİNDE
TÜRK KÜLTÜR VE MİTOLOJİSİ

HALİL CAN AKGÜN

Daha yazının şekillenip sistemli hale gelmesinden önce, eski çağlarda insanlar kayalar üzerine yaşamlarından birçok sahneyi çizerek gerek Tanrı ile gerekse gelecek kuşaklar ile iletişim kurduklarını düşünüyorlardı. Hatta bazen yazı ve semboller kutsal bile sayılmıştır. Bu noktada ise sembollere ve kaya resimlerine "kutsal bir iletişim aracı" diyebiliriz. Kaya resimleri bir anlamda insanlığın ilk entelektüel çabalarını bizlere yansıtmaktadır. Türk kültürüne dair mevcut kaya resimlerinin bulunduğu coğrafyaya göz atıldığında Baykal Gölü'nün çevresinden başlayarak Buryatya, Güney Sibirya, Lena Irmağı kıyıları, Hakasya ve Tuva ile Gorno-Altay bölgeleri çevresinden Moğolistan, Kuzey Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Afganistan, Azerbaycan, Doğu Anadolu, Batı Anadolu, Kafkasya, Kuzey Karadeniz ve Balkanlar'da yer aldığı görülmektedir.

Türk tarihinin eski devirleri ve kültürel anlayışının belirginleştiği dönemler hakkında bizlere çok önemli fikirler veren kaya resimleri; Türklerin sanatsal anlamda düşünce üslubunu, resimlerin mitolojik devirler ve kahramanlık hikâyeleri ile olan bağlantısını, ayrıca çizilmeye başlandığı zamanın Türkler tarafından algılanış biçimini bizlere yansıtmaktadır. Türkler tarafından çizilen kaya resimleri çoğunlukla insanın doğa, evren ve Tanrı'yla olan bağını çok ince detayları ile bizlere göstermektedir.

KABALCI

kabalcikitap.com
kabalcikitap

KABALCI İNCELEME
9 786258 214215